

[વધયાનુક્રમણિકા]

પ્રવેશક	૧ થી ૧૫
૧૨૫	૧૬ થી ૩૨
પ્રવેશક કરનારી	૩૩ થી ૩૬
ભાગનાથ	૩૬ થી ૫૩
સેલપુર	૫૩ થી ૬૭
રત્નાપુરી	૬૮ થી ૮૪
કિરણ	૮૫ થી ૯૦
મંજાણ	૯૧ થી ૯૪
વાગદનાં મહાકાળી	૯૫ થી ૧૦૬
૧૬૫૨૧	૧૦૬
પાશાપુરી	૧૦૭ થી ૧૧૧
૧૧૨૧	૧૨૧ થી ૧૩૨
૧૩૫૬	૧૩૩ થી ૧૩૬
માધુ	૧૪૧ થી ૧૫૩
૧૨૫૨	૧૫૪ થી ૧૬૫
૧૩૫૬	૧૬૬ થી ૧૮૦
૧૮૫	૧૮૧
૧૮૫	૧૮૨
૧૮૫	૧૮૩
૧૮૫	૧૮૪
૧૮૫	૧૮૫
૧૮૫	૧૮૬ થી ૧૮૭

પઢીઆરની યાદ

લેખક:

રા. મનુ મુખેદાર

‘ગુજરાત’ના રા. તંત્રી મુનશીજી તરફથી પઢીઆર સ્મારક અંક માટે ‘ઉપોદ્ધાત’ લખવાનું મને કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે હું લેખક ન હોવાથી, મેં આનાકાની કરી હતી; પણ ‘પઢીઆરના તમે ઘણા વર્ષો સુધી દોસ્ત હતા માટે કાંઈક તો જરૂર આપો’ એમ આગ્રહ ચનાં કાંઈક મોકલું છું.

પઢીઆરનું જીવનવૃત્તાંત લખવાનો હું ઇચ્છો કે પ્રયામ કરતો નથી, જેએ જીવનકથા લખે છે તેઓ એક વ્યક્તિનું કેટલું આછું અને અપૂર્ણ ચિત્ર આપી શકે છે તે જાણવાનો પ્રસંગ મને પૂર્વે કેટલીક વખત આવ્યો છે. મનુષ્યનું તેજ, એનું પોતાપણું અને એનું જીવન સ્વસ્થ તેની સાથેજ ચાલ્યું જાય છે. તેના જીવનના અનુભવોમાં કયો મોટો અને કયો નાનો, કયો હલો અને કયો છે, કયો મદતવનો અને કયો ક્ષુદ્ર, તેના નિશ્ચય બીજું કોઈ તે કરી શકેજ નહીં. દરેક માણસના જીવનમાં જાહેર અને વ્યક્તિગત એમ બે જાતના પ્રસંગો હોય છે. અને વ્યક્તિગત બીનાએને-ચોકોની નજરથી નકામી લાગતી, સમાજની નજરે ઉતરતી અને ક્ષુદ્ર ગણાતી ધણી નાની વાતોને-એક મનુષ્યના માનસિક પ્રદેશમાં મોટું સ્થાન હોઈ તેની પ્રગતિઓમાં તે અનેક ક્રાંતિઓ કરી નાખે છે. સહોદરો અને લાંબો સહવાસ ધરાવતા મિત્રો પણ થોડુંકજ જાણે, અને ઘણીજ સદાનુભૂતિ છતાં પણ અસહ વ્યક્તિનું જીવન તેઓ આલેખી શકે એમ માનવું બુદ્ધભરેલું છે. ઘણી વખત તેમ કરવાની જરૂર પણ ઓછી દેખાય છે. કારણ કે મનુષ્યની દસ્તીમાં મોટા પાંદો બદારના સૂચનોથી ન આવતાં અંતરની પ્રેરણાઓથી આવે છે.

પઢીઆરના જીવન માટે 'કેક લખુ' એમ કહેવા જતાં, મારી અયોગ્ય-
તનો વિચાર આવવા સાથે એમ પણ લાગે છે કે થોડા શબ્દોમાં શું કહેવાય ?
અને જે કહેવા જેવું છે તે કહેતાં જનસમાજ ગદ્ય સમજી શકે કે સમજવા
માગે પણ ખરે ? ગુજરાતમાં ઉચ્ચ પ્રતિના વિચારોનો મોટો ફેલાવો
કરનાર શિક્ષક તરીકે તેમનું નામ મ્હંદર થશે, જળવાશે એમાં શક નથી.
સાહિત્યસેવાનો અર્થ જો જડવા લાંગી જાય તેવા સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ
કરી, અર્થ બેસે કે નહીં, નો પણ પરદેશી લખાણો ઉપરથી તરજુમો અથવા
પડાણો બનાવી વાંચકો પાસે મુકવો એ હોય, તો અમૃતલાલ પઢીઆરનું
સ્થાન ઉચું નહીં આવે. પણ ઉચ્ચ આશય સમજવો અને સમજાવવો,
ઉચ્ચભાવના જીવનમાં ઉનારવામાં સચોટ અને સ્પષ્ટ વ્યવસ્થાથી વાંચકોને સદાય
થાય એવો જે લેખકોનો પ્રયાસ હોય અને તેમ કરવામાં જેઓને સફળતા
મળી હોય, તેઓને જો સાહિત્યકાર તરીકે ગણવામાં આવે તો પઢીઆરનું
નામ ગુજરાતના સાહિત્યપ્રદેશમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે.

પઢીઆરનું લેખક તરીકેનું જીવન તેમની નાની વયથી તેમના અંત સુધીનું
હતું એમ કહી શકાય. તેમની લેખનશૈલી કાંઈક વિસ્તૃત હતી. અને જ્યારે મેં
એક વખત તેમને કહ્યું કે જે પચાસ પાનામાં લખો છો તે પાંચમાં લખો
તો સારું, ત્યારે તેમણે મને ઉત્તર આપેલો કે “હું તમારે માટે લખતો નથી.
અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને બીજી ભાષાઓનું સાહિત્ય વાંચવાની શક્તિ અને તક
ધરાવનારા સમાજમાં મોંમાં અડધા એક ટકા જેટલા પુરુષો માટે હું લખતો
નથી હું જેઓને મોટા સાહિત્યના કિનારા પર જવાની તક નથી તેવા
દુબારા ગામડીઆઓ, સ્ત્રીઓ, બેકુનો, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને જિજ્ઞાસુઓ
માટે, તેઓ સમજી શકે એવી સાદી ભાષામાં અને તેઓને યાદ રહે
તેમ વિસ્તારીને જાણી જોઈને આમ લખું છું.” જ્યારે તેમની વાત કલુષ
કરતાં મેં દસીને કહ્યું કે “ગુજરાતના સાહિત્યમાં લેખક તરીકે તમને નામ
નહીં મળે” ત્યારે તેમણે કહેલી દઢીકત લખવાની મરજી થાય છે. તેમણે કહ્યું
કે “ગુજરાતમાં સાક્ષર તરીકેની નામના નાગર શીવાય કોઈ કાઠી શકે તેમ

બનવાને હજી ધણા દાયકા જોઈશે.” તેમણે નારાયણ હેમચંદ્ર, જે પોતાનો પરમ મિત્ર હતા, અને જેના અત્યંત ગરીબી અને દુરવસ્થામાં ગોકલદાસ હોસ્પીટલમાં તુરતમાં યજ્ઞેતા મરણ વખતે તેઓ દાખર હતા, તેનો દાખલો આપી કહ્યું કે “નારાયણને દાયે અસીની સંજ્ઞા ઉપર નાના મોટા અને ટેટલાક ધણા ઉપયોગી થયો. ગુજરાતી ભાષામાં અદ્યાર પડ્યા છે, પણ તેની કોઈ ઠેકાણે કોઈએ જાહેર કદર કરી નહીં.” આના કારણમા તેઓએ નાગર સાક્ષરોના મનનું ટુંકાપણું દર્શાવ્યું હતું. સાહિત્યકાર તરીકે પોતાની તુલના ઓછી થાય કે વધુ પણ પ્રજ્ઞના મોટા ભાગને પોતાના લેખોનો લાભ મળે તેજ તેમનું લક્ષ્ય હતું.

સમાજની સામે જાળવે તે પઢીઆરના જીવનમાં અને માનસિક પ્રદેશમાં સર્વ વસ્તુઓની સૂચક આવી છે. તેમના નાનપણના અને પોતાને નાપસંદ લગનની મર્તેતેઆરીઓ પાછળ ફેંકી તેઓ આવી નીકળ્યા હતા, અને આજ કન્યા સાથે તેજ વખતે તેમના નાના બાઈનું લગન કરીને તેમના કુટુંબે હિંદુ લગનની માનનાને જગતની નજરમાં અધમ પુરવાર કરી હતી. હિંદુ વિધવાઓની ફરજ્યાત કદોડી સ્થિતિ જોઈ તેમનું આર્દ્ર હૃદય દાઝી ગયું હતું, અને “આર્ય વિધવા” એ પુસ્તક, એ સમજી પણ ન શકાય, અને તોડી પણ ન શકાય એવા કદોડા સમાજનંધનની સામેનો તેમના દયાળુ દીલનો પ્રથમ પ્રદાર. પાછળથી તેઓના પ્રયાસો આ રીતના સીધા ફટકા-ઓથી સમાજને સુધારવાના નહોતા. રૂઢિચઢન અમાનુષી છે એમ કહેવાથી રૂઢિઓ નીકળતી નથી. સમાજની ખીક, જેમની પાસેથી રનેહ અને સદાય મળવાં જોઈએ તેમનીજ પાસેથી વહુને, દીકરીને, બાલકને, સેવકને, કંઠોરતા અને જીલ્લમ અપાવે છે. આ નિષ્કુરતા કરનારા અને જેમના પ્રત્યે થઈ હોય તે બન્ને પાપ અને દુઃખના ભાગી બને છે, છતાં તેમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રયાસ સરખો થતો નથી, તે જોઈને પઢીઆરને જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો, તે સમાજને માનુષીપણામા લાવવા ઇચ્છનાર, દેગોત્રિતિ ચક્રાનાર અને પ્રજાનું ગૌરવ વધારવાની દોંસ કરનાર દરેક વ્યક્તિને દરેક દેશમાં થયો હશે

અને યશ-અને તે એ કે,

“ બંદા ચક્રમ કે દુનીઆ દીવાની ? ”

“ સાચું સર્ગ ” વિગેરે પછીના પુસ્તકમાં વ્યક્તિનો હક સિદ્ધ કરવાની વાત, અથવા અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરીને સમાજને તોડી નાખવાની વાતના કરતાં અસલ હીંદુ ધર્મની ઉદાર ભાવનાનો પુનરુદ્ધાર કરવાની અને ધર્મને જમાના અનુસરતો કરવા પર વધારે ભાર દેવામાં આવ્યો છે. આઠકોટ અને અન્યાયી રૂઢિચઢંડોનો સહાયપણું, જે મનુષ્યને ઇશ્વરની નજીક લઈ જનારો દેવી ગુણ છે તેને દમાવી દે છે, અને પ્રજાને નમાવી જનારો છે, માટે દૂર થવા જોઈએ. આ રીતે સમજાવટના શબ્દોમાં પણ સમાજ સામેનો તેમનો બળવો સ્પષ્ટ દેખાય છે.

જગનના આર્થિક અંધારણ સામેનો વિરોધ એ તેમના જીવનની બીજી આવી છે. મહામહેનતે આખો દિવસ બીજું કામ કર્યા પછી રાત્રે લખવા વાંચવાનો આરંભ કરતાં શરૂઆતમાં જેમને ત્યાં નોકરી કરતા તે શેડે આવીને બત્તી બંધ કરાવી નાખી, તેનો આઘાત ધણી વર્ષો સુધી તેમને રહ્યો હતો. “ વિદ્વાનોની બત્તી ગુમ ” એ તેમના પોતાના સંબંધ અરો બનેલો પ્રસંગ તેમણે પાછળથી પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યો હતો. ગરીબી સૌને સાથે પણ પઠીઆરને કાંઈક જીવી રીતે તેનો ત્રાસ હતો. જ્ઞાન મેળવવા અને ફેલાવવામાં એ સાધનો કેટલા ઉપયોગી થઈ પડે તે સમજાય પછી સાધનોની કોતાહ એ તેમને અન્યાય તરીકે દેખાતી. “ પ્રેમ પ્રેમ અને પ્રેમ ” એ પુસ્તક તેમણે બહુ જીવાનીમાં લખ્યું છતાં વ્યક્તિગત અથવા ઇશ્વરગત પણ સાચો પ્રેમ કેટલો બધો ઉચે લઈ જનારો છે, અને માણસની હલકી ગતિઓને દાખીને કેટલી રીતે તેના દેવતાઈ ગુણોને બહાર લાવે છે, તે એમાં સારી રીતે દેખાડી આપ્યું છે. આ પુસ્તકમાં “ રસિકતાનો ટપકો ” એ પ્રકરણ તેમણે પોતાના સૌ લેખોમાથી વધુ લાગણીથી લખાયેલો હોઈને મારી પામે વાંચ્યો હતો. તેમાં આટલી રસિકતા, આટલું, બધું સમજવાની શક્તિ, આવા દરિદ્રી પાસે ક્યાંથી આવી; ક્યાં આવી, તે તેઓ પોકાર કરીને પુછે છે. આ વિષયમાં પણ

પઢીઆર “ જોશોવીક ” નહેતા. વિધાતાની કૃપા પામેલા શ્રીમતો સમાજના બધા માટે પોતાના સાધનો વાપરવાને બંધાએલા હતા, એમ એમનું માનવું હતું શ્રીમતો જો પોતાની ફરજ સમજે તો વિદ્યાપ્રચાર અને સમાજની પ્રગતિ ધણી જલ્દી થાય, એમ તેઓ માનતા. શ્રીમતોએ ખુશામતમાં ન ફસાતાં પોતાનો પૈસો એ પ્રજાના અનામત નાણા છે એમ માની કેવી ફરજો બજાવવી તે વિષેના ધણા લેખો તેમના પુસ્તકમાં મળે છે પઢીઆરની ગરીબી છેવટ સુધી રહી. તેને દૂર કરવાના કેટલાક ઉપાયો મારી સાથે યોજતી વખતે તેમનો અપૂર્વ આનંદ મને યાદ આવે છે. હંમેશા મારી સાથે રહી તેમની બધી જરૂરીઆતો પુરી પાડવાની વાત મેં તેમને કહેવી, અને તેમ કરવાથી પોતાના પુસ્તકો સસ્તી અને પકતર કીમતે ધણો વધુ ફેલાવો પામશે, એવો પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ થવાની તક ઉભી થતાં તેમનો ઉત્સાહ જોવા જેવો થયો હતો, પણ સાગ પછી એક બે મહીનામાજ મારે લાં તેમનું અવસાન થયું. હું તેમનું મૃત્યુ અકાળ ગણુ છું. તે તેમને કોલેરા થયો હતો મારે નહોં, પણ તેમની શરીરની ક્ષીણુ થઇ ગયેલી સક્રિયતા લીધે અને આ સ્થિતિ તે તેમની પહેલાંથી રહેલી ગરીબીનેજ આધારે હતી. હોંદુ સમાજના મધ્યમ વર્ગમાં આવતું પુરતુ ન મળવાથી શરીરની સ્થિતિ ખરાબ રહે છે, તે હું બહારના લોકોને જોઇને નહોં, પણ મારા પોતાના અનુભવથી કહુ છું; કારણ કે હું પણ પઢીઆરની જેમજ ગરીબ જીંદગીમાં ઉછર્યો હતો, અને ઉપર લખેલી યોજના મારી સ્થિતિ સુધરવાથીજ તેમને મારે નક્કી કરી શક્યો હતો. પઢીઆરના મૃત્યુમાંથી ચોક્કસ વર્ગના ખોરાક અને શારિરિક સ્થિતિનો વિચાર સીધી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. પઢીઆર દમ વધું વધુ જીવ્યા હતા તે તેમની વિચારશીલ પ્રકૃતિમાંથી કેટલી નવી વાતો, કેટલા રચનો પહોંચી હતા તેનો ખ્યાલ કરું છું ત્યારે આ કહેવા મિવાવ ચાલતુ નથી.

પઢીઆરનો ઓછો તરફનો ભાવ તેમના પુસ્તકોમાં, અને તેમની વાતચીતમાં ઓછોને ઉદ્દેશીને અનેક વખત વપરાયેલા “ દેવી ” શબ્દમાંથી

જાણ્યો. પુરુષની શ્રદ્ધા અને રીતે બગાડી નાખવાની અને અનેક રીતે સુધારી નાખવાની ઓઝોમાં રહેલી શક્તિ તેઓ દંમેત ખ્યાલમાં રાખતાં. સમાજનું પછાતપણું પણ ઓઝો સુધરવાથીજ નીકળી જાય એમ તેઓ માનતા. “સસારમા રત્ન” એવી બાવનામાંથી આવે પણ સ્ત્રી તે બાવનાની બાગીચાર ન હોય તો હાંધ ચાલ નહીં. સ્ત્રીઓ મટે તેમણે ધણું સખ્યું છે. સ્ત્રીઓની શ્રદ્ધાનું અરોગ્યન કારણમાં તેમને દંમેશાં મળે પડતી “રંગિકડી,” “મધુરી,” “મીઠી” “નાજીકડી,” વિગેરે નિર્દોષ શબ્દો તેમણે ન્યાઓનું દોષીલાપણું તેઓની ખીન જવાબદારી, તેમનું નાગીપણું અને તકને ન્યાયની વિરુદ્ધ લાગણીઓથી દોષ જવાની તમ્બની જોષને મળ્યા. અનળાનું નામ ધારવા છતાં ઓઝો દોષમયજનમાં ધણી મત્તા બોગવે છે એમ સમજીને તેઓ ઓઝોને હાથે સમાજની પુનરચના કરવા મથતા અવિવાદિત રિયલિને લીધે સ્ત્રી ચાતુર્યથી જાવો બરેલી અને ખામીઓવાળી અને કંટાળો આપનારી સ્વાધ્યાય કે ચંચલ છે એમ તેમના અનુભવમાં આવ્યું નહોતું. દુરથી અને દોરન કે પોગળા તરીકે ઓઝોના સમાગમમાં આવ્યાથી ઓઝોનું “દેવી પણું” તેમની નજરમાં અંત સુધી ઓછું થયું નહોતું. તેમને પોતાના અને ખીનજોના જીવન પ્રમગ્નોમાંથી ધાડા સળધની ગરમીમાં સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવાની ધણીએ તકો મળેલી પણ તેને છેડે વહાઈશિલ્પ (opportunism) હતું થવાને બદલે ઓઝો વિશે બાવનાશાસિતા (idealism) તેઓ હેવટ સુધી જાણી શક્યા હતા એ તેમના સહૃદય પણાનું જ મોટું ચિહ્ન હતું ગણવું.

નવીન વિદ્યાની તરફ તેઓ ખેંચાતા. ભરતકલાએ એને મેરમેરીઝમ અને તેઓએ ઘણા વર્ષો સુધી શોધથી જાળવ્યા. નવીન વિચારો જ્યાં મળે ત્યાંથી જાણી લેવા તેઓ મથતા વાંચનમાં ઘણો સમય ગાળવા ઉપરાંત જેમની પાસેથી નવું જાણવાનું મળે તેમની મોખત તેઓ શોધતા. નવીન સ્વાદ તેમને હમેશા આકર્ષતો. પાઠશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા એટલે સાધારણ

રમોઈ નહીં પણ ખાસ બાબતો ઉપર તેમને ધણો પ્રેમ હતો. વૈદ્યનો તેમનો અભ્યાસ મોટો હતો અને હાંદુસ્થાનની જડીભુટ્ટી તેમજ અનેક વનસ્પતિઓમા કાંઈ કાંઈ ધણી ઉપયોગી અને હમચાની પ્રજાનુ આરોગ્ય સુધારી આપે એવી ચીજો રહેલી છે એમ તેઓ માનના આ વિષયની તેમણે હજારો ગદ્યો કરેલી હશે. તેનું શુ યશ તે તપાસ કરવાની જરૂર છે. જનનરો તરફ માયા, બાલકોની સાથે તો તેમનો સાચો આનંદ અને મળનાવડાપણું એનો જેમણે જોયા હોય તેજ સમજે.

ઉત્તર વયમાં બક્તિ તરફ તેઓ ઢળ્યા હતા “યત્ના જપ યજ્ઞોઽસ્મિ” એ રીતે ઝૂંકારનો જપ તેમનો ચાલુ હતો જાદવજી મહાગજની મહત્તીના તેઓ એક મોટા રથ લેતા. સાધુઓની સગવડો રાખ્યા અને તેમા આનંદ માનતા આત્મસાધનાના તેમના પ્રયાસો ધણા હતા અને કેંક અનુભવો થયા હશે, કેંક મેળવવાની અશ્મિતા તો તેઓ ધરાવતા

પઢીઆરના અવાજમા મધુરતા હતી તેઓના સ્વભાવમા મીઠવસાર પણું હતું તેઓ જ્યાં જાવ લા તેમને આદર મળતો તે ઉપરના વિવેકનો નહીં પણ સાચો હતો તેઓના આગમન સાથે થતી જય સમ્મિદાનની ઘોષણા જેમણે સાંભળી હશે તેમને તેની ઉણપ હજી લાગ્યા કરતી હશે

મનનું ધાયું” અને ખર હોય તે બહારના દબાણથી અને કાંઈક બ્લીકથી છોડી દેવું પડે તેવા એક પ્રસંગ તેમને પ્રાપ્ત થયેનો “રસગની જી દશી” નામના પુસ્તકમા ગોવિંદસિંંદ, રાણા પ્રતાપ વગેરે કેટલાક પ્રસંગો તેમણે આપેખ્યા. આ પુસ્તક છપાઈ ગયું પછી તેમને કોઈએ કહ્યું કે આ કાવ્યદર્માં આવી જશે એક જણીના સાક્ષર બારીસ્ટરે તે તપાસીને તેમને સલાહ આપી કે બહાર પડશો નહીં. મે તેમને આગ્રહ કર્યો કે બહાર પાડી નાખો અને મારું માનીને તેમ કરો જેલમાં જનાનો વખત આવે તો પણ તેમણે લેવો કારણ કે, કુટુંબની કે બીજી જોખમદારીઓ શિવાયના હતા એમ તેમણે પોતે મને કહ્યું પણ તેમના બીજા કેટલાક બીકણુ મિત્રોએ બીજી

રીતે સલાહ આપી. બીજાઓના મન ઉપર તેઓ કાષ્ટક વધુ ચાલતા અને આ સ્વભાવને લઇને આ પુસ્તકોનો તેમણે નાશ કર્યો. તેમાં દર્બાર ખારમો રૂપીઆ, જે તેમને માટે ધણી મોટી રકમ ગણાય, તેનું નુકસાન થયું. પૈસાના નુકસાનથી નહીં પણ અનંગના ધક્કાથી તેમને ધણું દુઃખ લાગ્યું હતું અને તેમને સસદ આપનારો વર્ગ સરકારી નોકરીવાળો તેમના બચાવ માટે નહીં પણ પોતાના બચાવ માટે તેમને આમ કહેતો તે વાત પાછળથી મમળતા તેમને ધણી બચા થયેલી.

એક શબ્દમા કહીએ તો પટ્ટીઆરને તેમના જીવનમાં વિકાસ કરવાની તકો ધણી ઓછી મળી જોવા ઓછા સાધનોથી અને જોડણી મુશ્કેલી વચ્ચે તેમણે પોતાનું કાર્ય કર્યું તેની તુલના કરનાર તેમની માણસ તરીકે ધણી મોટી કીમત કરશે. આ જાતની કીમતજ ખરી છે બીજા જાનનો પણ એ મોટો હોય તો પણ ચિરસ્થાયી તો નથીજ. જનસમાજનો પક્ષપાત અને ભૌતિક કીર્તિ એનો એક ભાગ છે. તે દેખાડવાનું તથા એની શોધા લોક સમૂહને દે; જાહેરી જીવનારો તેની સાથે ધણી થોડી નિરજન રહે છે. જે સમાજ મુદારવાને પટ્ટીઆર મળે તેની મુખ ગણા નહીં પણ કાંતિ આજે થઇ રહી છે. સમાજના વહેવા સાથે નવીન ઝલિઓ દોડુ સમાજને આગળ ધકેલી રહી છે. યુગસંતાનું ગૌરવ તેના ધણા કાર્યક્ષેત્ર મંતાનોથી પોષાય છે. આ બધામાં પટ્ટીઆરે વારેલા બી, તેમણે સંચિત પાણી કામ કરવા નહીં હોય તેમ તો નથી, પણ તે છુટા પાડીને જોડ સકાતા નથી વ્યક્તિનું કાર્ય સમજિતા કાર્યમાં મળી ગયું છે જે બધેનો તેમને સાક્ષના તેમાંથી તેમનો આત્મા છુટો થયો છે આ જન્મના અનેક સસ સંસ્કારોના રૂપમાં તેમની પુનર્જન્મની સાધનાસંપત્તિ વિશાળ ગરેશે નેમા શક નથી. તેમણે સિદ્ધ કરવા ધારેલી આત્મોત્તિની આરનાઓ તેઓ જરૂર સિદ્ધ કરીને મેળીઓનું શ્રેષ્ઠ પરમસ્થાન મેળવશે ॐ

જય સચ્ચિદાનંદ.

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો.

પ્રવેશક

તીર્થયાત્રાનું સ્થાન હિંદુધર્મમાં ઘણું મોટું છે. ધર્મિષ્ઠ હિંદુ પુરોહિત તથા સ્ત્રીઓ જાંદગીમાં એક વખત તીર્થયાત્રા કરવા ઇચ્છે છે. પૈસો, પૈસો એકઠો કરીને મંત્રહેલી આખી જાંદગીની કમાણી છેલ્લી અવસ્થામાં તીર્થયાત્રામાં ખર્ચી નાખીને હિંદુ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. તીર્થયાત્રાની આ ભાવના વેદકાલીન નથી. મહાભારતમાં તીર્થનો ઉલ્લેખ મળે છે અને વનપર્વમાં આખું તીર્થયાત્રા પર્વ છે; જેમાં આ દેશના તે કાળે જાણીયેલાં તીર્થોનું વર્ણન છે; અને તીર્થોનાં પોતાનાં વર્ણન કરતાં આ પર્વમાં બીજી પૌરાણિક કથાઓ પણ પ્રુકળ છે. 'પણ આ તીર્થયાત્રા પર્વ તથા તે પછીનું માકંડેય સમરમાર્વ' આ બંને પર્વો મહાભારતના છેક છેલ્લા ઘરના સમયનાં છે અનુશાસનપર્વથી આ તીર્થયાત્રાપર્વ પ્રાચીન તો નથીજ પણ કદાચ અર્વાચીન હોય તો નવાઈ નહીં. ગુપ્ત સમયના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાંથી દાન મહિમાના શ્લોકો ઉતરેલા છે. એટલુંજ નહીં પણ ઇ. સ. ૫૩૨ ના ખોદના લેખમાં 'પરમર્ષિ' વેદવ્યાસની શતસાહસી સંહિતામાં કહ્યું છે 'એ રીતે સ્પષ્ટ વચન છે, વળી યવનોને પણ ચોથા શતકમાં મહાભારતનો મહાગ્રંથ જાણવામાં હતો એ બધું જોતાં ઇ. સ. ચોથા શતક પહેલાં—અર્થાત ગુપ્ત સમયના આગળ પહેલાં મહાભારત આખું પુરું થઈ ગયું હતું એવો નિઃસંદેહ. પણ આ રીતે મહાભારત પૂરું—લાખ

શ્લોકનું યથા પછી-એની પચાનુદ્ભવની તયાર થઈ ગયા પછી તેમાં પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકો દબારોની મજામાં ઉમેરાયા છે એટલું મદાભારત ઉપરથી તીર્થભાવનાનો ઇતિહાસ ઉપર ખાસ પ્રકાશ પડતો નથી અને ખીલા સ્વનંત્ર ઇતિહાસિક માધ્યમોનો આશ્રય લેવો પડે છે. ગુપ્ત મમયના જ એટલે ગોથા અને પાચમા શનકના લેખોમાં બોધાનના, દ્વિરુપયમનોના, જામિનના માદાત્મ્યના તથા શુદ્ધ, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ભગવતી પિટપુરી, કાર્તિકેય વગેરે દેવોનાં મંદિરો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. ઇ. મ. ત્રીયા શનકના મધ્ય ભાગના સમુદ્ર ગુપ્તનાજ લેખ ઉપર મદાભારતના શાન્તિ અને અનુશાસનપર્વની અસર દેખાય છે, અને પછીના લેખોમાં આ ઉપરાંત પૌરાણીક શિવ વિષ્ણુવાદિની ભક્તિની અસર દેખાય છે. પણ તીર્થસ્થાન કે તીર્થયાત્રાનો ઉલ્લેખ નથી. ઉજ્જવતીમાં મદાકાલનું મંદિર હોવાનું મદાકાલિ કાલિદાસ (ઇ. મ. ૪૦૦) અને જાણી કવિ (ઇ. મ. ૬૨૫) સ્પષ્ટ કહે છે. પણ બેભાયાં એકેય કવિ એને તીર્થસ્થાન કહેતા નથી. પણ એટલાજ ઉપરથી જાણના વખતમાં, ઇ. સ. માતમાં શતકમાં તીર્થ શબ્દ દાવના અર્થમાં અપરિચિત હતો એમ નથી કહેવાયું.

તીર્થ શબ્દનો અર્થ—અમરકોષમાં તીર્થ શબ્દના ત્રીણે પ્રમાણે અર્થો આપ્યા છે.

નિપાનાગમયોસ્તીર્થમૃષિજુષ્ટજલે ગુરૌ ॥ ૮૬ ॥

અર્થ—“હાટ માટે, આગમ માટે, ઋષિઓએ સેવેલ પાણી માટે અને ગુરૂ માટે તીર્થ શબ્દ વપરાય છે.” આમાંથી વેદ અને ગુરૂ માટે તીર્થ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે. પણ એનો અંદી મંબંધ નથી. બાકીના બેય અર્થો પરસ્પર સંબંધ અને તીર્થ શબ્દના

૩૬ અર્પના મૂળરૂપ સામે છે. નશિકની ગુફાઓના એક લેખમાં તીર્થ શબ્દ માત્ર ઘાટના અર્થમાં વપરાયો છે. (જુઓ નાશિક ગુફાનો લિપ્યવસ્થાનો સંસ્કૃત લેખ.)

ઋષિઓએ એવેલ જળ જ તીર્થ એ તીર્થની વખી સંકુચિત બ્યાખ્યા છે. પણ એ ઉપરથી એટલું કાગે છે કે પહેલાં મોટી નદીઓના અને તળાવોના ઘાટોના અર્થમાં તીર્થ શબ્દ વપરાતો, દરો પછી એ નદીઓના પાણી પણ તીર્થ કહેવાવા લાગ્યાં. પણ અત્યારે તીર્થસ્થાનમાં મુખ્ય વસ્તુ દેવમંદિરો હોય છે જો કે પાસે નદી કે તળાવ ન હોય એવું તીર્થ જાણ્યેજ દરો; છતાં અત્યારે તો તીર્થયાત્રામાં મુખ્ય લક્ષ્ય મંદિરોમાં દેવદર્શનનું હોય છે. પણ કદાચ જૂના ઝગમગમાં અમુક પવિત્ર મનાતી નદીમાં સ્નાન અને તે નદીના જળથી પિતૃતર્પણ એ વાત મુખ્ય દરો. ઉત્તર દિગ્દુરસ્થાનનાં પ્રાચીનતમ તીર્થો—પ્રયાગ, દરદાર, પુષ્કર, વગેરે આવા જળાતીર્થો જ છે. અલગત અત્યારે બધે મંદિરો મળે છે પણ પ્રયાગ જેવા તીર્થોનું માહાત્મ્ય મંદિરોને લીધે નથી. કાળીમાં કાળી-વિસ્મયનાથનું માહાત્મ્ય ઘણું છે પણ મંત્રાસ્નાનનું માહાત્મ્ય એથીએ વધારે છે. આ વિષયનું માહિત્ય પણ ઉપરના તકને ટોકા આપે છે મહાભારતના ઉપર કહેલા પનપર્વના તીર્થયાત્રાપર્વમાં જે તીર્થોની વાત છે તેમાં અમુક ઋષિના આશ્રમ પાસેના મરોવરમાં, કે નદીમાં સ્નાન કરવાની તથા એ સ્થળે તર્પણ કરવાની વાત મોટા પ્રમાણમાં છે.

ઔદ્ધ અસર—તીર્થની ભાવના મૂળ કેવી રીતે વિકાસ પામી એ વિષે ઉપર જે તક ક્યો તે અધુરો છે. તીર્થની ભાવના કાંઈકેવળ પ્રાકૃતિકોએ વિકસાવેલી નથી. તીર્થની ભાવનાના વિકાસમાં ઔદ્ધ ધર્મનો દિસ્સો ધણે મોટો છે. કદાચ તીર્થયાત્રાની ભાવના માટે દિદુ ધર્મ ઔદ્ધ ધર્મ નો ઋણી પણ હોય. ભગવાન ઔદ્ધ જે સ્થળે જન્મ્યા, જે સ્થળે પીપળાના

જાડ નીચે એમને જ્ઞાન થયું, જે સ્થળે ભગવાન શુદ્ધ પ્રથમ ધર્મોપદેશ
 કર્યો અને જે સ્થળે પોતે પગિનિર્વાણ પામ્યા, તે સ્થળે એમના પગિનિર્વાણ
 પછી નગ્નમા જ પવિત્ર મનાવા લાગ્યા હશે મહારાજન અગોડે આ સ્થળે
 તથા બીજાં અનેક સ્થળોએ ભગવાન શુદ્ધના ઘડીરના અવશેષો ઉપર
 સ્તુતિ બધાંવા દતા એ પ્રસિદ્ધ છે. અટલે ઈ. મ. પુર્વે ત્રીજા યતકથી
 આ દેશના કેટલાક સ્થળે બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓમા ખામ પવિત્ર સ્થાનો
 - તીર્થસ્થાનો મનાવા લાગ્યા હતા, પછી જ્યાં કોઈ પ્રાચીન સ્તુપ હોય,
 અથવા પ્રાચીન ચૈત્યો અને વિહારો હોય, ત્યાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની મારી
 મ ખ્યા મ્વાભાવિક રીતે વમતી હોવાથી કોઈ એ ભિક્ષુઓ પામે ધર્મોપદેશ
 માળજરા પછી આવતા હશે આ રીતે બૌદ્ધ ધર્મે તીર્થ ભાવનાને નવું
 રૂપ આપ્યું. છ સ. ચોથાથી છ. સ. માત્રમાં યતક સુધીમાં કાશ્યાન
 દીથોન્ધીસીંગ વગેરે ચીનાઈ બૌદ્ધ યાત્રાળુઓ દેવું કંઈ મદન કરીને આ
 દેશમા બૌદ્ધ તીર્થોની યાત્રા કરવા તથા તથા બૌદ્ધ ધર્મગ્રન્થોનો અભ્યાસ
 કરવા આવતા હતા એ હકીકતનો વિચાર કરવાથી બૌદ્ધ ધર્મમાં
 તીર્થયાત્રાની ધર્મ ભાવનાએ કેવું સ્થાન લીધું હતું એનો ખ્યાલ આવશે.

હવે મહાભાગતમાં તીર્થયાત્રા પર્વના આગંભમા જ તીર્થ મહાત્મ્યનું
 પુણ્યત્વ ઝાપિ બીજમ પાસે વર્ણન કરે છે. એ અધ્યાયો વાચતા સ્પષ્ટ
 દેખાય કે કે વૈદિકકાળમા જે સ્થાન યરાનું હતું તે સ્થાન તીર્થયાત્રાને
 આપવાનો આ મહાત્મ્યમાં એજો પ્રયામ દેખાય છે. પુલસ્ત્ય કહે છે.—
 “હે બીજમ, મનુષ્યને તીર્થયાત્રા કરવાથી જે ફળ થાય છે, તે ઘણી દક્ષિણા-
 વાળા અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ કરવાથી પણ થતું નથી.” વળી તીર્થોના
 વર્ણનના આરંભમા જ પુકરે તીર્થનું મહાત્મ્ય વર્ણવતા કહે છે કે:—

“વર્ણ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, દૈત્ય અથવા ગુહ્ય જાતિનો જે કોઈ મનુષ્ય
 પુકરણમાં એક વખત પણ સ્નાન કરે તે ફળીયો જન્મ પામે નહીં.”

મહાભારતમાંથી વધારે ઉતારા કરાવી જરૂર નથી પણ મહાભારત નાં શાંતિપર્વ અને અનુરામનપર્વો સાથે આ તીર્થયાત્રાને જોતા એમ જણાય છે કે જૈન ધર્મને નવા ધર્મોની લોકો ઉપરની અમર જોઈને બ્રાહ્મણોએ પૈદ્ધિ કરા માર્ગના ધર્મમાં જે મુદ્દાગ વધારા કર્યો તેમાં ગોઠા અને ગોપૂજા, બ્રાહ્મણપૂજા, દાન માહાત્મ્ય (ગોદાન સુવર્ણ-દાન અને ભૂમિદાન મુખ્ય) વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે જોડાવવાનો ધર્મ અને તીર્થયાત્રા મુખ્ય જણાય છે

તીર્થ ભાવનાનું મૂળ —

બૌદ્ધ ધર્મના થે ઉત્પન્ન પહેલાં ઉત્પન્ન હિંદુના ધર્મ તરતના અથવા આત્મતરતના અત્યંત ઊગામુ બ્રહ્મણો અને ક્ષત્રિયો મામ કે શહેરથી દૂર નહીં તળાવ કાંઠે અથવા કોઈ ભૂમિ પર્વતના ઉત્તુ મ સિખર ઉપર કે મધ્યમાં કોઈ આભાવિત સ્થાનમાં—ગમે ત્યાં એકાંત રમણીય અને શાંત સ્થાનમાં વિચાર કે વા અથવા તપ કરવા એમના દશે બ્રાહ્મણોના જોનાના અને જોડોના પ્રાચીન અદિતના આરા તરત આત્મ આશ્રમાના વધુ નો મળે છે મગવાનું સુદને પણ આરાજ એકાંત સ્થાનમાં બોધિવૃક્ષ નીચે જ્ઞાન થયું નહીં જુ છે મનના કે રમણીય એકાંત, ભવ્ય અને કષ્ટક અંગે દુર્ગમ અને ભયંકર સ્થળો ત કે મનરોન જે આભાવિત આકર્ષણ રહ્યું છે તે આકર્ષણ મન દેશ કાળના અપામર મનુષ્યો ઓઠેવતે અશે અનુભવે કે એપનિપદ કાળના સ્પિઓની અતિ વૃદ્ધ મનોવ્રતિઓને આ અર્પણે ધણી અમર રૂપે જણાય છે અને પાછળથી એનો અતિયોગ થયો દરો એવું પણ લાગે છે ખામ કરીને રમણીય અને શાંત કરતા દુર્ગમ અને ભયંકર જ્ઞાન પર્વદ કરીને તેમાં, વિચાર કરવા એમવાને બદલે, દેહને અત્યંત કષ્ટ આપે એવું ત કરવા એમવાનો પ્રચાર વધ્યો દશે પણ આતિયોગ લોકવ્રતિને સ્વાભાવિક રીતે અસુચિત્ર હોવાથી લાજુ જુઓ નહીં અને મુગનો રમણીય અને ભવ્ય સ્થળમાં આશ્રમ ગ્રાપી વમવાનો પ્રચાર ધીમે ધીમે વધતો ગયો બૌદ્ધ નિહારો માટે કેવાં રમણીય

સ્થળો પસંદ કરવામાં આવતાં એ અવનતા વિગેરે ગુણોનાં સ્થળો ઉપરથી દેખાય છે. પાછળથી હિંદુ તીર્થસ્થાનોમાં રમણીય અને દુર્ગમ બંને પ્રકારની પસંદગી જળવાઈ રહેલી દેખાય છે. અમુક લયંકર ક્રિયાઓવાળા પંથોનાં તીર્થસ્થાનો દુર્ગમ પર્વતો અને ઝાડીઓમાં, જંગલી જનાવરો અને જમણી મનુષ્યો વચ્ચે આ જમાનામાં પણ જોવામાં આવે છે. પણ આ માર્ગ સામાન્ય રીતે લોકપ્રિય તો નથી જ થયો.

આ રીતે મહાન નદીઓના કાંઠે, નદીઓના કે નદી અને સમુદ્રના સંગમ ઉપર કે લઘુ પર્વત શિખરો ઉપર આશ્રમો બાંધીને તપ, યોગ કે જ્ઞાનની માધના કરતા મહાપુરુષોના સ્થાન તરફ એ લોકોના શ્રવણ, એમની પામેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે ધર્મલાભની ઇચ્છાથી અનેક મનુષ્યો જતર હોય એ સ્વાભાવિક છે. દ્રુપદિગદોમાં અને પ્રાચીન બૌદ્ધ માહિત્યમાં ગંગાઓથી આગંવી ઝાડુ કાળનાં સુધીનાં જમણી જતનાં લોકોને આવા આશ્રમો તરફ જવાનું કેટલું બધું આકર્ષણ હતું એ જોઈ શકાય છે. મહાપુરુષોનો દેહ પડી ગયા પછી એ આશ્રમનું સ્થાન તે મહાપુરુષ ઉપર અત્યંત ભક્તિભાવવાળા સિદ્ધોને ખાસ પવિત્ર લાગવાનો સંભવ છે. પણ એ રીતે ઋષિના મરણ પછી એ સ્થાનની પવિત્રતાની ભાવના સામાન્ય રીતે ક્યારથી મનાવા લાગી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કંઈ છે. ભગવાન શુદ્ધના મરણ પછી તરતજ શુદ્ધ ગયા, કુશીનારા વગેરે સ્થળો પવિત્ર સ્થાનો-તીર્થસ્થાનો મનાવા લાગ્યા હોય એવો સંભવ નથી. પણ મહારાજા અશોકે શુદ્ધના જન્મ સ્થાન આશ્રમ “અહીં ભગવાન જન્મ્યા હતા” એ શબ્દો ક્રોતરીને સ્તંભ મુકાવ્યો છે તથા બીજાં એવાં શુદ્ધનાં સ્મરણોથી તીર્થરૂપ સ્થળોએ સ્તંભો ઉભા કર્યા છે. આ ઉપરથી અશોકના વખતમાં તીર્થની ભાવના પ્રચારમાં હોય એમ જણાય છે. ભગવાન શુદ્ધ પરિનિર્વાણ પછી અને અશોક પહેલાં આ તીર્થ ભાવનાનો જન્મ થયો હશે. આથી વધારે ચોક્કસ રીતે સમયનો નિર્ણયતો ભવિષ્યમાં કાંઈ નવાં સાધનો પ્રગટ થશે ત્યારે થશે.

૪. સ. પૂર્વે ત્રીજા કે ચોથા શતકમાં જન્મેલી તીર્થ ભાવના બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર સાથે વધતી ગઈ અને જેમ જેમ બૌદ્ધ ધર્મ દૂર દૂર ફેલાતો ગયો તેમ તેમ દૂરના લોકોની બૌદ્ધ ધર્મના જન્મસ્થાન તરફની પૂજ્યભુદ્ધિ પણ વધતી ગઈ.

આહિણુ ધર્મમાં તીર્થ ભાવનાનો સ્વીકાર—આહિણુ ધર્મે આ તીર્થ ભાવનાનો સ્વીકાર ક્યારે કર્યો એ નક્કી કરવું લગભગ અશક્ય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા શતકમાં જ કે તે પહેલાં આહિણુમાં પણ વૈદિક મહર્ષિઓનાં પ્રાચીન આશ્રમસ્થાનો તરફ પૂજ્ય ભુદ્ધિ ફેલાવા માંડી હતી એમ તર્ક કરવો સહેલો છે, પણ એ માટે કશો પુરાવો નથી. મહાભારતનું તીર્થયાત્રાપર્વ પુરાવા તરીકે નિરૂપયોગી છે. રામાયણના બાલકાંડમાં ગંગાવતરણની કથા છે, અને ગંગા નદીની પવિત્રતા સ્થાપિત થયા પહેલાં આવી કથા ચાલે નહીં પણ રામાયણના બાલકાંડમાં ઘણી પૌરાણિક કથાઓ છે અને એ કાંડ અશોક પહેલોના છે એમ કહેવાતું નથી.

બધાં પુરાણે તીર્થોને માને છે પણ એટલું ખરું કે પાછળનાં પુરાણોમાં તીર્થોની વાત વધારે છે. ટુંકામાં આહિણુધર્મના જૂના સાહિત્યમાં તીર્થ ભાવનાને લગતા જે ઉલ્લેખો છે તેમાંનો કોઈ નિશ્ચિત રીતે અશોક પહેલોના નથી. વળી આહિણુ ધર્મનું સ્વરૂપ જોતાં પ્રાચીન યરા માર્ગમાં તીર્થ ભાવનાનો અવકાશ પણ ઓછો છે. જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મમાં પહેલેથી ધર્મ અને મંથ સાથે જુદાં શરણે જવાની વાત હોવાથી એ માર્ગમાં તીર્થભક્તિનો પ્રવેશ સહેલાઈથી થઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. સાચી સ્તૂપ વગેરેનાં પ્રાચીન શિલાચિત્રો જોતાં પણ એ વખતે બૌદ્ધ ધર્મમાં તીર્થભાવના રૂઢ થઈ ગઈ જણાય છે. અને મહાયાન ધર્મના પ્રચાર સાથે તે તીર્થયાત્રાનું જોર ઘણું વધ્યું હશે.

લક્ષ્મિમાર્ગ સાથે તીર્થભાવનાનો મેળ—ટુંકામાં આહિણુ-ધર્મમાં લક્ષ્મિમાર્ગના ઉદય પહેલાં તીર્થભાવનાનો ઉદય માનવાનું કાંઈ

કારણ નથી. ભક્તિમાર્ગનો ઉદય ઉપનિષદોના છેલ્લા થર વખતે થયો છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ). પણ ભક્તિમાર્ગે જોર પાછળથી ક્યું. ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં પુષ્પગુપ્ત વગેરે શૃંગ વંશના રાજાઓના વખતમાં વિષ્ણુ અને શિવ ભક્તિનો આરો પ્રચાર થયો હોય એમ યવનો અને શંકે પણ એ ધર્મ સ્વીકારે છે એ ઉપરથી લાગે છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો તથા નૃવ ધર્મનો ઇતિહાસ). આ વખતમાં બૌદ્ધોની ભાવના જોઈતી એ વખતના આદ્યજુલકોઓએ પણ પ્રાચીન મંદિરવાળાં સ્થાનોને તીર્થરૂપ આપવા માંડ્યું હશે એમ અનુમાન થાય છે. અને મહાભારત તથા પુરાણો. ઉપરથી એમ લાગે છે કે પહેલાં ઋષિઓના આશ્રમો, પ્રાચીન કાગમાં જ્યાં મોટા ઘરો થયેલા તેવા સ્થાનો, ગંગા વગેરે મહા નદીઓ, નદીઓના સંઘમો, પર્વતો, વગેરે પ્રાચીન સંસ્મરણોવાળાં સ્થાનો તીર્થ મનાવા લાગ્યાં અને પછી વિષ્ણુભક્તિ, શિવભક્તિ વગેરે ભક્તિમાર્ગોના પ્રચાર સાથે તે તે દેવોનાં મંદિરો બંધાવા લાગ્યા અને એમાંનાં જૂનાં મંદિરો તીર્થરૂપ થવા લાગ્યાં મતલબ કે પહેલાં ઘાટના અને ગુફાના અર્થમાં વપરાતા તીર્થ શબ્દ આગમ અને ગુરૂ પેઠે પવિત્ર ઋષિ સેવિત જલના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો અને પછી બધાં પુણ્યસ્થાનો માટે રૂઢ થઈ ગયો. આ પ્રમાણે તીર્થ શબ્દમાં સામાન્ય પુણ્ય સ્થાનનો અર્થ રૂઢ થયો હોવો જોઈએ. અમરદેવનો સમય ઇ. સ. પાંચમા શતકનો મનાય છે. મહાકવિ કાલિદાસે મેઘદૂતના પહેલાજ શ્લોકમાં રામગિરિ આશ્રમનું ‘સીતાએ સ્નાન કરેલ હોવાથી જેનાં પાણી પવિત્ર થયાં હતાં’;—

• जनकतनयास्नानपुण्योदकेषू

એ રીતે વર્ણન કર્યું છે. અર્થાત્ કાલિદાસના વખતમાં પવિત્ર માણસોના સ્નાનથી તે નદી કે ઝરાનાં પાણી પવિત્ર થઈ જાય છે એ ભાવના પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી. કાલિદાસ ઇ. સ. ૪૦૦ થી અર્વાચીન નથી. (જુઓ કીથનું Sanskrit Drama)

આ પ્રમાણે આપણા બૃહત્તીર્થ વગેરે પ્રાચીન તીર્થો ઈ. સ. પૂર્વે
 ત્રીજીથી ઈ. મ. ચોથા સનક મુખીમાં (દક્ષિણમના વખત ખેડેલાં) પુણ્યસ્થાન
 મનાવા લાગ્યાં હશે મહાભારતનાં તીર્થયાત્રાપર્વનો નૃણ ભાગ-પ્રક્ષિપ્ત
 સ્મરનો આ વખતમાં લખાયો હશે પણ જેવ વૈષ્ણવાદિ મર્મોના પ્રચાર
 માથે તે તે ધર્મના તીર્થો ઉભા થવા લાગ્યાં.

શિવચિન્નદાદિ દેવોનાં તીર્થો.—ઈ. સ. પૂર્વે પેટલા બીજા
 ધનકમાં જે શિવ અને ચિન્નનાં સ્થાનો હોવાનો મંભવ છે. (જુઓ
 નીકાનું શિવસિંગ અને વિમનગરનો નરુષ્વજ) પણ ગુપ્ત મમયમા ઈ. સ.
 ચોથા પાંચમા સનકમાં વૈષ્ણવ અને ગંધર્વ ધર્મે થણુ જોર હતું. એ
 વખતમાં આ દેગમાં રથજો રથજો શિવના, ચિન્નના, મૂર્ધના, રેડીનાં,
 કાનિંદેવનાં વગેરે મંદિરો ઉભા થયા છે વળી ગમ મમયની લાલચ
 સરૂતિ પાંચમા સનકમાં જ દક્ષિણમાં ફેલાઈ ગઈ અને એ મંદિરોના
 પડછામાં ગંધર્વ, વૈધગુર વગેરે ધર્મો પણ દક્ષિણમાં ફેલાયા. આ ધર્મોના
 પ્રથમ આન્દોલનના જોરથી દક્ષિણમાં ભકતોના ગંદો પ્રકટ થયાં આ
 ભકતો-આલયારોની તીર્થયાત્રાની વાતો તામીલ માહિત્યમાં મળે છે. જેમ
 ચીનના બૌદ્ધોને બૌદ્ધ ધર્મના મૂળસ્થાન તરફ એક જાતનું આકર્ષણ
 રહેતું તેમ દક્ષિણના ભકતોને એ ભકિત પ્રવાહના મૂળસ્થાન રૂપ ઉત્તરના
 મંદિરો તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ રહ્યું હશે. આ રીતે મુમ મમયના
 ચોથા પાંચમા સનકના મંદિરો કાવિદાસના સમયમાં ‘ પુણ્યધામો ’ જ,
 મો બરસો વર્ષમાં તીર્થસ્થાનો યથા પડ્યાં. પણ દક્ષિણમાં થયેલી ઝડપથી
 ગદ અને વૈષ્ણવ મંદિરો ઉભા થવા લાગ્યા હતાં. સાતમા સનકની સરૂઆતથી
 જ હાંચી વગેરે રથજોએ મંદિરો દેખાવા માંડે છે. અને તરતજ એ મંદિરો
 તીર્થરૂપ બની જાય છે. કારણ કે એ મમયમાં-છટા માતમા સનકમાં
 મંદિરો દેવદત્તન એ ભકિતનું મુખ્ય લક્ષણ મનાવા માંડ્યું

દ્વંદ્વામાં પ્રાચીન સાહિત્યને તથા ઉત્તરીર્ષ લેખો વગેરે ઐતિહાસિક

માધને.ને સમગ્ર રીતે જોતાં એમ લાગે છે કે તીર્થસ્થાનનો અત્યારે જે અર્થ હિંદુ ધર્મમાં ગાય છે તે અર્થ ઇ. મ. છઠ્ઠા સાતમા શતકમાં રહ્યો છે અને હિંદુ ધર્મમાં તીર્થયાત્રાનું જે સ્થાન અત્યારે છે તે પણ એ સમયમાજ તીર્થયાત્રાને મળેલું છે.

તીર્થયાત્રાની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આવો લાગે છે. બુદ્ધ પુર્વકાળના તપસ્વી અને યોગી ઋષિઓના આશ્રમસ્થાનોને બ્રાહ્મણોએ અગ્રીય પછીના સંક્રાંતિમા પવિત્ર સ્થાનો મધ્યમાં માંડ્યાં પછી વૈષ્ણવોએ અને શૈવોએ પહેલાં પોતાના ઈષ્ટ દેવની મૂર્તિને સ્થાપવી કે તે દેવનું મંદિર ઉભું કરવું એને પુણ્ય કાર્ય ગણ્યું અને પછી એ મંદિરની યાત્રા કરવી એને પણ પુણ્ય કાર્ય માન્યું. અર્થાત ગુપ્ત મધ્યમાં પુણ્ય ધામો ઉભાં થયાં અને પછી થોડા વખતમાં એ ધામો ની યાત્રા શરૂ થઈ. લગભગ આતમા શતક પછીના રાજ્યો અને શ્રીમન્તો જાતે પુણ્ય ધામો ઉભાં પણ કરતા હતા, અને જૂનાની યાત્રા પણ કરતા હતા. જ્યારે સામાન્ય ગરીબ માણસો એ પુણ્ય ધામોની યાત્રા કરીને જ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા. ૧૩૦૦ વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલો આ પ્રવાહ આજે પણ ચાલે છે. નવા મંદિરો બંધાય છે અને જૂનાની લોકો યાત્રા કરે છે. શ્રી વલ્લભ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ગામેગામ દલેલી ગાંધિ છે; પણ યાત્રા કરવા શ્રીનાથજી કે મથુરા-વૃંદાવન જાય છે. આખા પ્રવાહમાં મૂળ જાવના અનેક ફેરફારો થયા છતાં કેવી અનુસ્મૃત રહી છે ! ઋષિએ સેવેલ જળને અમરસિંહ તીર્થ કહે છે. અત્યારના વૈષ્ણવો ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં શ્રી વલ્લભાચાર્યે સેવેલ શ્રીનાથજીને તીર્થ કહે છે. સાવનાનું તત્ત્વ એક જ છે.

ભારતવર્ષના તીર્થો—આ દેશના લાંબા ઇતિહાસમાં હિંદુ ધર્મમાં જેમજેમ નવાનવા ફાંટા ડુટતા ગયા તેમતેમ નવાં નવાં તીર્થો ઉત્પન્ન થયાં, અને ધીમેધીમે આ વિશાળ દેશનો કોઈ ખુણો એવો

ન રહ્યો કે જ્યાં કોઈક તીર્થ ન હોય. પણ આ દેશના ઇતિહાસે અનેક વારાંશો પણ જોયા એટલે નવા તીર્થોના જન્મ જોયા તેમ જૂનાના નાશ પણ જોયા. જેના શ્રેણીદાર ન થઈ શક્યા એવા ગુપ્ત સમયના હિંદુસ્થાન (ગુપ્ત પ્રાગ વગેરે હિંદી ભાષા બોલનારા પ્રદેશ) ના કેટલાં તીર્થસ્થાનોનો મુસલમાનોને હાથે નાશ થયો હશે? જે પ્રદેશમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યની જમાવટ હતી, તેજ પ્રદેશ ઉપર મુસલમાનોની મત્તા સેંકડો વર્ષ સુધી વધારેમાં વધારે રહી પરિણામે મપટ પ્રદેશનાં અનેક પવિત્ર અને સુંદર સ્થાનોનાં નાશ નિશાન પણ ન રહ્યા.

મહાભારતે વર્ણવેલ આશ્રમરૂપ તીર્થો હિંદુ ધર્મમાં ફેરફાર થતા પોતાની મેજે ભુલાઈ ગયા; પછીનાં ગુપ્તકાલીન તીર્થોનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો અને અને બાકીનો રૂપાંતર પામ્યો. પણ ગુપ્ત સમયમાં ચાલેલો પ્રવાહ અટક્યો નહીં. નવા નવાં મંદિરો અંધારે જ મર્યા, જે મંદિરો તુટ્યાં તેના શ્રેણીદાર થયા, મઠો સ્થપાયા, મંદિરોને અને તેના પૂજારીઓને મેંકડો અને હજારો મામો મનમાં મળ્યા. મંદિરોનાંજ મોટા મોટા કિલ્લાઓ અને ગાપુરોવાળા મામો થયાં, જે મંદિરોમાં રહેનારા પંડિત ભક્ત બ્રાહ્મણોના હાથે પુરાણો લખાયાં અને પુરાણોમાં તે તે તીર્થ સ્થાનનાં માહાત્મ્યો દાખલ થયાં. આ રીતે આ પ્રવાહ વિંતોના પર્વતો નડ્યા છતાં ચાલુ રહ્યો છે. મધ્યકાળમાં રામાનુજાદિ જે સપ્રદાયો નીકળ્યા તેઓએ પણ આ તીર્થોના પ્રવાહને નવું જોર આપ્યું. જૂના પુરાણોમાં તીર્થ-વર્ણન ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે ત્યારે પાછળના પુરાણોમાં તીર્થ-વર્ણન અને તીર્થ માહાત્મ્ય જે રીતે દાખલ થઈ ગયાં છે તે ઉપરથી ધીમે ધીમે હિંદુ ધર્મમાં તીર્થયાત્રાએ કેવું મહત્વનું સ્થાન લીધું છે તે દેખાય છે. અલબત્ત આ તીર્થ માહાત્મ્ય દ્વારા તે તે ધ્યાનના ભક્ત બ્રાહ્મણોએ નવા તીર્થ સ્થાનને પૌરાણિક કથાઓનો સંબંધ લગાડીને જે પ્રાચીનતા અર્પી છે તેમાં કોઈ પણ તીર્થસ્થાનનો સમય નક્કી કરવા માટે અત્યંત મુશ્કેલી પડે છે. અને સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક માધન ન મળે તો મમય અંધા-

સામા જ રહે છે પુરાણીઓની માન્યતા પ્રમાણે બધાં તીર્થસ્થાનો અત્યંત પ્રાચીન જ છે પણ અત્યારે આધારણુ રીતે હિંદુઓ તીર્થ માત્રની યાત્રા ભાગ્યે જ કરે છે અલગત એવાએ દગ્ગરો માધુઓ અને કેટલાક યાત્રારસિકો નીકળે કે જેઓ બધા ધામોની યાત્રા કરે. કોઈ કોઈ તો પગે ચાલીને યે કરે છે. પણ આધારણુ રીતે મામાન્ય હિંદુ સ્ત્રીપુરુષો પોતાના મ પ્રદાયના તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરવા ખાસ હચ્છે, અને તે ઉપરાંત બની શકે તો સર્વ માન્ય ગણાતા પુકર પ્રયાગ વગેરેની યાત્રા પણ કરે ખર્સા.

ગુજરાતનાં તીર્થો—આખો દેશ તીર્થરૂપ કહેવાય એટલાં તીર્થ સ્થાનો આ દેશમાં છે. એટલે આ ભરતખંડના તીર્થસ્થાનોનું તો કુકું દિગ્દર્શન કરવું પણ અહીં શક્ય નથી. માટે ગુજરાત ઉપર દ્રષ્ટિ કરીશું. ગુજરાતમાં યે તીર્થસ્થાનો ઓછાં નથી. તેમ લગભગ બધાં માર્ગોનાં પ્રતિનિધિરૂપ તીર્થસ્થાનો આપણા ગુજરાતમાં મળી આવે છે વળી પ્રાચીન કાળથી જ ગુજરાતનો કોઈ કોઈ સ્થાનની ગણતરી યત્ર માડી હતી.

મહાભારતના ઉપર કહેલા તીર્થયાત્રાપર્વમાં ધૌમ્ય ઋષિ પશ્ચિમના તીર્થસ્થાનો ગણાવના પહેલી જ નર્મદાને ગણાવે છે, પછીવૈદ્ય દિગ્ધર પર્વત મૈનાક પર્વત, અમિત પર્વત, અક્ષમેનનો આશ્રમ, તથા અવનાશ્રમ ગણાવી એકદમ પુકરને ગણાવે છે. (મ. વનપર્વ અ. ૮૧) આ અધ્યાયને પ્રાચીન માનીએ તો પણ એ વખતે પશ્ચિમમાં નર્મદા સિવાય કશું જાણનામાં નહતું એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. દેવે આજ પર્વમાં પુલસ્ત્ય બીષ્મ પામે તીર્થોનું વર્ણન કરે છે એ આખું પ્રકરણ એમાં વારંવાર મહાદેવનાં તથા વિષ્ણુના દર્શન કરવાની વાત આવે છે એ ઉપચી ઉપરના ધૌમ્યના વર્ણનના અધ્યાયો કરતાં પાછળનું લાગે છે. આ પુલસ્ત્યના વર્ણનમાં પહેલાં નર્મદા જ આવે છે. પછી “ દિમાદિ પર્વતના પુત્ર અર્જુન પર્વતમાં વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમનો ઉદ્દેશ કર્યો છે, પછી એકદમ પ્રભામનો, (પ્રભાસના વર્ણનમાં સોમનાથનો ઉદ્દેશજ નથી.) પછી દારકનો પછી પિંડતારક તીર્થનો

ઉદ્દેશ્ય કયો છે આગળ ચાલતા આજ પદમાં પાડેલી પે તાની યાતાના
 સંગમાં એકદમ સ્પષ્ટરૂઢ (ગોપરા) તીર્થ પછી સમુદાયે ચાલતા પાડે
 રહ્યાસ આવે છે એટલીજ વાત છે દુકામાં મહાભાગતને આ તરફના
 તીર્થોની—નર્મદાની અને પ્રભાસના વધારે ખમ્ છે પછી દ્વારકા તીર્થેપ
 રાય છે. પણ પુરાણોને ગુજરાતના ધણ વધારે તીર્થોની ખમ્ છે
 કે દ્વપુગણના પ્રભાગખડ, નગરખડ, ધર્મારણ્ય વગેરે ભાગોમાં પશ્ચિમ
 દેંદુરયાનના અત્યારના ધણખરા તીર્થસ્થાનોનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે બાકીના
 દયાનો પદ્યપુરાણમાં ઉદ્દેશ્ય છે આ મેપુગણોના આ ભાગો ધ. સ.
 વમાં દક્ષમાં શતકથી પ્રાચીન તથી

પણ ગુજરાતમાં કેવળ વૈષ્ણવ અને જૈન તીર્થો જ નથી મધ્ય ભાગોના
 તીર્થો આપણા પ્રાન્તમાં મળી આવે છે અરોડના અને તે પહેલાના
 ભયમાં ઉત્તરચંદ્ર-ગિરનાર પર્વત પ્રખ્યાત હતો મહારાજ અરોડે ત્યા
 દર્શન તળાવ સમરાંચુ અને લેખ કાતગળ્યો ત્યારે જેની તળેડીમાં
 પેરિનગર વસ્તુ હતું તે વર્તે ઉપર યૌદ્ધ ભિખુઓ જર
 રૂતા હશે કાઠીઆવાડમાં કેમ્લો સ્થળો આ ગૌધ મમયની ગુફાઓ
 જે છે આ તરફ યૌદ્ધ ધર્મ ગ્રામ્ય ટક્યો નહી અને જૈન
 મંત્રુ જોર વધતું ગયું એટલે જૈનોએ ગિરનારને પોતાનો—નેમીનાથનો
 રી લીધો જૈનો ત્યા ગયા પહેલા ગુપ્ત મમયમાં ધ. સ પાચમાં શતકમાં
 દર્શનને કાઠે વિધ્યનું મંદિર બંધાયું હતું એટલે ગિરનાર એ વખત પછી
 પ્રચલ તીર્થ બન્યો હશે પણ દાળમગધી જેમ સુદર્શન તળાવની
 શાની ન રહી તેમ આ જૂના મંદિરની પણ ન રહી ગિરનાર ઉપર
 નોએ પહેલવહેતું ક્યારે સ્વામીત્વ સ્થાપ્યું તે કહેતુ મુશ્કેલ છે પણ
 જરાતના મોલકી રાજાઓના વખતમાં ગિરના ઉપર ઉપર દાખના જૈન
 ન્દિરો બંધાયા છે ગિરનારનું અબાકનું મંદિર એજ વખતનું છે અને
 રનાર ઉપના તથા આમપામના બીજા પથોના મંદિરો તે પછીના ૩.

આપણો ગુજરાત દેશ ખરે જોતા મોલકી રાજાઓના વખતમાંજ

દાસનું ૩૫ પામ્યો છે. ગુજરાતનાં અત્યારના તીર્થસ્થાનો કાંતો એ સમયમાં
 ઉત્પન્ન થયાં અથવા જીર્ણોધ્ધાર થઈને દાસનું ૩૫ પામ્યા છે. જૈન
 ધર્મનાં આજી ગિરનાર, સૈનુંજા ઉપરના તીર્થસ્થાનો ૪. સ.
 ૧૮૦૦ પછીના છે. પ્રભાસ તીર્થ ૬નું જુના કાળમાં પણ
 મેમનાથનું ધામ થયું, પાજગયા અને એની જાહેજલાલી તો સ્થામાં
 રાનકમાં શિખર ઉપર હતી. સિદ્ધપુરમાં જમાળ પણ મોત્તંકીઓએ
 બાધ્યો. કાઠીઆવાડમાં, ભિન્નમાળમાં તથા માળવામાં મુર્ખ પૂજા
 જાતના કાળમાં હતી પણ અત્યારે જે એક જ મંદિરને ભગવાનશેષ
 જાળવાઈ રહે છે તે મોદેરાનું મંદિર મોત્તંકીઓના વખતનું છે. દારકા
 પૂર્વી મદાલાગતના કાળમાં હશે પણ તે તો અમુદમાં-કે કાળમમુદમાં
 રૂપી ગણ અને અત્યારનું પશ્ચિમનું ધામ દારકા તો મોત્તંકીઓના વખતમાં
 ઉભું થયું. અને કોટારજી તો હમણાંના છે. દેવી ભક્તિ પણ ગુજરાતને
 અજાણી નથી. અંબાજી આખા ગુજરાતનું તીર્થ સ્થાન છે અને
 અંબાજીનાં જે આસપાસના પ્રદેશમાં ધણી ખ્યાતિ છે.

નજર રાખીને, કોઈનું તીર્થપણુ ધ્યાનમાં ગણીને, કોઈનું કળાની દૃષ્ટિએ, આ રીતે દ્રષ્ટિબિંદુ વિવિધ રાખ્યું છે. વાંચનાર એજ સ્થળનો બીજી દૃષ્ટિયા અવલોકન કે કલ્પનાદ્વારા રમારવા લાભ શકે—હીએ એવી પ્રતિજ્ઞાથી આ વિવિધતા પ્રદાન કરી છે.

આમ તીર્થસ્થાન નહોત્ય એવા સ્થળોએ જોના ચોખ્ખું હોય છે અને યાત્રાળુઓ તીર્થયાત્રા કરતાં કરતા વિવિધ રમણીય સ્થળો, વિવિધ નગરો જોતા જાય એ દ્વારા પોતા પોતાના વિષયના લાભો પણ મેળવે—વિદ્યાર્થી કોઈ નવી વિદ્યા મેળવી શે વ્યાપારી વેપારનો લાભ લઈ લે—વગેરે દેશાટનના અર્વાંતર લાભોને પણ તીર્થયાત્રાને ધાર્મિકરૂપ આપનારાઓએ ધ્યાનમાં રાખ્યા હોય એ મંભવિત છે. પણ અમદાવાદ વગેરે શહેરો વીગે ધણી માહિતી ઇપાર્થ ગઇ છે. એટલે જુગાસુ યાત્રાળુ મેળવી શકશે. દુકાના આ પુસ્તકને મર્ચન્ટાઈઝ કરવાનો નહીં પણ દિગ્દર્શક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આમા કાખડ કરેલા વર્ણનોમાના કેટલાંક ગુજરાતમાં તથા ખીજે એક વખત છપાઇ ગયાં છે, આપણા ધગડાઓની તીર્થયાત્રા કરવાની ધાર્મિક દૃષ્ટિ આપણામાથી ધસાતી જાય છે અને યાત્રાત્યોની દેશાટનવાસનાનો ઉદય થજી થયો નથી એટલે આપણે માટે ધરકુકડી ધઈ જતાનો ભય છે. આ કાળમાં ગુજરાતના ઓ પુરુષોમા તીર્થયાત્રા—દેશાટનની રસરુચિ જાગવાન રૂપમાં જાગે એની શુભેચ્છાથી આ મંમદને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યો છે.

ઝંકુ શર્માસી, દાદર
મુંબાઈ
૧૯૮૨ કાર્તિક

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

તીર્થયાત્રા માટે સામાન્ય સૂચના

ગુજરાતમાં તીર્થયાત્રા કરવા ઇચ્છનારે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદને મધ્યગ્ચળ રાખી યાત્રાની યોજના ઘડવી અમદાવાદથી દક્ષિણના સ્ટેશનો પસંદ કરી આણંદ, ડાકેજ વગેરેના દર્શન કરી આવવા. વડોદરા જોઈ વિશ્વામિત્રીથી ડાકોઈ, ચાણોદ, કરનાળા વગેરે નર્મદાના તીર્થોમાં સ્નાન કરી લેવું અને ઇન્જા થાય તો એ નદી ઉપરનાં સૂરપાણેશ્વર વગેરે રમણીય સ્થાનો જોઈ આવવા પછી પાછું બી. બી સી. આઈમાં જ ભગ્ય ઉતરી શુકનનીચાં જોવા પ્રાચીન ગામડાંની શોભા અને કબીર વડ જોઈ અકલેશ્વર ઉતરવું છેવટ સુરત કે નવસારી આગળ દક્ષિણ ગુજરાતની મર્યાદા બાધી પાછા ફરવામાં વાધો નથી

વળી પાછું અમદાવાદથી ઉપડી, પાટણ, મિદ્ધપુર, બહુચરા મોટે-રા અને છેક અંબાજી તથા આણંદના જૈન દેરાંઓ જોયા એટલે એ દિશાનું પર્યટન પૂરું થયું. પછી અમદાવાદ વીરમગામ થઈ ઠાડીઆવાડ માં દ્રારકાધીશનાં દર્શન કરી ગિરનાર ચડી શેત્રુંજીની શોભા જોઈ આધુનિક ભાવનગર થઈને વડવાણે રસ્તે પાછું અમદાવાદ આવવું.

આ રીતે ત્રણ મુમાફરીમાં ગુજરાતની યાત્રા પૂરી થઈ શકે એમ છે. શીયાળાની ઋતુ પસંદ કરી હોય તો ઓઠામાં ઓછો ત્રાસ પડે, અને જુદા જુદા સ્થળોમાં રખડવાની અનુકૂળતા રહે. રસ્તામાં કયા કયા શહેરો જોવા, કયા કેટલા દિવસ ભાગવા, જુનાને સમજવાને વધારે વખત ગાળવો કે નવાનો રસ લેવામાં, જુની સંસ્થાઓના અભ્યાસ કરવો કે નવીનો રચનની રમણીયતા ઉપર લક્ષ રાખવું કે ધાર્મિક પ્રતિભા ઉપર ? મુસાફરીથી આર્થિક લાભ શોધવો ? જ્ઞાનલાભ શોધવો કે સૌંદર્યોપભોગથી તૃપ્ત થવું ? વગેરે વગેરે પૃથ્થોનો નિર્ણય દરેક મસ્કારી અને બુદ્ધિશાળી પ્રવાસી પોતાની મેળે કરી લે એજ યોગ્ય છે

લગભગ ધણી ખગ યાત્રાના ન્યભોમાં તથા મોટાં શહેરોમાં ધર્મ-
 શાળાઓ હોય છે, અને ભુની રહેણીકરણીવાળા કુટુંબો થોડી ધણી
 અગવડ વેડીને ધર્મશાળાઓમાં ખુશીથી રહી શકે છે તે ઉપરાંત
 યાત્રાના ધણી સ્થળોમાં જોગે પોતાના ઘરમાં કે ઈલાયદી રહેવા વગેરેની
 સવડ આપે છે સાહેબશાહ રીતે રહેનારાઓ માટે ડાક બગલાઓ
 ધણે ડેકાણે હોય છે પણ આગળથી અમલદારો મારફત બહોળસ્ત
 કરવો નોંધએ. કાળિઆવાડના તથા મહીકાંદાના દેશી રાજ્યોમાં મહે-
 માનો માટે ગેસ્ટ હાઉસો હોય છે અને વગ હોયતો મહેમાનગતિ પણ થાય
 છે. બાકી તો દેશાટનથી ચતુરાષ્ટ્ર વધે છે એ વાત ખરી પણ થોડા માહ-
 સના અને મહનશીલતાના ગુણો વગર દેશાટનનો વિચારજ કરવા
 નેવે નથી.

ભૃગુપુર—ભરૂકચંદ્ર—ભરૂચ.

—૨૩—

નંતકથા કહે છે કે ઉનાળામા એક અતિ તાપવાળા દિવસે ભગવાન શકરને શરીરે ખુબ પરસેવો છુટ્યો અને એ પરસેવામાંથી એક અતિ ડપાળી કન્ના પ્રગટ થઇ. આ શકરપુત્રી તેજ નર્મદા કે જેવા આ કાગળુથી જ રેવા રુદ્રદેહા કહેવાય છે આ રુદ્રકન્યા રેવાનો જન્મ વૈશાખ શુદ્ધ પુનમે થયો મનાય છે

નર્મદા નદીની લગભગ લગભગ સાડા માતસો મેલ છે એ અમરકંટકના ૩૫૦૦ ફીટ ઉંચા પહાડમાંથી નીકળી વિધ્યાદ્રિ અને માતપુડા પર્વતની વચ્ચેથી પસાર થઇ ગુજરાતમા આવે છે નર્મદા મહાનદી છે કવર્પે કેટલું પાણી નર્મદા લઇ આવે છે એનો ખ્યાલ આવવા માટે કહેવું જોઇએ કે જો એમાસામા ૩૬ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હોય તો આખા વર્ષ દરમિયાન નર્મદામા એટલું પાણી આવે કે એ પાણીથી ૩૨૪ ચોરસ મૈલ ક્ષેત્રફળનું અને ૧૦૦ ફીટ ઉંચું સરોવર ભરાઈ જાય. નર્મદા ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી નદી છે અને ભારત વર્ષની મહા નદીઓમાની એક છે. પણ એની આકર્ષકતા એ એકજ કારણથી નથી પણ બે કાંઠે પહોંચે તથા ભયંકર જંગલોની વચ્ચે ઉડી ખીણમા પથરાઓ ઉપર પડાલી, ઉછળતી ઢેકડા મારતી, બરાડા પાડતી નર્મદાની રમણીય ભવ્યતા અને ભયંકરતા એ રુદ્રકન્યાને ઘણી આકર્ષક બનાવે છે તેમાએ કેટલાક ગ્રંથો અતિશય રમણીય છે. અમરકંટકથી જોરમાં નીચે ઉતરતી નર્મદા ૩૦૦ મૈલ

વચ્ચે પથરાઓમાં પહોડાની ચાલે છે, તો કવચિત્ કુચાં લવ્ય વૃક્ષો વચ્ચે
 શાન રીતે ચાલી જાય છે. કવચિત્ વિશાળ પ્રદેશમાં પથરાઈ જાય છે તો
 કવચિત્ પોતનો પટ સંકેતી લઈ દરણુની કાળમાં સમાઈ જાય છે. સેંકડો
 મેલ સુધી ભયંકર જંગલો વચ્ચે ચાલ્યા પછી ગુજરાતના દળદ્રુપ પ્રદેશને
 વધારે દળદ્રુપ કરતી વાડીઓ અને ખેતરો વચ્ચેથી જ્યાં આ રુદ્ધન્યા
 પમાર થાય છે ત્યાં જાણે એનું રૂપ જ બદલાઈ જાય છે, એના પિતાનું
 રુદ્ધ શાન થઈ શકે એવું પ્રગટ થાય છે. નદીના પાણી પાસે ક્યાંક મોસો
 શીટ ઉડાં છે તો ક્યાંક વેંતલર છે.

ભયંકર જંગલો, પહોડો અને મહાનદી ત્રણનો યોગ થયો ત્યાં
 રમણીયતા અને લવ્યતાના ભક્ત આર્યોને તીર્થની કલ્પના વીજળીના
 વેગથી રૂંધેલી. વળી નર્મદા તો આર્યાવર્તની એક કાલે સીમા જેવી
 હતી. દક્ષિણ તરફ ધસે જતા આર્યો વિધ્યાચળ અને નર્મદા આગળ
 અટકી જતા. આ રીત અટકેલા આર્યોએ નર્મદાની આકર્ષકતા નીરાતે
 અવલોકી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તીવ્રતમ તપની ધૃત્વાથી વસ્તીથી
 દૂર ને દૂર જતા અતિશય લવાનક તથા અગમ્ય રચાનો શોધતા તપસ્વીઓ
 નર્મદાના કાંઠા ઉપરના જંગલોને તપોભૂમિ માની ત્યાંજ તપ કરવા ખેંચી
 ગયા હોય એ મંલવિન છે આવા મહા તપસ્વીઓનાં દર્શન કરવા
 અતિશય શ્રમ તથા જોખમ ખેડીને જે લાવિકો નર્મદા કંઠે આવતા હશે
 તેઓને ગંગા યમુના ત્રણે દૂર મુક્યા પછી એ ઐયાઓ સાથે સ્પર્ધા કરે
 એવી આ મહાનદીને જોઈને કેટલો આનંદ થયો હશે એની કલ્પના આ
 રેલવેની જોખમ કે શ્રમ વગરની મુગાફરના સમયમાં આવવી સંભવિત
 નથી. મહા તપસ્વીઓનાં દર્શનથી તથા લવ્ય અને લવાનક જંગલો વચ્ચે
 વહેતી પુણ્યસલિલ રુદ્ધેશનાં દર્શનથી, એનાં જળમાં સ્નાનથી તૃપ્ત થયેલા
 ભકતોએ નર્મદાને પણ પવિત્ર નદી માનવા માંડી હશે. ગંગાથી આટલે
 દૂર આવ્યા પછી ગેવાજીને પવિત્ર ન માને તો આર્યો જીવે કેમ ? બીજી
 તરફથી સાદગિક્ષ દ્વાનિય વીરાઓ નર્મદા આગળ અટકીને માળવામાં

શુંજરાતમાં રાજ્યો જમાવ્યાં, એટલે નર્મદાનું મહાત્મ્ય બેવડું વધુ. ધર્મ અને અર્થ બેયના આશ્રયરૂપ નર્મદાની તીર્થકેપના વધતી ગઈ, પહેલાં જ્યાં યોગીઓ અને તપસ્વીઓ યોગ અને હકતી સાધના કરવા એમતા ત્યાં મોટા યજ્ઞો થવા લાગ્યા. અને યજ્ઞોનું સ્થાન દેવપૂજનને લીધું એટલે નર્મદાના કાંઠા ઉપર દેવો આવીને બેઠા. રુદ્રકન્યાના કાંઠા ઉપર ભગવાન શંકર શિવાય બીજું કોણુ હોય ? છેક મૂળથી મુખ્ય સુધી નર્મદાના કાંઠા ઉપર સ્થળે સ્થળે અનેક શિવ મંદિરો ઉભા થઈ ગયાં. રેવાજીની પવિત્રતાના કારણે ભખાયા. યાત્રાઓ અને પરિક્રમાઓ થવા લાગ્યાં. ભગવતી ભાગીરથીને એક કાંઠા-કારી તરફનો કાંઠો પવિત્ર-મુક્તિ દાયક મનાય છે ત્યારે બીજો કાંઠો અપવિત્ર મનાય છે. આની મરખામણીમાં રેવા ભકતો રેવાને ઉભય તટ પાવતી ગણે છે. અને કહે છે કે મરસ્વતીમાં ત્રણ દિવસ સ્નાન કરવાથી, યમુનામાં સાત દિવસ અને ગંગામાં એક દિવસ સ્નાન કરવાથી મર્વ પાપો ધોવાઈ જાય છે, પણ રેવામાના તો દર્શનથીજ પાપ ધોવાઈ જાય છે. વળી યમુના અને ગંગાની પવિત્રતા કનિયુગનાં અમુક વર્ષો ગયા પછી ક્ષીણ થઈ જશે પણ નર્મદાની તો અનંત કળ પર્વત રહેશે. રેવા ભકતોની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ રેવાજીનુંજ પાણી નહિ પણ એના ઉત્તર કાંઠા ઉપર ૧૬ ગાઉ સુધી અને દક્ષિણ કાંઠા ઉપર આઠ ગાઉ સુધી કુવા તળાવનાં પાણી પણ રેવા જળ મમાન પાવનકારી મનાય છે. વધારે શું ? પોતાની પુત્રી ઉપર બોળા શંભુની, એટલી કૃપા છે કે નર્મદામાં સર્વત્ર પોતે વાસ કરીને રહે છે, એટલે ‘નર્મદાના કંકર એટલા શંકર’ એવી કહેવત પડી છે અને નર્મદામાંથી મળેલા જાણુની શિવ ભકતો બહુ શ્રદ્ધાથી પૂજન કરે છે.

જો કે નર્મદાનો પોતાનો ખાસ મેળો ભરાવો નથી; પણ અમુક અમુક દિવસે તથા ગ્રહણ વગેરે પર્વોમાં નર્મદામાં નદાવાથી વધારે પુણ્ય થાય છે એમ મનાય છે; અધિકમાસ વગેરેમાં નર્મદાની પંચતીર્થી કરવામાં આવે છે. જો કે ભગવાનું નર્મદાનું મંદિર તદ્દન અધિક

પચાસ વર્ષ પહેલાંનું છે, પણ નર્મદાના કાંઠા ઉપરનાં કેટલાક મંદિરો પ્રાચીન છે અને જુદે જુદે સ્થળે જુદે જુદે વખતે મોટા મેળાઓ ભરાય છે. રેવાજના સૌથી મોટા ભક્તો એની પરિક્રમા (પ્રદક્ષિણા) કરે છે. આવી રીતે રેવાજના મૂળથી મુખ મુધી પ્રદક્ષિણા કરવા દૂર દુરના લોકો આવે છે. નર્મદાના કાંઠા ઉપર વચ્ચે ઘણા ભાગમાં જંગલી જનાવગેથી લગ્નના જંગમો આવનાં હોવાથી મોટે ભાગે સાધુઓ, બાવાની જમાતો અને કવચિત્ત જમી રીતે પોચતા ગૃહસ્થસંધો જ આવી પરિક્રમા કરી શકે છે. આખી પરિક્રમામાં લગભગ દોઢ બે વર્ષ લાગે છે. આ પરિક્રમવાસીઓ પણ પવિત્ર મનાય છે. રસ્તામાં જે ગામમાં તેઓ ઉતરે ત્યાંના લોકો આ યાત્રાળુઓનાં દર્શન કરવા જાય છે. આવી જમાતોનું બધું ખર્ચ ગામનાં મહાજનો ચાર ચાર મહિના મુધી ચલાવે છે. જે લોકો આ પ્રમાણે પરિક્રમાનું સાદસ કરી શકતા નથી તે પણ જો બને તો મહવામાં ખેરીને કે જમીન રસ્તે નદીના મૂળ તરફ ઠીક પડે ત્યાં મુધી રસ્તામાં કાંઠા ઉપરના દેવોના દર્શન કરતા કરતા જાય છે. નર્મદાની તીર્થમયતાનો ખ્યાલ આવવા માટે એટલું કહેવું બસ થશે કે ભરૂચની આમપાસ મહારુદ્ર મુધીની ચાર પાંચ મૈલની જ પંચતીર્થીમાં ૫૫ તીર્થો આવે છે. તો ૭૦૦-૮૦૦ મૈલ લાંબા નર્મદા કાંઠાનું શું પૂછવું ?

ભરૂચ—અમરકંટકથી નીકળેલી નર્મદા નદી ખંભાતના અખાતમાં મળે છે. નદીનો સમુદ્ર સાથેનો સંગમ થયો એટલે એ તીર્થ થયું. મહા-નદીના સંગમ નજીક શહેર હોય તો વેપાર માટે બહુ અનુકૂળ બંદર થાય. આ બેવડા ત્રિચારથી ઘણા જુના કાળમાં નર્મદાના સમુદ્ર સંગમ આગળ શહેર વસવું જોઈએ અને ખરેખર બન્યું છે પણ તેમજ. આ સ્થળે પહેલું શહેર કાણે અને ક્યારે વસાવ્યું ? કયા તો કહે છે કે ' જે ટેકરી ઉપર દાલમા ભરૂચ વસ્યું છે તે ટેકરી ઉપર પહેલાં વૃક્ષમીજીએ શ્રીનગર નામનું પોતાને વસવા થોગ્ય શહેર વસાવ્યું હતું; પણ

પાછળથી એ ઉજડ થઈ ગયું અને ત્યાં કેવળ જંગલ રહ્યું. આ જંગલ હેડબા નામની રાક્ષસીની પુત્રી હાટિકાના તાબામાં હતું; આજે મહી અને તાપી વચ્ચેનો જે પ્રદેશ ધનધાન્ય સમૃદ્ધિ અને વસ્તીથી ભર્યો છે. તે પ્રદેશ હિંમત પશુઓથી ભરેલા ઘીય જંગલોથી ભરેલો હતો. જે વખતે આ નર્મદા કાંઠાના જંગલમાં આવવાની કોઈ માણસ હિંમત નહિ કરી શકતું હોય ત્યારે સાહસીક તપસ્વી ભૃગુઋષિ આવીને સમુદ્રે સંગમ આગળ એક ટેકરી ઉપર રહ્યા અને પાછળથી સ્થળ યોગ્ય લાગવાથી પોતાના શિષ્યોના કુટુંબો વગેરે અહાર હજાર માણસો સાથે હેડબા-વનમાં આવ્યા અને નંદન સંવત્સરની માધ શુદ્ધ પાંચમે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર કુર્મની પીઠ ઉપર વિશ્વકર્માનું સ્મરણ કરીને ભૃગુઋષિએ મોટું નગર વસાવ્યું. ભૃગુએ વસાવેલા નગરની સ્થાપના કુર્મની પીઠ ઉપર હોવાથી એ ભૃગુકચ્છ એવે નામે ઓળખાવા લાગ્યું” (રેવાખંડ)

ભરૂચની સ્થાપના સખંધી આ પૌરાણિક વાતોમાં ઐતિહાસિક તરવ ફેટલું હશે ?

લક્ષ્મીજીના શ્રીનગરની કથા તો ભૃગુકચ્છની એક કાળની અસાધારણ સમૃદ્ધિનું રૂપક લાગે છે હેડબા વન અને હાટિકાના તાબામાં એ આ પ્રદેશ જે કાળે જંગલમય હતો તે કાળની વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવે છે. તે કાળે નર્મદા કાંઠાના લાટ પ્રદેશમાં પણ જંગલ, જંગલી જનાવરો અને જંગલી માણસો- રાક્ષસો-એ શિવાય કશું ન હતું. આવા જંગલમાં પ્રથમ ભૃગુઋષિ આવ્યા અને એમણે તથા એમનાં વિદ્યાર્થી સંઘે ટોળાએ-આ પ્રદેશને સાદું વસવા યોગ્ય બનાવ્યો છેવટે શહેર વસાવ્યું. ઉપથી કયામાં આટલી ઐતિહાસિક હકીકત લાગે છે. ભૃગુએ કોણ ? ક્યાંથી કયે રસ્તે આવ્યા ? ઉત્તરમાંથી માળવા રસ્તે આવેલા આ કોઈ આર્યો હશે ? કોકથુમાયી જમીન રસ્તે આવેલા મિશ્ર આર્ય દ્રાવિડો હશે ? કે દરીઆ રસ્તે આવેલી ઈસકના આર્યોની કોઈ ખીજ ટોળા હશે ? કાંઈ નક્કી કહેવાતું નથી. સમુદ્ર રતે પણ આ

પ્રદેશમાં વસવાટ યવનો પણ મંલવ છે. પણ નિશ્ચય દરારે એવા કોઇ પુરાવા નથી. વળી 'ગુજરાત'ના પ્રખર પ્રતિભાશાળી તંત્રી કહે છે તેમ ભરૂચ વસ્તી પહેલાં કોઇક યુગમાં નર્મદા અને મુમુદના સંગમ આગળ માદિખતી પુરી હોય તો એ પણ અંમલવિત નથી. રા. રા. મુનશીએ સપ્રમાણ સાબીત કર્યું છે કે કાતંવીય રાદલામુનની માદિખતી પુરી સંબંધી બધા ધારાલુક ઉદ્દેષો, એ પુરી ભરૂચ હાલમાં છે ત્યાં કે તેથી પણ નીચાણમાં નર્મદાના સંગમ આગળ હોય એમ સ્પષ્ટ સૂચવે છે. આ માદિખતી નગરીનો સકુ-આશ્રુનનો નાશ દરનાર પરશુરામે નાશ કર્યો કે મમુદે નાશ કર્યો એ કંઈ જાણવામાં નથી. પણ ઐતિહાસિક કાળમાં તે ભરૂચનું દેદીપ્તમાન અસ્તિત્વ દેખાય છે. ગુજરાતનાં જુનામાં જુનાં શહેરોમાંનું એક ભરૂચ છે. વૈદિક મંથનમાં એનું નામ નિશ્ચય દેખાતું નથી પણ બૌદ્ધ જાતકોમાં, જુનાં પુરાણોમાં તથા જુના ઝીક રોમન લખાણોમાં ભરૂચ (બારીમાઝા) ના ઉદ્દેષો જોવામાં આવે છે. અર્ધાત્ ઈ. મ. પૂર્વેના સિકાઓમાં ભરૂચ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કાંઠાનું એક મુખ્ય શહેર હતું. એ વખતે જાટી (સાલસેટ) માં સુપારક, નર્મદાકાંઠે ભરૂચ અને સુરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસ એ ત્રણ પશ્ચિમ ભારતનાં મુખ્ય બંદરો હતાં.

ભરૂચનો ઇતિહાસ—મૈથિ પહેલાંના સમયની ખબર નથી પણ મૈથિ સમયમાં સૌરાષ્ટ્ર પેઠે ભરૂચ પણ મૈથિના તાબામાં હોતું જોઈએ. દંતકથા તો કહે છે કે ચાણક્ય કેટિલ્લ અને મૈથિ અંદ્રગુપ્ત પાછલી અવસ્થામાં પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિન કરવા રેવાકાંઠે શુકલતીર્થમાં આવીને રહ્યા હતા. (રેવાખંડ) આ દંતકથામાં કાંઈ તત્ત્વ જણાતું નથી, મૈથિના પ્રબંધની સ્મૃતિ હોય તો ભરૂચ. જસોડના માત્રાજ્યમાં ભરૂચનો-લાટનો-સમાવેશ હતો એ તો નિઃસંદેહ (જુઓ ગિરનારના લેખો). પણ શુંગોના હાથમાં ગુજરાત રહ્યું લાગતું નથી. પણ મીનેન્ડરના તથા એપોલોડોટસના સીધાઓ મળે છે એટલે કદાચ એ યવનોના

હાથમાં થોડો વખત લાટ પણ રહ્યું હોય; પછી ક્ષત્રપોના હાથમાં ગયું એમ સુદ્રદામનના ગિરનારના શિલાલેખ પરથી તથા ક્ષત્રપ શિકંકાઓ ભર્યમાંથી મળ્યા છે તે પરથી સાબીત થાય છે. ક્ષત્રપોના સમયમાં વચ્ચે થોડો વખત આન્ધ્ર રાજ્યોના હાથમાં ગયું હોય એ સંભવિત છે. ક્ષત્રપો પાસેથી ગુજરાત ગુપ્તોના તાબામાં ગયો. ગુપ્તોના શિકંકાઓ પણ ભર્યમાંથી મળ્યા છે. ‘પેરીપ્લસ’ નો લેખક તથા ટોલેમી ભર્ય સહેર (Barapuzza ભરકૃષ્ણ) ની ખાસ નોંધ લે છે, પેરીપ્લસના કહેવા પ્રમાણે ભર્ય સહેરથી આરંભી મિંધુ સુધીનો દેશ ભર્ય નામથી ઓળખાતો, ગુપ્તો પાસેથી ભર્ય વલ્લભીઓના તાબામાં આવ્યું નથી લાગતું. એ વખતના ભર્યના ગુર્જર રાજ્યો દક્ષિણના આયુક્યોના ખંડીઆ રાજ હોય કે સ્વતંત્ર પણ હોય; પરંતુ ભર્યના રાજ તરીકે પહેલ વહેલો ઉલ્લેખ આ ગુર્જર રાજ્યોનો મળે છે. આ તથા ગુર્જર રાજ્યો વિષે એમનાં દાનપત્રોમાંથી જે માહિતી મળે છે એથી વિશેષ કાંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ વિ. સં.-૪૮૬ ના ભર્યના ગુર્જર રાજ દદ્દ પહેલાના અનુયાયી જયભટ્ટના દાનપત્રમાં આશ્રમેશ્વર (જમ્બુસર તાલુકો) નો તથા શિકુઆમ (હાલનું શીગામ) ગોલી આવલી (હાલનું ગોલેલ) જમ્મ (હાલનું જમડી) વગેરે ગામોનો ભરકૃષ્ણ વિષયનાં ગામો તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. વળી જયભટ્ટના અનુયાયી દદ્દ ખીજનાં શક સં. ૩૮૦, ૩૮૫, ૪૦૦ અને ૪૧૭ નાં ચાર દાનપત્રોમાં શિરીજપત્ર (શિરોદ્રા) અકૂરેશ્વર (હાલના અંકલેશ્વર) તાલુકામાં હોવાનો તથા જમ્બુસરના ખાલણોને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉપરાંત વર્નેરા (હાલનું વલ્લનેર) સરયુઆ (હાલનું સુરયાન) વગેરે ગામોનો ઉલ્લેખ મળે છે આ જગ્યા ઉપરથી તે વખતે પણ ભર્ય જીલ્લામાં હાલના ભર્ય, વાગરા, અંકલેશ્વર, જમ્બુસર અને આમોદ તાલુકાઓનો સમાવેશ થતો હતો એમ જણાય છે. વળી ભર્ય જલ્લો-લાટ એ વખતમાં ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં સારી રીતે વસેલો દેખાય છે. અક્ષત્ત પાઠજથી

દેશકારો થયા હશે, પણ અત્યારની ભરૂચ જિલ્લાની વસ્તીનું મૂળ આ ગુજરાત ગામોના વખતમાં મળે છે.

૪ મ છત્રી શતકના જ્યોતિષી વરાહમિહિરે પશ્ચિમ ભારતના એક દેશ તરીકે ભુગુપ્ત-જનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સાતમા શતકનો મુવાન-ચંગ પણ નોંધ કરે છે એ ચીનાઈ મુમાફર ભરૂચમાં દરા મંધારામાં તથા કેટલાક મંદિરો હોવાનું કહે છે. એજ શતકમાં આરબોએ ભરૂચ ઉપર હુમલો કર્યો હતો આ વખતે લાટ દેશ દક્ષિણના ચાલુક્યોના હાથમાં હોય એમ જણાય છે અને ચાલુક્યો પામેથી નવમા શતકના આગળમાં માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમાં આવ્યો. રાષ્ટ્રકૂટગોવિંદ ત્રીજાના મઠ ૭૭૪ તથા ૭૪૬ (ઈ-સ-૮૨૨ તથા ૮૨૭) ના દાન પત્રો લાટનો વિજય કર્યાનું તથા પોતાના ભાઈ કંકરાજને એ દેશ આપવાનું નોંધે છે. પાછળથી આ રાષ્ટ્રકૂટોએ લાટના ગામોનાં દાન કર્યા છે લાટના રાષ્ટ્રકૂટસામનો પાછળથી માલખેડથી સ્વતંત્ર થયા હોય કે હેવડ સુધી માલતજ રહ્યા હોય તે મને તે હો, પણ અણહિલ-વાડના સોલંકીઓએ-મૂળરાજથી સિદ્ધરાજ સુધી પ્રયત્ન કરીને લાટને હેવડનું ગુજરાત સાથે જોડી દીધું અને ગુજરાતે એને અપવાની લીધું. જુના લેખોમાં લાટમાલવગુર્જરા એ રીતે ગુર્જથી લાટની લિન્નતા દેખાય છે તે નીકળી મઠ લાટે પણ ગુજરાતથી જુદી અસ્મિતા છોડી દીધી; ગુજરાતના મુખ્ય સંસ્કારો સ્વીકાર્યા અને એ વખતથી જુની ગુજરાતી ભાષા સ્વીકારી લીધી લાટની જુની વસ્તી મને ત્યાંથી આવી હોય પણ ચાલુક્ય રાષ્ટ્રકૂટોના વખતમાં કોકણની કેટલીક વસ્તી લાટમાં આવી હશે, કોકણના રીતરિવાજો અને સંસ્કારોની અસર પણ લાટ ઉપર થઈ હશે પણ અણહિલવાડના સોલંકીઓના વખતમાં ગુજરાતનું એવું સંઘટન થયું કે અત્યારે કાઠીઆનાડ મધ્ય ગુજરાતથી કોઈ કોઈ રીતરિવાજમાં જુદું પડતું લાટ મંપૂર્ણ રીતે ગુજરાતી છે. વર્તમાન ગુજરાતીની અસ્મિતા સોલંકીઓના વખતમાં જન્મી છે અને હજી ચિરંજીવ છે.

ફેરફારોના સનકના મધ્યભાગ વિશે લખાયું છે કે એ વખતે (૨૫૦ ગ્રા. પહેલાં) દુનીઆના ઠાઠ પશુ ભાગમાં ભર્ય જોડલા કોતરકળમાં ભર્ય જોડલું કાપડ નહોતું તૈયાર થતું. આ દેશમાં, સુનરાઉ કાપડની પેદાશમાં બંગાળા, એ વખતે બધાથી ચડીઆતું હતું પણ ભર્ય બંગાળાની દરીકાષમાં ઉચું માયું રાખીને હજુ રહ્યું હતું. ધીમે ધીમે ભર્યના આ વણકોની પડની થતી ગઈ, જે સ્થિતિ ૧૭ મા સનકમાં હતી તે અદારમાં ન રહી અને અદારમાં હતી તે ૧૯ મા સનકમાં ન રહી. કેટલા પ્રકારનું કાપડ અદારમાં સનકની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં ભર્યમાં તૈયાર થતું હતું એનું વર્ણન મી. ફોર્બ્સે લખ્યું છે કે એ વાંચવા જેવું છે. ઇ. સ. ૧૮૨૦ મા કર્નલ વીલીઅમ લખે છે કે એ વખતે ભર્યમાં પરદેશ ચલાવવા માટે દર વર્ષે ચાર લાખ પચ્ચીસ હજાર રૂપીઆનું કાપડ તૈયાર થતું. ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં મી. ડેવીઝ લખે છે કે “છેલ્લાં ૨૯ વર્ષમાં ભર્યની સ્થિતિ તદ્દન ફરી ગઈ છે. હાલમાં અહીં ભાગ્યે જ દસ હજાર રૂપીઆનું કાપડ તૈયાર થાય છે. પારસી વણકોને વધારે કમાવા ગામ છોડી ગયા છે, મુત્તર વિલાયતી વપરાય છે, અને પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં અગ્નિ-સ્તાન જોડેલા માલ જતો હતો તેનો હજારો ભાગ અત્યારે જતો નથી.” આ રીતે વિલાયતી મરતાં કાપડે આ દેશના વણકોના ધંધાને તોડી નાખ્યો પછી તો મુંબઈ અમદાવાદમાં મીલો થઈ; (હાલમાં ભર્યમાંએ મીલો છે). ધીમે ધીમે રેંટીઆએ ચાલતા બંધ થયા. ભર્ય બંદરનો વેપાર પણ ધીમે ધીમે સુરતે ખેંચી લીધો અને છેવટે તો મુંબઈ બંદરનાં હાથી પગલામાં ભર્ય સુરત બધાં ડુબી ગયાં. આ રીતે અણુકીલવાડના સોલંકીઓના વખતથી ૧૧, ૧૨ મા સતકથી તે ૧૭ માં સતકમુધી મમ્મદશાળા મુખી અને સાદમિક વેપારીથી ભરેલા ગુજરાતનાં મુખ્ય બંદર તરીકે ભર્યનું જે સ્થાન હતું તે નીકળી જઈ અત્યારે ગુજરાતનું ખીજા વર્ગનું શહેર થઈ રહ્યું છે, અને રૂની ‘સીઝન’ ઉપર મુખ્યત્વે જીવે છે. ભર્યનું ૩ તો પહેલેથી વખણાતું અને હજુ વખણાય છે.

ભરૂચ શહેર—પૂર્વ પશ્ચિમ અર્ધા માર્ગના પટમાં વહેતી મહાનદી નર્મદાના ઉત્તર કાંઠા ઉપર એક ઊંચા ટેકરા ઉપર ભરૂચ પાલડીપતે વસેલું છે. અને રેલ્વેમાં એક સામે કાંઠેથી કે રેલ્વેના પૂલ ઉપરથી. જોનારને અથવા નદીમાં મછવામાં એસીને જોનારને રમણીય લાગે છે. ખાસ કરીને રાતનો દેખાવ સરસ લાગે છે. નર્મદા ભરૂચની આબાદી અને તંદુરસ્તી બંનેનું સાધન છે. નર્મદા ઉપરથી આવતો પવન ભરૂચની હવાને તંદુરસ્ત રાખે છે.

ભરૂચ જીવરાતનું એક જીનામાં જીનું શહેર છે પણ પહેલેથી એ આ સ્થળેજ અને આટલા જ વિસ્તારમાં વસેલું હશે કે કેમ એ કહેવાતું નથી. જો કે ઝાઝો ફેરફાર થયો હોય એમ જણાતું નથી માત્ર એટલું લાગે છે કે ભરૂચને ફરતો કોટ થયો તે પહેલાં ઝાંઝરી દરવાજા બહારનો ભાગ વધારે વસેલો હશે. પછી તો સિદ્ધરાજ કે કુમારપાળના વખતમાં કોટ બંધાયો એટલે શહેર અને પરાંઓ એમ બે ભાગમાં શહેર વહેંચાઈ ગયું. અત્યારે મ્યુનીસીપાલ્ટીની ૬૬ પ્રમાણે ભરૂચ અઢી મૈલ લાંબુ અને ૩ મૈલ પહોળું છે પણ એની પૂરી આબાદીના વખતમાં મહારુદ્ધી કાળી તલાવડી સુધી સાડાચાર મૈલની લંબાઈમાં વસેલું હશે.

ભરૂચની વસ્તી ઇ. સ. ૧૭૭૭ માં શહેરમાં ત્રીસ હજાર અને પરાંઓમાં વીસ હજાર મળી કુલ પચાસ હજારની હતી. ૧૮૪૧ માં ઘટીને ૩૧ હજાર થઈ હતી; પણ હાલમાં લગભગ ૪૫ હજાર છે. તેમાં ૨૬ હજાર હિંદુઓ, ૧૩ હજાર મુસલમાનો અને બે હજાર પારસીઓ છે. ભરૂચ પ્રાચીન નગર અને તીર્થસ્થાન છે પણ નર્મદાની પવિત્રતા શિવાય એનું તીર્થપાત્રું ભરૂચ જીલ્લા બહાર ઝાઝું જાણીતું નથી એટલે સામાન્ય દેખાવ તીર્થસ્થાન જેવો નથી લાગતો ગોરોનો કાંઈજ ત્રામ નથી. તેમ એની પ્રાચીનતાના પુરાવા ૩૫ પણ કાંઈ જણાતું રહ્યું નથી. મહત્તનતોના ફેરફારોએ, પોર્ટુગીઝોની તથા મરાઠાઓની હુમલોએ અને નર્મદાની મોટી

રેતોએ એવા ફેરફારો-વિનાશો બ્રૂતકાળમાં કર્યા છે કે જુનું કાંઈ જીવતું
 ગહેવાનો મંભવ જ નથી. અત્યારે જે ભરૂચ શહેર દેખાય છે તે
 દોઢમો અમો વર્ષ જુનું છે. જુનામાં જુનાં ઘરો દોઢશો વર્ષથી જુનાં
 બાગ્યેજ દગે, પણ એ વખતના લક્ષુભાઈની દલેલી જેવાં જે જુનાં મકાનો
 છે તેમાંનું લાકડાનું કાનરકામ અમનવાદ, સુરતનાં એજ પ્રકારનાં ઉત્તમ
 કામને મળતું છે. શહેરમાં મંદિરો ઘણાં છે પણ બધાં મો દોઢમો વર્ષની
 અંદર બંધાએલાં છે અલગત ભૃગુમુરખિના મહાદેવ, ગંગાનાથ,
 અવિમુક્તેશ્વર, સોમનાથ વગેરે નદીકાંઠાના બાણો પ્રાચીન હશે; વળી
 હાલના રાવ મંદિરોનાં આગળામાં જે જુની કારીગિરીની વરાહની,
 અનુભૂજ વિષ્ણુની વગેરે મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે તેનાં પણ
 મંદિરો પ્રાચીન-મધ્ય કાળમાં હશે, તે પહેલા કદાચ બૌદ્ધ મંદિરો પણ
 હોય, પરંતુ એ બધું સ્થાપત્ય કાળમહોદધિને તળીએ ખેસી ગયું છે.
 અને જુનાં મંદિરોને રથાને શ્રીદીશ મમયમાં હાલનાં માદાં કળાશૂન્ય
 મંદિરો ઉભા થયા છે.

આ રીતે બધું જુનું અદ્રશ્ય થઈ ગયા છતાં જે કાંઈ ચાર પાંચ
 જુની નિશાનીઓ જળવાઈ રહી છે તેમાં પહેલો કોટ, નદીના ઓવારા
 તથા ઘાટ માથે પહેલાં ભરૂચને ફરતો કોટ હતો; બહુંકરી મોલકી
 ઓએ બધાવેલો અને મોળમા શતકમા બહાદુરશાહે સમરાવેલો. હાલમાં
 એ કોટનો ફક્ત નદી તરફનો ભાગ મોલુદ છે. બીજી જુના મરજી-મૂળ
 વિશાળ હિન્દુ મંદિરના ચાલણાઓ એમને એમ રાખી આ મરજી
 કરી દીધી છે ચાલણાઓ ઉપરની કારીગિરી જોવા જેવી છે. મૂળ
 મંદિર ૧૧ મા ૧૨ મા શતકના સુખરાતના મંદિરોનો સુંદર નમુનો
 હશે. હાલમાં આ જીર્ણ મકાન ફકીરોની ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે.
 આજ રીતે જુની મદ્રસાના ચાલણાઓ પણ મૂળ હિન્દુ મંદિરના છે.
 શહેરની ઉત્તરમાં બાવા રહાનની કબર છે જેને દંતકથાને આધારે
 મી. ફોર્બ્સ ૧૧ મા શતકના અન્તનીગણે છે. બાવા રેતની કબરની

પૂર્વે પીર છત્રની કબર છે. ઈસા પશુ ૧૪ મા સતકમા મહમદ તખલખે બંધાવી છે એમ મનાય છે નવાબની કબર તો દોઢસો વર્ષ ઉપરની છે. આ ઉપરાંત ૩૨ લોકોની કોઠી જેમા એક 'સનડાયવ' છે અને ૩૨ લોકોની કબરો (૪ મ ૧૬૫૪ થી ૧૭૭૦) પણ જુના અવશેષો છે શહેરની વચ્ચે એકાદ ન્હાનું મંદિર પણ જુનું હશે. વલ્લભદેવ વિ સ. ૧૬૬૨ ની સાલનું છે અને એ જુનામા જુનું ગણાય છે. પણ કેટલાક નવા મંદિરોમા પૂજતી તથા ન પૂજતી મૂર્તિઓ જુની એમાડેલી છે પણ એને કળાની દૃષ્ટિએ હજી અભ્યાસ થયો નથી. વળી જુના ટેકરાઓનું પદ્ધતિમર ખોદકામ કરનામાં આવે તો કાંઈક પ્રાચીન વસ્તુઓ મળે ખરી

ભરૂચમા યાત્રિઓ તો ઘણી છે પણ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ અને જાડ વાણીઆઓ ખીજ કરતાં ભરૂચના જુના વતની જણાય છે

લાટનો ઘણો ભાગ છેક પાચમા સતકમા વસ્યો હતો એ ઉપર કશું જ છે વળી નર્મદા કાંઠો ઘણા કાળથી તીર્થંકપ મનાય છે એટલે ભરૂચ જીલ્લામા ખીજાં પણ ન્હાના મોટા તીર્થાં હોવાનો મંલવ દેખીતો છે

કરોદ—ભરૂચ અને શુક્રતીર્થ વચ્ચે ૧૫ મુંપડાનું એક ન્હાનું ગામ છે. અહીં વીશ વર્ષે એક વખત જ્યારે અધિક મામ વૈશાખ માસમાં આવતો હોય ત્યારે કોટેશ્વર કે કોટિલિંગેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે મેળો નર્મદાને કાંઠે ભરાય છે અને મેળામા આખા મહિના દરમિયાન ત્રણ ચાર લાખ માણસો આવે છે.

કાવી—આ જમ્શુમર તાલુકાનું ૧૫૦૦ ઘરનું મહી નદીના કાંઠે ઉપર ગામ છે આ જૈનોનું જાત્રાસ્થાન છે. ગિરનાર કે પાલીતણે જતા જતો અહીં એકાદ દિવસ રોકાય છે જુના જેન મંદિરોના મે ચાર અવશેષો ઉપરાંત બે ત્રણ નવાં મંદિરો છે

રેલોએ એવા કેરફાગ-વિનાશો જૂતકાળમાં કર્યા છે કે જુનું કાંઈ થવતું રહેવાનો મંભવ જ નથી. અત્યારે જે ભરૂચ શહેર દેખાય છે તે દોડમો બસો વર્ષ જુનું છે. જુનામાં જુનાં ઘરો દોડશો વર્ષથી જુનાં ભાગ્યેજ દશે, પણ એ વખતનાં લટ્કુભાઇની દલેલી જેવાં જે જુનાં મકાનો છે તેમાંનું લાકડાંનું કોતરકામ અમદાવાદ, મુસ્લમાં એજ પ્રકારનાં ઉત્તમ કામને મળતું છે. શહેરમાં મંદિરો ધણાં છે પણ બધાં સો દોડમો વર્ષની અંદર બંધાએલાં છે. અલબત્ત જુગુપ્સપિના મહાદેવ, ગંગાનાથ, અવિમુક્તેશ્વર, સોમનાથ વગેરે નદીકાંઠાનાં બાણો પ્રાચીન દશે; વળી હાલના સૌંદર્ય મંદિરોનાં આંગણામાં જે જુની કારીગિરીની વસાહતી, ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની વગેરે મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે તેનાં પણ મંદિરો પ્રાચીન-મધ્ય કાળમાં દશે, તે પહેલાં કચ્છ બૌદ્ધ મંદિરો પણ હોય, પરંતુ એ બધું સ્થાપત્ય કાળમહોદધિને તળીએ ખેસી ગયું છે. અને જુનાં મંદિરોને સ્થાને ક્ષીટીશ સમયમાં હાલનાં માદાં કળાશૃત્ય મંદિરો ઉભાં થયાં છે.

આ રીતે બધું જુનું અદ્રશ્ય થઇ ગયા છતાં જે કાંઈ ચાર પાંચ જુની નિશાનીઓ જળવાઈ રહી છે તેમાં પહેલો કોટ, નદીના ઓવારા તથા ઘાટ સાથે પહેલાં ભરૂચને ફરતો કોટ હતો; થર્ડ કરી મોલકી ઓએ બધાવેલો અને મોળમાં શતકર્મા બદાદુરસાહે સમરાવેલો. હાલમાં એ કોટનો ફક્ત નદી તરફનો ભાગ મોજુદ છે. બીજી જુમા મરજી-મૂળ વિદ્યાળ હિન્દુ મંદિરના ચાંલસાઓ એમને એમ રાખી આ મરજી કરી દીધી છે. ચાંલસાઓ ઉપરની કારીગિરી જોવા જેવાં છે. મૂળ મંદિર ૧૧ મા ૧૨ મા શતકનાં ગુજરાતનાં મંદિરોનો સુંદર નમુનો દશે. હાલમાં આ જીર્ણ મકાન ફકીરોની ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. આજ રીતે જુની મદ્રાસના ચાંલસાઓ પણ મૂળ હિન્દુ મંદિરના છે. શહેરની ઉત્તરમાં બાના રહ્યાનની કબર છે જેને દંતકથાને આધારે મી. ફોર્સ ૧૧ મા શતકના અન્તનીમણે છે, બાવા રેનની કબરની

પૂર્વે પીર છત્રની કબર છે. ઈદગ્ર પશુ ૧૪મા સતકમાં મહમદ તબક્કાએ બંધાવી છે એમ મનાય છે. નવાબની કબર તો દોદસો વર્ષ ઉપરની છે. આ ઉપરાંત ડચ લોકોની કોઠી જેમાં એક 'સનડાયલ' છે અને ડચ લોકોની કબરો (ખ. મ. ૧૬૫૪ થી ૧૭૭૦) પણ જુના અવશેષો છે. શહેરની વચ્ચે એકાદ ન્હાનું મંદિર પણ જુનું હશે. વલ્લભદેવનું વિ. સ. ૧૬૬૨ ની સાલનું છે અને એ જુનામાં જુનું ગણાય છે. પણ કેટલાંક નવાં મંદિરોમાં પૂજતી તથા ન પૂજતી મૂર્તિઓ જુની બેમારેલી છે પણ એને કળાની દૃષ્ટિએ કશું અભ્યાસ થયો નથી. વળી જુના ટેકરાઓનું પદ્ધતિમર ખોદકામ કરવામાં આવે તો કાંઈક પ્રાચીન વસ્તુઓ મળે ખરી

ભરૂચમાં રાતિઓ તો ઘણી છે પણ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ અને લાડ વાણીઆઓ ખીજ કરતાં ભરૂચના જુના વતની જણાય છે.

લાટનેા ધણો ભાગ છેક પાયમા સતકમાં વસ્યો હતો એ ઉપર કહ્યું જ છે. વળી નર્મદા કાંઠે ધણા કાળથી તીર્થંકર મનાય છે એટલે ભરૂચ જીલ્લામાં ખીજ પશુ ન્હાનાં મોટાં તીર્થાં હોવાનો મંભવ દેખીતો છે.

કરોદ્—ભરૂચ અને શુકલતીર્થ વચ્ચે ૧૫ ઝુંપડાંનું એક ન્હાનું ગામ છે. અહીં વીસ વર્ષે એક વખત જ્યારે અધિક મામ વૈશાખ માસમાં આવતો હોય ત્યારે કોટેશ્વર કે કોટિલિંગેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે. મેળો નર્મદાને કાંઠે ભરાય છે અને મેળામાં આખા મહિના દરમીયાન ત્રણ ચાર લાખ માણસો આવે છે.

કાવી—આ જમ્બુસર તાલુકાનું ૧૫૦૦ ઘરનું મહી નદીના કાંઠે ઉપર ગામ છે. આ જૈનોનું જાત્રાસ્થાન છે. ગિરનાર કે પાલીતણે જતા જૈનો અહીં એકાદ દિવસ રોકાય છે. જુના જૈન મંદિરોના બે ચાર અવશેષો ઉપરાંત બે ત્રણ નવાં મંદિરો છે.

બાવા ડસ્તમ-નો મેળો વાળાએજ પામે તથા જમ્મુમરમાં એમ
એ સ્થળે લરાય છે. બેય સ્થળે દરગા છે અંકલેશ્વર તાતુકાના પીર પાઠ-
ડીમાં પણ મુમત્તમાનોનો એક મેળો લરાય છે.

ભાડભૂત—ભરૂચથી આર મેંસ પૂર્વમાં નર્મદા કાંઠે ૨૪૬ ધનુ
નવાનુ ગામ છે. અંહી ૧૯—૨૦ વર્ષો જ્યારે અધિક માસ ભાદરવામાં
આવે ત્યારે ભાડવેશ્વર મહાદેવની જાત્રા લરાય છે. અંહી પણ કંગદ
જેટલા માણસો આવે છે, આખો મહિનો જાત્રા ચાલે છે અને અમામનો
દિવસે તો પચાસ માંડ દળર માણસો એકઠા થઈ જાય છે.

શુકલતીર્થ—ભરૂચ જીલ્લાની કદાચ સૌથી મહત્તની જાત્રા
શુકલતીર્થમાં લરાય છે. ૬૧૬ ધરનું આ તીર્થનું ગામ ભરૂચથી
૧૦ મેંસ પૂર્વમાં નર્મદાકાંઠે છે અંહી દર વર્ષે કાર્તિકી પૂર્ણિમા
ઉપર મેળો લરાય છે, મેળો પાંચ દિવસ ચાલે છે અને લગભગ
૨૫૦૦૦ માણસો એકઠા થાય છે. ગામમાં ફક્ત એકજ એકાદેશ્વર
નું મંદિર છે. મંદિર તો જીનું નથી પણ એ મંદિરમાં જ આદિ
નારાયણની મૂર્તિ છે તે જીની જણાય છે. કદાચ જીના કાળમાં અંહી
વિજીના પણ મંદિરો હશે. શુકલતીર્થ નાદાનુ છતાં તીર્થસ્થાન જેવુંજ
લાગે છે. ધણા જીના કાળથી તીર્થસ્થાન મનાય છે એ તો કહ્યું છે ચંદ્ર-
ગુપ્ત અંગે આણકાવની દંતકથા ઉપર આપી છે. પણ ૧૧ માં શતકના
આગંભમાં અણહિલવાડના રાજા આમુડે પુવમરજીના શોકથી રાજ-
ગાદી છોડી દહને મરણપથે ત શુકલતીર્થમાં વાસ કર્યાની વાત ઐતિહા-
સિક માનવામાં વાતો લાગતો નથી. છેવટની જીંદગી નર્મદા કાંઠે ગાજ-
વાની ઇચ્છાવાળા માણસો અન્તે શુકલતીર્થમાં આવીને વમતા દગે એટલી
વાત ખરી લાગે છે. શુકલતીર્થ રમણીય સ્થળ છે.

આ ઉપરાંત બે ચાર ગામોમાં સ્થાનિક મેળાઓ લરાય છે. બે ચાર
ગામોની આબાદી સારી છે. અને જીનાં ગામો તો ભરૂચ જીલ્લામાં
ધણા છે

ચાણોદ કરનાળી-નર્મદા કાંઠો.

નર્મદાનો કાંઠો ગુજરાતમાં જૂનામાં જૂનું તીર્થ છે એ કહ્યું જ છે. નર્મદા કાંઠાના ભરૂચ અને શુકલતીર્થનાં દર્શન કર્યાં. હવે આગળ ચાલીએ. નર્મદા નદીનેજ કાંઠે ઉપરવાસ શીનોરના અગારેશ્વર તથા ભંડારેશ્વર મહાદેવોને દરથી નમસ્કાર કરી, માલસરનો આશ્રમ જોઈ ચાણોદ કરનાળી તરફ દષ્ટિ કરીએ.

ખી. ખી સી આધ. રેલ્વેના વિશ્વામિત્રી સ્ટેશનથી જોઈ લાઇનમાં ૧૬ મેલ ઉપર ડોમોઇનું સ્ટેશન આવે છે. ડોમોઇ જૂનું ગામ છે. ગુજરાતના રજપુત રાજાઓની જહોજલાલીનો ડોમોઇનો કિલ્લો એક અવશેષ છે. પણ હાલમાં એ કિલ્લાનો ધણો ખરો ભાગ પડી ગયો છે. એની જોડીનો ઝીંજુવાડાનો કિલ્લો એકાન્તરથળમાં હોવાથી વધારે બચી ગયો છે અને એ જોવાથી ડોમોઇનો કિલ્લો કેવો હશે એનો ખ્યાલ આવે છે. ડોમોઇનો કિલ્લો ઝીંજુવાડાના કિલ્લા કરતા પ્રમાણનું ઓછું ધ્યાન રાખીને બાંધ્યો લાગે છે. બાકી આકારમાં અને વિસ્તારમાં બન્ને સરખા હશે. ડોમોઇનો કિલ્લો એક હજાર વાર લાખો લગભગ અને ૮૦૦ વાર પહોળો છે. જે કે પહોળાઇની એક બાજુ બીજી બાજુ કરતા લાંબી છે. ડોમોઇનો કિલ્લો ઝીંજુવાડાના કિલ્લા કરતા નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા સાધારણ છે પણ ડોમોઇનો ચોથો દરવાજો ઝીંજુવાડાના દરવાજાઓ કરતાં કારીગરીમાં ધણો ચઢીપાતો છે.

ડોમોઇનો ચોથો દરવાજો જે હીરા ભાગોળ કહેવાય છે તે કદમાથે ધણો મોટો છે. આ દરવાજાની રચના કળા અને ઉપરની કોતરણી બન્ને સુંદર છે. ગુજરાતના પ્રાચીન જોવાલાયક બાંધ કામોમાં આ દરવાજો એક મુખ્ય બાંધ કામ છે. ચોક્કસ કહેવાતું નથી પણ ઝીંજુવાડાનો અને ડોમોઇનો બન્ને કિલ્લાઓ ધણું કરી ઉદયન મંત્રીના બાંધેલા છે.

ચાણોદ—કોઈથી સાતમેવ આગળ ચાણોદનું સ્થાન છે. ચાણોદ તીર્થનું ગામ છે, ગામમા પાચેક હજાર માણુમની વસ્તી છે ગુજરાતના મધ્યભાગના આ તીર્થ સ્થાનનું ગુજરાતમા ઘણું માહાત્મ્ય મનાય છે અદાળુ લોકો ગામ કાઠાના કાશી સાથે નર્મદા કાઠાના ચાણોદને સરખાવે છે. “બોમદીપ” સાથે ઘા દીવડની સરખામણી જેવીજ આ મરખામણી ભક્તિ મૂલક છે.

ચાણોદમા બ્રાહ્મણોની વસ્તી વધારે છે, જેનો મોટોભાગ અત્યારે જાત્રા-જીઓ ઉપર નમે છે; પણ હજીયે ગામમા સારા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો મળેખરા, અને પહેલા તો સાગ વેદપાઠી બ્રાહ્મણો માટેજ ચાણોદ પ્રખ્યાત હતુ બધુ જોતા એમ લાગે છે કે નર્મદા કીનારાના શુકવ તીર્થ પેઠે ચાણોદને પણ વિદ્વાન અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોએજ પહેલા તીર્થ રૂપ બનાવ્યુ હતો. અત્યારે ચાણોદમા અથર્વવેદી અને ખરકાવ ગામમા સામવેરી બ્રાહ્મણો વધારે મળે છે ચાણોદ જેવા ન્હાના ગામને પાદર નદીને આડલા બધા બાધેલા ઘાટ હોય એ હકીકત જ એ સ્થાનનો તીર્થ તરીકે કેટલો બધો મહિમા છે એ દર્શાવવા પૂતી છે.

(ચાણોદ વૈષ્ણવ) તીર્થ છે કે શૈવ તીર્થ ? સાધારણ રીતે નર્મદાને કાઠો શૈવ તીર્થસ્થાનો માટે પ્રખ્યાત છે પણ ચાણોદમા જે એકજ દશ ને જવા ચોગ્ય મંદિર છે તે તો શેષનારાયણુ છે આ વિશાળ મંદિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે અંદર શેષ ઉપર સુતેલી નાગયણુની ભચ્ચ, રમણીયાકૃતિ સ્વામ મૂર્તિ છે, જેની લક્ષ્મીજી ચરણ સેવા કરે છે. આ મૂર્તિ દક્ષિણના રામાનુજ સંપ્રદાયી મંદિરોની મૂર્તિઓની યાદ આપે છે. ગુજરાતમા ખારમા તેરમા શતકમા આ પ્રકારની વિષ્ણુ મૂર્તિઓના મંદિરો બધાયા છે, અને આ મંદિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે એ ઉપરથી આ શેષશાયી નારાયણુની પૂજા ખારમા તેરમા શતકથી અહીં ચાલે છે એમ માનવામા પાધો નથી. મૂળ બ્રાહ્મણોનુ ગામ. સોલંકી સામ્રાજ્યના વખતમા કાઠ

નામાનુજ મતના વૈષ્ણવને આ સ્થાન પસંદ આવવાથી વૈષ્ણવ મંદિર ઉત્તુ થયું. પછી બાણાજી વગેરે બીજાં મંદિરો થયાં અને આ રમણીય સ્થાન ગુજરાતનું એક તીર્થ સ્થાન બની ગયું. આ રીતે આ જુનું ઋષિ સેવિત જળતીર્થ કે વૈષ્ણવ તીર્થ ગણાય પણ સેવો એને પોતાનું માને છે. આ સ્થળનું માહાત્મ્ય દર્મપુરાણમાં છે.

હવે આ સ્થાન વીશે દંતકથાઓ જોઈએ, આણેદથી ચાર માહિ ઉપર નર્મદાની વચ્ચે એટ ઉપર વ્યાસનું મંદિર છે, અને આણેદ પાસે નર્મદાને ઓર નામની નદાની નદી મળે છે. નદીઓના સંગમ તીર્થભાવનામાં ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. ઓરસંગમનું પણ ખાસ માહત્ત્વ હોવું જોઈએ. એટલે નીચેની દંતકથા ઉત્પન્ન થઈ કે વ્યાસ પુત્ર શુકદેવને ગર્ભમાં જ જ્ઞાન થયું હતું એટલે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે જન્મતાં જ ઓર સાથે ચાલી નીકળ્યા. વ્યાસજી પુત્રની પછવાડે ચાલ્યા. શુકદેવની પછવાડે એને વીંટાએલી ઓરમાંથી જે નદી ચાલી તે ઓર કહેવાય છે આ ઓર નદી જે સ્થાને નર્મદાજી ને મળી જાય છે, ત્યાં આંગળ શુકદેવજી ને વ્યાસજીએ પાછા વળવા માટે ઘણું સમજાવ્યા પણ પાછા ન વળ્યા એટલે વચ્ચે નર્મદા ને રાખી એક તરફ વ્યાસજી એ તપ કરવા માંડ્યું અને બીજી તરફ શુકદેવે. નર્મદાના એટમાં વ્યાસનું મંદિર છે અને તેમાં મહાદેવની તથા વ્યાસ નારાયણની મૂર્તિ છે, અને દક્ષિણમાં સામે કાંઠે શુકદેવનું મંદિર છે તેમાં શુકદેવ મહાદેવ પૂજાય છે. ઉપરની દંત કથા અને આ સ્થાનો આધુનિક લાગે છે. ઓર નદી ઉપરથી દંતકથા ગુજરાતીઓએ જોડી છે. શ્રીભાગવતમાં તે શુકદેવ હસ્તિનાપુર પાસે

ચાણોદ કરનાળી ગુજરાતનું પ્રમિદ્ધ તીર્થ છે નર્મદાજીમા સ્નાન કરવા ઇચ્છનાર મોટે ભાગે ભરૂચ કે ખીજે નહીં પણ ચાણોદ કરનાળીજ નામ છે ગુજરાતની મદા નદી નર્મદા છેક મદાભારત કાંઠેથી તીર્થ ગણાય છે પહેલાં આ તરફ આવનાર ભ્રમુઓએ જ આ નદીની પવિત્રતા નામ હશે આત્મારે પણ નર્મદા ઉપર ગુજરાતીઓની ભક્તિ એવીજ છે અને એ ભક્તિ ચાણોદ કરનાળીની યાત્રાથી તૃપ્ત થાય છે પણ નર્મદા કાંઠાના ગામેમા વમના મનુષ્યોની જેવા ભક્તિ આગલી આછી નથી આ રેવાભકતોને હમેશા નર્મદામા નાણાથી કે ચાણોદ કરનાળી જવાથી સંતોષ થતો નથી તેઓના ચિત્તમા પનામમા ખેસી નર્મદામા ચાનતા ચાનતા કે વહેતા વહેતા છેક અમરકંટકમુધી નહીં તો છેવટ શનપાણેશ્વર મુધી જીહ્વીમા એક જખત જઈ આવનાની વાસના રહે છે અને આવા ભકતોની શ્રદ્ધાના બળથી ચાણોદથી આગળ નર્મદાનેમઠે છેક શનપાણેશ્વર સુધી થોડે થોડે અતરે શિવાનયો જોવામા આવે છે દનુમતેશ્વર રામેશ્વર, કુલેશ્વર, કેદારેશ્વર તિર્ત્તેશ્વર, ગૌતમેશ્વર, મણીનાગેશ્વર ધનેશ્વર, મગજેશ્વર અરુણેશ્વર વગેરેના દર્શન કરતા કરતા યાત્રાળુઓ પનામમા જ સુરપાણેશ્વર મુધી જાય છે

સોમનાથ.

સુરાષ્ટ્ર અથવા મૌરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ ઘણા જુના લખાણોમા મળે છે મદા—ભારતમા અને પાણિનિના ગણપાઠમા સુરાષ્ટ્ર નામછે એજ નામ રુદામ (વિ મ ૨૦૬)ના તથા રકદ્યુમ્ન (સ ૪૯૨)ના શિલાલેખોમા તથા અનેક વદનલી તામ્રપત્રોમા મળે છે સુરાષ્ટ્ર પ્રાકૃતરૂપ સુરઠ ગૌતમીપુત્ર (મ ૨૦૬) ના નાશિમ્ના લેખમા છે આ પ્રદેશનો પરદેશીઓમા પહેલો ઉલ્લેખ તુર્રેખો (સ ૧ થી સ. ૭૧) એ સુરેશ્વરસ (Sureswars) નામથી અને પૌની

ઈસ. ૧૨૬) એ ઓરેતુરા (Oratura) નામથી કહ્યો છે. ઇજીપ્તના મદાન, ગ્રામીન ભૂગોલશાસ્ત્રી ટોલેમી (સં. ૨૦૬) અતે ગ્રાક લેખક પેરીપ્લસ (સં. ૨૯૬) સુરાત્રેણ (Surairene) કહે છે. ચીનાઈ મુમાફર યુવાનચંગ વલ્લભીરાજ્યને તથા સુરાટ્રેને જુદા રાજ્યો તરીકે વર્ણવે છે. કેટલા ભાગને જુના વખતમા સુરાટ્ર કહેતા હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આજે આખો દ્વીપકંપ કાઠીઆવાડ કહેવાય છે અને માત્ર દ્વીપકંપનો છેક દક્ષિણ ભાગ સોરઠના જુના નામથી ઓળખાય છે. પણ કાઠીઆવાડ નામ તો મરાઠાઓએ પાડ્યું છે તે પહેલાં મુસલમાનો તો આખા દ્વીપકંપને સોરઠ કહેતા.

આખા કાઠીઆવાડનું ક્ષેત્રફળ અત્યારે બારીસ હજાર ચોરસ માઇલ અને વધારેમા વધારે લંબાઈ ૧૬૦ માઇલ અને પહોળાઈ ૨૧૫ માઇલ છે. પૂર્વમા ખંભાતના અખાતથી, ઉત્તરમા કચ્છના અખાતથી અને પશ્ચિમમા તથા દક્ષિણમા અરબી સમુદ્રથી બધાએત્રો આ દ્વીપકંપ ખંભાતના અખાત અને કચ્છના અખાત વચ્ચે ગુજરાત સાથે જોડાયેલો છે, અને આ એ અખાતને જોડનારી સીધી લીટી નળ નામથી ઓળખાય છે. આ નળ ઘણા જુના કાળમા કોઈ મોટી નદીનું તળું હોય એવો લાગે છે; અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે ઘણા જુના વખતમા સિંધુ નદી એ નળના સ્થાનમા ઘટ્ટને ખભાતના અખાતને રસ્તે મસુદને મળતી હતી. એ સમયે કાઠીઆવાડ ખેટ હતો. ખેટમાથી દ્વીપકંપ ક્યારે થયો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ એક કાળે ખેટરૂપ અને અત્યારે દ્વીપકંપરૂપ આ પ્રદેશ કેટલીક રીતે ગુજરાતથી જુદો પડે છે. જમીન, ઝાડપાન, જનાવરો અને માણસો ગુજરાતથી જુદા તરી રહે છે. આખા હીંદુસ્થાનમા સિંહ તો કાઠીઆવાડ (ગીર) માજ છે.

આ કાઠીઆવાડ કે સોરઠ દેશ ઘણા જુના કાળથી પશ્ચિમ હીંદુસ્થાનનો પ્રખ્યાત પ્રદેશ છે. ગ્રામીન કાળમા એ ' દુધ અને મધની નદીઓનો ' દેશ ગણાતો એની સમૃદ્ધી આજપોધને અરબસ્થાન, તુર્કસ્થાન ઉત્તર આફ્રિકા અને યુરોપના અમિ જુલુના ભાગના વેપારી વડાણે. સુરાટ્રનાં

અંદરેમાં આવતાં. એ વખતના ખાસ કરીને અલેક્ઝાંદ્રીઆના વેપારીઓએ સોરઠનાં જે બંદરોન ગમેા લખ્યાં છે તેનો ખરાખર નિશ્ચય થતો નથી. પણ ટોલેમી (સં. ૨૧૭) નું મોંગ્લોસન (Monglosson) તો આજનું માંગરોળજ લાગે છે.

પ્રાચીન અવશેષો તથા પ્રાચીન દેશી અને પરદેશી ઉત્તેષો જોતાં એમ લાગે છે કે આખા કાઠીઆવાડમાં એનો દક્ષિણ પ્રદેશ—પાણ્ડુ કરી ઉત્તરમાં ભાદર નદી, પશ્ચિમમાં માધવપુર, પૂર્વમાં તુળશીર્યામ અને દક્ષિણમાં સમુદ્રથી બંધાયેલો નાનો પ્રદેશજ—પ્રાચીનકાળમાં સખ્ય આર્યોથી વસાયેલો હશે. આ પ્રદેશનેજ પુરાણો 'પ્રભાસક્ષેત્ર' કહે છે. એ પ્રદેશમાંજ પ્રેક્ષાઐલાંખેતરોવાળા ગામડાં અને ધીકતા વેપારવાળાં શહેરો તથા પાટણો હતાં. આ પ્રદેશનાજ સમુદ્રકાંઠાનાં બંદરોનો દૂરદૂર અરખરથાન આફ્રીકા અને યુરોપ સાથે વેપારી સંબંધ હતો. આ પ્રદેશના સખ્ય અને સંસ્કારી આર્યોનેજ ભારતવર્ષના ખાસ કરીને કુરુપાંચાલના આર્યો જોડે નિકટ સંબંધ હતો. પાણ્ડુ કરી આ દક્ષિણ પ્રદેશની ફલદ્રુપતા અને મમૃદ્ધિ ને લીધેજ સુરાષ્ટ્ર નામ પડ્યું હશે. ખાટીનો કાઠીઆવાડ તો અણુખેડેલી જમીન, જંગલો અને જંગલી જનાવરો તથા જંગલી મનુષ્યોથી ભર્યો હશે એમ સંપટ દેખાય છે; અને ખાટીના કાઠીઆવાડ ઉપર દક્ષિણ ભાગનું ઘણું કાળ સુધી આધિપત્ય રહ્યું છે આ સ્થિતિમાં વજ્રબી રાજ્ય (સં. ૫૫૬ ની આમપાસ) ના ઉદયથી ફેરફાર થયો અને એ વખતથી કાઠીઆવાડનો ખાટીનો ભાગ વધારે વસવાટાયક થવા લાગ્યો.

ઉપર કહેલા પ્રભાસક્ષેત્રના દરીઆકાંઠાના ભાગનેલાલમાં નાથેર કહે છે. કાઠીઆવાડમાં અત્યારે એ સૌથી વધારે ફલદ્રુપ પ્રદેશ છે. એ ભાગમાંજ સમૃદ્ધ બંદરો જુના વખતમાં હતા. આ લીલાછમ નાથેરનું મુખ્ય નગર એક કાળે પ્રભાસપાટણ હતું. કદાચ સુરાષ્ટ્રની રાજધાની કોઈ વખત એ રથજે હશે. આ પ્રભાસખંદર રાત્ર સમુદ્ર, ધરાની અખાત, ઉત્તર આફ્રીકાનો

કીનારો અને હીંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારનું મુખ્ય મથક હતું. અર્વાચીન સમયમાં બધા જુના બંદરોની જુની સમૃદ્ધિ જતી રહી છે અને પ્રભાસ-બંદર, બાબુભા વેરાવળ બંદર તરીકે વધુ ત્યારથી પડી ભાગ્યું છે. પાટણ અત્યારે તીર્થસ્થાન તરીકેજ જીવતું રહ્યું છે એની વસ્તી છ હજારની આસપાસ છે. આ તીર્થસ્થાન પાટણસોમનાથ, પ્રભાસપાટણ દેવપાટણ અને રાવળપાટણના નામથી પણ ઓળખાય છે.

પ્રભાસ

ગુજરાત વીરો પ્રાચીનતમ પૌરાણિક કથામાં આનર્તનો ઉલ્લેખ છે. આનર્ત મનુનો પૌત્ર અને શર્યાતિનો પુત્ર હતો તેના નામ ઉપરથી ગુજરાતના કેટલાક ભાગનું નામ આનર્ત પડ્યું છે એમ પુરાણો કહે છે. તે આનર્ત રાજાનો પુત્ર રેવત કુશસ્થલી અથવા દારકા નામના રાજધાનીના શહેરમાં રહીને આખા આનર્ત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. આનર્તનું મુખ્ય શહેર દારકા કહ્યું છે, અને પાછળથી વક્ષબી તામ્રપત્રોમાં વડનગરને અનર્તપુર કહ્યું છે એ ઉપરથી વિદ્વાનો એમ ધારે છે કે કાઠીઆવાડ સહિત આખો ગુજરાત તે કાળે આનર્ત કહેવાતો હતો, અને આનર્તનો એક ભાગ કાઠીઆવાડ કે સુરાષ્ટ્ર એ જુના કાગમાં પશ્ચિમ હિંદના કેટલા ભાગને આનર્ત કહેતા હશે તે નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે. સુરાષ્ટ્ર અને મહીથી સરસ્વતી વચ્ચેના હાલના ગુજરાતનો ભાગ તો આનર્તમાં હોવોજ જોઈએ. એ વખતના આનર્તાન્તર્ગત સુગઢના મુખ્ય બે શહેરોનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં મળે છે (૧) દારકા, અને (૨) પ્રભાસ. હાલનું દારકા પાછળથી વસેનું જણાય છે જુનું દારકા દરીઆમાં ડુબી ગયું છે, એમ પુરાણો કહે છે તે પ્રભાસથી બહુ છેટે ન હોવું જોઈએ મારી માન્યતા પ્રમાણે જૂનું દારકા બૂનાગઢ જ્યાં છે ત્યાં હતું.

આનર્તના વસજો-રેવતો પછી દારકામાં મયુરાના યાદવોનું રાજ્ય ચલ્યુ યાદવોની કથાઓમાં પ્રભાસનો ઉલ્લેખ મળે છે અર્જુન ભગવાન

કૃષ્ણને મળવા દ્વારકા જાય છે ત્યારે અપરાન્તથી પ્રભાસ, ત્યાંથી રેવનાચળ અને ત્યાંથી દ્વારકાં જાય છે. એમ મહાભારત વર્ણવે છે. પ્રભાસને મહાભારતમાં તીર્થસ્થાન ગણ્યું છે. મહાભારતના યુધ્ધ પછી ઠક મે વર્ષે યાદવો મદ્રપાન કરીને અંદર અંદર લટી મુઆ તે પછુ પ્રભાસ આગળ, અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પારા ધી બાણથી પીપળા નીચે દેહાંત થયો તે પછુ પ્રભાસ આગળ. શ્રીકૃષ્ણના દેહાંતનું સ્થળ પ્રભાસ અને વેરાવળ વચ્ચે આજે બતાવવામા આવે છે. મહાભારતના આ અને બીજા કોણેબો ઉપરથી જણાય છે કે મૌર્યોની પછુ પહેલા દ્વારકાં અને પ્રભાસ સુરાષ્ટ્રનાંજ નહીં પણ આનર્ત-ગુજરાતનાં પ્રખ્યાત સ્થાનો હતાં.

ભારતકાળમા પ્રભાસ તીર્થસ્થાન હતું; પણ સોમનાથ ભગવાનને લીધે નહીં. એ સ્થળે સરસ્વતી, દ્વિરબ્ધા અને કપિલા ત્રણ નદીઓનો મધુદ્રતા કાંઠા ઉપર સંગમ થતો હોવાથી એ તીર્થ થયું હશે. એ પ્રદેશ પણ ધણો રમણીય લાગે છે.

પ્રભાસ એટલે અતિશય પ્રકાશમાન. વળી પ્રભાસ ક્ષેત્રનું બીજું નામ ભાસ્કરક્ષેત્ર છે. તથા પુરાણોમાં એક કથા એવી છે કે: "સૂર્ય પ્રભાસમાં પોતાની પુરી કળાથી પ્રકાશના હતા. એ પ્રકાશ એવો અસહ્ય હતો કે સૂર્યની સ્ત્રી છાયા પણ પામે જઈ શકતી નહીં. આથી સૂર્યે પોતાની ૧૬ કળામાંથી બાર કળા પ્રભાસક્ષેત્રનાં બાર સૂર્યમંદિરોને આપી દીધી અને ચાર પોતે રાખી." આ બધા ઉપરથી પ્રભાસક્ષેત્રમાં હજુના વખતમાં સૂર્ય પૂજા પ્રચલિત હશે, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાઠિયા વાડમાં એક કાળે સૂર્યપૂજનો જગરો પ્રચાર હતો એમ દેખાડનારા ધણા અવશેષો મળ્યા છે. માટે પ્રભાસક્ષેત્રમાં સૂર્યમંદિર હોવાનું માનવામા વાધો નથી. આજે પણ એક સૂર્યમંદિર ત્યાં છે. સૂર્યપૂજનો પ્રચાર આ દેશમય જોડો થવા માડ્યો, ત્યાં પ્રભાસની કીર્તિ શેવ-તીર્થ તરીકે આખા દેશમાં પ્રસરી ગઈ.

જુનું સાદું તીર્થ ક્યારે સૂર્યપૂજનનું સ્થાન થયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એની કે નીચાનીઓ પણ રહી નથી. છેવટની શિવપૂજામાં બધું જડકાઈ ગયું છે

સોમનાથ

મહાભારતમાં પ્રભાસનો તીર્થગ્રામ તરીકે ઉલ્લેખ છે, પણ સોમનાથનો ઉલ્લેખ નથી એ ઉલ્લેખ તો પુરાણોમાંજ મળે છે; અર્થાત્ પુરાણોના વખતમાં સોમનાથના સ્થાન તરીકે પ્રભાસ શિવતીર્થ થયું જણાય છે. પ્રભાસમાં સોમનાથની કેવી રીતે સ્થાપના થઈ એ વીશે પૌરાણિક કથાનો સાર નીચે આપ્યો છે (અલ્પબીજનીએ પણ આ વ્યાખ્યા આપી છે).

સોમનાથ એટલે સોમ-ચંદ્રમાના નાથ, અર્થાત્ પ્રભાસમાં સોમનાથની સ્થાપના પણ પહેલી ચંદ્રે કરી હોવી જોઈએ આ વ્યુત્પત્તિ ઉપર પૌરાણિક કથા ઉભી થઈ લાગે છે, “ચંદ્ર દક્ષ પ્રજાપતિની ૨૭ કન્યાઓને પરણ્યો હતો પણ એમાંથી માત્ર એક રોહિણી ઉપર જ તે પ્રેમ રાખતો. આ પક્ષપાતથી રીમામથી બીજી છત્રીસ સ્ત્રીઓએ પોતાના પિતા પાસે ફરીઆદ કરી દક્ષે ચંદ્રને બધી સ્ત્રીઓ ઉપર એક મરખો સ્નેહ રાખનાની શીખામણ આપી, પણ ચંદ્રે માન્યુ નહીં એટલે દક્ષે શાપ આપ્યો કે, ‘જ તને ક્ષય રોગ થશે’ હવે ચંદ્રને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો એણે બધા તીર્થોમાં ભ્રમવા માંડ્યું; છેવટ પ્રભાસમાં આની ગિની લ કેન કરના માઠી બોળા શિવે પ્રસન્ન થઈને અનુગ્રહ કર્યો કે ચંદ્રની કળાનો ૧૫ દિવસ ક્ષય થશે અને ૧૫ દિવસ સુધી એ કળા વધતી જશે ચંદ્રે આ અનુગ્રહથી ખુશી થઈને તે સ્વયં શિવલિંગ ઉપર સોનાનું મંદિર બંધાવ્યું”

સોમનાથનું પહેલું મંદિર કોણે બંધાવ્યું?

પ્રભાસપાટણના જલદ્રકાળીના મંદિરની બીંતમાંથી મળી આવેલા બાગેલા પથરા ઉપર સોમનાથની લાવ જુહરપતિની સં. ૧૨૨૫ માં લખાયેલી એક પ્રશસ્તિ છે, જેમા સોમનાથ વીશે એવી દંતકથા લખી છે કે; “સોમનાથનું દેવળ પ્રથમ સોમે સોનાનું બંધાવ્યું હતું, પછી રાવણે રૂપાનું બંધાવ્યું, પછી કૃષ્ણે લાકડાનું બંધાવ્યું. અને છેવટ ભીમદેવે પથ્થરનું બંધાવ્યું.” આ દંત કથા ઉપરથી એટલી અંતિહાસિક હકીકત મળે છે કે અણ્ણહીલવાડના ભીમદેવ રાજા (સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૧૮) એ પથ્થરનું મંદિર બંધાવ્યું તે પહેલાં સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર હતું. પણ લાકડાનું મંદિર કયારે બંધાયું? જુના વખતમાં આપણા દેશમાં મોટે ભાગે લાકડાના મંદિરો થતાં એ સુપ્રસિધ્ધ છે; ગુદામંદિરો શિવાય પથ્થરનાં મંદિરો નવમા દશમા સતક પહેલાંના પશ્ચિમ ભારતમાં બાગેજ મળે છે, એ વખતે પથ્થરની ઉભણી ઉપર લાકડાનાં મંદિરો બંધાતાં હતાં. સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર પહેલવહેલું વક્ષબી રાજાએ (સંવત ૫૫૬ થી ૮૧૬)ના વખતમાં બંધાયું હોય એમ લાગે છે. વક્ષબી રાજાએ મોટે ભાગે માહેશ્વર-શિવભક્ત હતા એમ એમનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી જણાય છે. મૂળથી તીર્થ ગણાતા અને વક્ષબી સમયમાં સૂર્યતીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત અએકા પ્રભાસમાં વક્ષબી રાજામાના કોષ્ટએ સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હોય એ મંલવિત છે, એ વખતે પ્રભાસમા સૂર્યપૂજક આવાડાઓની સત્તા હતી. વક્ષબી રાજાએ આ આવાડાઓની સત્તા ઓછી કરી અને પાટણને શિવપૂજનનું સ્થાન બનાવ્યું.

વક્ષબી સમયમાં બંધાયેલું સોમનાથનું મંદિર કેવું અને કેવડું હતું તે જણવાનું કે સાધન નથી, પણ સમય સાથે એની પૂજ્યતા વધતી ગઇ હતી; અને મહમદ ગઝનવીએ સં. ૧૦૮૧ (ઇ. સ. ૧૦૨૫) માં એનો નાશ કર્યો ત્યારે એની સમૃદ્ધિ અને ખ્યાતિ આખા ભારતવર્ષમાં અસાધારણ

હતી. પોતાનાં દાન પત્રોથીજ ઇતિહાસમાં ઓળખાએલા દાનવીર વલ્લભી-
માહેશ્વરોનાં દાનોએ સોમનાથનો મહિમા વધારી દીધો હતો; અને તે
પછીના ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ પણ સોમનાથ ની ભકતમાં વલ્લભી-
ઓથી ઉતરે એવા ન હતા. સોમનાથના યાત્રાળુઓને સોરઠનો આબીર
રાજા ગ્રહરિપુ હેરાન કરતો હતો એ બહાનાથી મૂવરાજે ગ્રહરિપુ ઉપર
ચઢાઈ કરી હતી. પાછળથી મુલરાજે (સં. ૧૦૧૭ થી ૧૦૫૨) પ્રભાસની
યાત્રા પણ કરી હતી. મુલરાજ પછી ચામુંડ અને દુર્લભ (સં. ૧૦૫૩ થી
૧૦૭૮) પણ શિવભક્ત હતા. મકમુદે જે મંદિર તોડ્યું તે સો વર્ષ પહેલા
બંધાયું હતું એમ મુસવમાન તવારીખ લેખક અલખીરુની લખે છે. વલ્લ-
ભીઓના વખતનું મંદિર ગમે તેવું હોય પણ ઇ.સ. ના દશમા શતકમા
તો મુસવમાન તવારીખ લેખકોએ વર્ણન કરેલું ભવ્ય મંદિર વિદ્યમાન હતું.

મુન્નઅસીરે (સં. ૧૨૧૬ થી ૧૨૮૫) સોમનાથનું વર્ણન નીચે
પ્રમાણે કર્યું છે:—

“સં. ૧૦૮૦ (ઇ.સ. ૧૦૨૪)માં મકમુદે હીંદના ધણાં શહેરો
અને કીલ્લાઓ સર કર્યા; તથા સોમનાથની મૂર્તિ લીધી. હીંદમાં આ
સૌથી મોટી (પૂજ્યતમ) મૂર્તિ છે. દરેક ગ્રહણ વખતે લગભગ એક લાખ
હોદ્દાઓ ત્યાં જાત્રા કરવા એકઠા થાય છે. હોદ્દાઓ માને છે કે મરણ
પછી જીવાત્માઓ સોમનાથમા એકઠા થાય છે અને સમુદ્રભરતીનાં
પાણી દ્વારા શિવની પુજા કરે છે. હીંદમા જે કેં કીમંતી ચીજ
થતી હોય તે સોમનાથમા આવે છે. આ મંદિરને દશ હજારથી વધારે
ગામો દાનમા મળ્યા છે. અદ્ભુત અને અમૂલ્ય જ્વાહીરો મંદિર માં
એકઠા થયા છે. જો કે પવિત્ર ગંગાનદી અને સોમનાથ વચ્ચે ૧૨૦૦
માઈલનું અંતર છે છતાં હંમેશા ગંગાના પાણીથી મૂર્તિને નવરાવાય છે. ૧

૧ અલખીરુની પણ કહે છે કે હાસ્મીરથી કુલ અને (ગત્રોત્રીથી) ગંગાનું
પાણી હંમેશા આવે છે એવી રીતે ખેપીઆ ગ્રાહવે છે કે હંમેશા એક ઠાવડ
આવ્યા કરે.

દમેશાં એક દમર બાલણો આ મૂર્તિની મેવા કરે છે તથા યાત્રાળુઓને દર્શન કરાવે છે. યાત્રાળુઓનાં તીર્થ મુડન માટે ત્રણમો દબમો રોકાય છે. સાડાત્રણમો માનારીઓ સોમનાથ આગળ દમેશાં ગાન અને નૃત્ય કરે છે. આ બધાને પગાર મળે છે. ”

મુસલમાન તવારીખ લેખકોના કહેવા પ્રમાણે સાગના ૫૬ ચાલકાઓ ઉપર મોમનાથનું મંદિર ઉંચું હતું. મુર્તિ અંધારા ઓરડામાં હતી. યાંબનાં ઉપર ઉંચેનું મંદિર તે સભામંડપ અને અંધારો ઓરડો ને ગર્ભગૃહ. આ વર્ણન ઉપરથી ઇંટ અને લાકડાનું મંદિર હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ ચાલકાઓમાં છીંમની રત્નો જડયા હતા. એના ઉપર દીનાર કામ પણ અદ્ભુત હશે. દરેક ચાલકા ઉપર હીંદના ભુદાભુદા રાગનું નામ હતું.

સોમનાથનું સિંગ જમીનની બહાર પાંચ હાથ ઉંચું હતું અને બે હાથ જમીનની અંદર હતું. આ સિંગની ગોળાઈ પણ ત્રણ હાથ જેટલી હતી. હાથ બરડામાં આવેલું બીજે વરતું પુરાણું સિંગ જોવાથી સોમનાથનું સિંગ કેવું હશે એનો કેંક ખ્યાલ આવી શકે. મંદિરના ગર્ભગૃહમાં રાત્રિવસ રત્ન-જડેન મસાસો બજા કરતી. મંદિરમાં બસો મણુ વજનની સોનાની સાંકળે મોટા ઘંટો લટકતા હતા. આ મંદિરને લગતી તીજોરીમાં દેવના અસંકારો, રત્નખચિત મુવર્ણની મૂર્તિઓ તથા બીજા અમૂલ્ય વસ્તુઓ હતી. મદમુદને મંદિરની હુંડમાંથી ૨૦ લાખ દીનાર કરતાં વધારે છીંમનો માત્ર મળ્યો હતો.

અને લુટેની સમૃદ્ધિ લઈને તરતજ મહમુદ પાછો ગયો. કહે છે કે મહમુદને પ્રભાસન દરનો ચીન અને આફ્રીકાને જોડનાર બહોળો વેપાર જોઈને ત્યાં કાચમ રહેવાનું મન થયું હતું, પણ છેવટે દામી શાનીમ નામના હકીમને નીમી તે ચલ્યો ગયો.

‘ મહમુદે હજી હીદુચાન ખજાર તો પગે નહીં મુક્યો હોય ત્યાં જ ભાવિક ડીદુઓએ મુમયમાન હાકેમને કાઢી મૂક્યો અને મોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર શરૂ કરી દીધો. આ જીર્ણોદ્ધાર બીમદેવેજ કરાવ્યો. હશે એ વખતના વિમળશાહના દેનનાડાના મંદિરની અદ્ભુત અને જાન્ય રમણીયતા જોઈને દુડનાયક વિમળશાહના રાજ બીમે ભકિતથી બધાવેનું સોમનાથનું મંદિર કેવું હશે એ કંપી શમય છે. હીદુ રથાપત્યકળાનો જે સુદર ભગનાવરોડ અત્મારે સમુદ્રકાંઠે દેખાય છે તે આ બીમ દેવના મંદિરને અવગેય હોવાનો સંભવ છે. બીમદેવે બધાવેના મંદિરની સિદ્ધરાજ ગ્યસિદ્ધે તથા કુમારપાંચે મોટા પાયા ઉપર મરામત કરાવી હતી અને એમાં ધણા સુધારાવધારા કર્યા હતા. આ મંદિર એનું મળજીનું હતું કે છે’ના ૬૦૦ વર્ષના કાળના ધસારા સામે તથા એટલા વખતમાં થયેલા પાંચ મુસનમાની હુમલા મામે એનો કેટલોડ ભાગ ટકી ગયો છે.

એક સરકારી લેખકના કહેવા પ્રમાણે આ ભગનાવરોડનું મથાઈ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે એ મહાનું અને જાન્ય ખડેર છે એનું ગર્ભગૃહ આબંકોણું છે આના પથરાઓ સમપ્રમાણતા ઉપર અત્યુક દષ્ટિ રાખીને કાપવામાં આવ્યા છે અને પથરાના બહારના ભાગ ઉપરના કોતર કામની સુદરતા વીશે તો ખજાદષ્ટિએ શું કહેવું ? આ ભગનાવરોડના દરેક પથરામાં ભારતની રથાપત્યકળાના પ્રેમ મમતનું પ્રતિબિંબ ઝળકે છે.

બીમદેવના આ જાન્ય મંદિરે પાશુપત આચાર્યોના હાથ નીચે અદ્ભુત સો વર્ષ સુધી અસાધારણ જાહોજવાની ભોગવી હતી છેવટે સ. ૧૩૫૩-

(ઇ. સ. ૧૨૯૭) માં અલ્લાઉદ્દીનના સરદાર અલ્લાખાને ગુજરાત અત્યા પછી સોમનાથ લીધું તથા હુટ્યું. સોમનાથ સં. ૧૩૭૪ માં ખીજ વાર હુટાયું ત્યારે જુનાગઢના રા' જેંગાર ચોચા (સં. ૧૩૮૧ માં ગાદીએ બેઠો) એ સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પણ વળી સં. ૧૪૫૧ માં ૧૫૧૧ માં અને ૧૫૬૭ માં મુસલમાનોને દાથે સોમનાથનો નાશ થયો, અલ્લાખાનની હુંટ પછી સોમનાથે પહેલાંની જાહોજલાલી તો કદી પ્રાપ્ત ન કરી; એનો વેપાર ફીણ થઈ ગયો. છેક ચીનથી અને આખા પૂર્વ હીંદુસ્તાનથી ઉલ્જને રસ્તે આવતો માલ લેવા છેક આફ્રીકાથી પ્રભાસના બંદરમા આવતા વહાણો વેપાર ફીણ થઈ જવાથી અને ચાંચી-આની ખીકે ખીકે જવા લાગ્યા. શહેરની વસ્તી ઘટી ગઈ, સોમનાથ મંદિરની સમૃદ્ધિ તો રહીજ નહી. છેલ્લા નાશ પછી તો સોમનાથ સાવ તેજહીન થઈ ગયું. એ મંદિરનો જુના ને મળતો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો વિચાર પાતો મુદાયો. કેટલાં વર્ષ મુધી પ્રભાસ સોમનાથનું રક્ષું દશે એ ખખર નથી પણ જુના ખંડેરથી થોડે દૂર દાલનું નવું દહેરં તો સં. ૧૮૩૯ માં અહલ્યાબાઈએ બંધાવ્યું છે.

સોમનાથ પાશુપતમતનું ધામ.

ભીમદેવ પહેલાના વખતથી તે ગુજરાતના છેલ્લા રાજા કર્ણવાઘેલાના વખત સુધી સોમનાથ આખા ભારતવર્ષના શૈવધર્મનું ધામ હતું. એનું એક કારણ એના બંદરની સમૃદ્ધિ તથા એની પૂજ્ય પ્રાચીનતા એ ખરું, પણ એનું ખીજું અને મોટું કારણ પાશુપતમતનું એ ધામ હતું એ છે. શૈવધર્મનો પાશુપતમત જુનામાં જુનો સંપ્રદાય છે. એક કાળે પશ્ચિમ હીંદુસ્તાનમાં પાશુપતમતનું જગર જોર હતું. પાશુપત સંપ્રદાયના મૂલ આચાર્ય નકુલીશ પાશુપત લાટમાં—કરવણમાં જન્મ્યા હતા; પણ એનું જોર સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મ્યું જણાય છે. ઇ. સ. ના દશમા શતકમાંજ પાશુપતમતનું પશ્ચિમ હીંદમાં જોર ચલા માંડ્યું હોય એમ અનેક લેખો ઉપરથી

જણાય છે. એ વખતથી ખંધાવા મંડિલાં અનેક સુંદર અને લવ્ય શિવ-
મંદિરો સાથેના મઠોમાં પાશુપત આચાર્યો તથા એમના શિષ્યો વસતા
હતા. ગુજરાતના પડોશી મેવાડ રાજ્યમાં આવેલા એકલિંગજીના પુત્રી
તથા મેવાડના રાણાઓના ગુરુઓ દારિતરાશિ વગેરે કુશિક શાખાના
પાશુપતઆચાર્યો હતા એમ એકલિંગજીના મંદિરની પાસેના નાથમંદિરની
સં. ૧૦૨૮ ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. ગુજરાતમાં ગાર્ગ્ય શાખાના
પાશુપત આચાર્યો રહેતા હતા, આજુ ઉપર અને ઉજ્જૈનમાં પણ પ્રખ્યાત
મઠો હતા. ઉજ્જૈનમાં સં. ૧૨૬૫ માં કેદારરાશિ મઠપતિ હતા. છેક
મહીસુર મુખી પાશુપતમતનો પ્રચાર થયો હતો.

ગુજરાતમાં પાશુપતમતના નાના નાના તો અનેક મઠો હતા, પણ
મુખ્ય મઠો બે હતા એક સિદ્ધપુરમાં અને બીજો પાટણમાં. બંને મઠોના
આચાર્યો ઉપરની ગુજરાતના સોમકી રાજાઓની ઉજ્જવલ ભક્તિનો
પ્રકાશ આપ્યા હોંદા અગત્યનો હતો. આ બેમાંએ સોમનાથની કીર્તિ તથા
ત્યાંના મઠના પાશુપત આચાર્યોનું જોર વધી જાય. એ વખતે પ્રભાસક્ષેત્ર
ગુજરાતના મોલકી રાજાઓને ખંડણી ભરતા રાજાઓને તાબે હતું.
પણ પ્રભાસક્ષેત્રનાજ નહીં પણ આખા ગુજરાતની શેવ પ્રજાના હૃદયના
રાજા અને ભક્તિભાજન તો સોમનાથના આચાર્યો હતા. રાજાઓના
સુકુટ એમના ચરણમાં નમતા. સોમનાથનું મંદિર જાતે એક શહેર જેવું
હતું અને એમાં સર્વોપરી સત્તા મઠના આચાર્યની રહેતી.

પાશુપતમતનું સવિસ્તર વિવરણ કરવાનો અહીં અવકાશ નથી (એ
માટે જુઓ 'શૈવધર્મનો ઇતિહાસ') પણ સોમનાથ દ્વારા પાશુપત શેવ
ધર્મનો ગુજરાતમાં કેવો પ્રચાર તે કાળે થયો હતો એ ખતાવવા પુરતા
ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો નીચે આપ્યા છે:-*

* 'હુનાગઢના ચુકાસમાઓની સત્તા નાથેર અને પાટણ સુધી લાંબો વખત
પહોંચા હોય એમ જણાઈ નથી. ત્યાં તો સ્થાનિક ઠાકોરનું જ જોર રહ્યું હતું.

ગુજરાતના પહેલા સોલંકી રાજા મૂલરાજે સોમનાથની યાત્રા કરી હતી એવી નોંધ છે. મુળરાજ સિવભક્ત હતો. એણે જ સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય બંધાવ્યો હતો. મૂલરાજે એક વચ્છકાચાર્ય નામના શૈવ આચાર્યને સ. ૧૦૩૦ માં દાન આપ્યાનું તામ્રપત્ર કહે છે. આ આચાર્ય કયાના હતા એ જાણવામાં નથી, પણ સં. ૧૨૨૫ માં સોમનાથની આ બાવ જૂદરપતિની પ્રશસ્તિ લખાએલી છે. આ પ્રશસ્તિનો ભાંગેલો પથરો પાટણમાં જ ભદ્રકળી આગળના મંદિરની એક દિવાલમાંથી મળ્યો છે. પ્રશસ્તિમાં સોમનાથ મંદિરની ગ્રંથાત દંતકથા આપી છે. પ્રશસ્તિના શ્લોકોમાં લખ્યું છે કે: “ સોમનાથનું મંદિર પ્રથમ સોમે (ચંદ્ર) સોનાનું બંધાવ્યું, પછી બીજા યુગમાં રાવણે રુપાનું બંધાવ્યું, ત્રીજે લોકકાળનું બંધાવ્યું અને બીજાં ત્રણે પથરોનું બંધાવ્યું અને છેવટ કુમારપાત્રના વખતમાં સોમનાથના એ વખતના મહાપતિ બાવ જૂદરપતિની દેખરેખ નીચે મોટા પાયા ઉપર આ મંદિરની મરામત કરાવવામાં આવી ’

રાજા કુમારપાત્રે આચાર્ય બાવ જૂદરપતિને બ્રહ્મપુરી ગામ દાનમાં આપ્યું એમ પણ પ્રશસ્તિ કહે છે. પાત્રપતાચાર્ય બાવ જૂદરપતિને પોતાને માટે પણ થોડી વિગત આપી છે. “ બાવ જૂદરપતિ કાન્થકુળ જાણીયુ હતા, માળવાના રાજાના ગુરુ હતા (માળવાના રાજાએ પણ સિવભક્ત

વાલમે પાસેથી અલકુબાને પ્રભાસમેષ્વર છત્રી લીધું ત્યારથી દરીયા કાંઠા ઉપર મુસલમાની સત્તા થઈ. મહમુદ બેગડે જુનાગઢ લીધું ત્યાં મુખી હીન્દીથી સોરઠ ઉપર હાકેમો નીમાતા. એ વખતે વળ સોમનાથમાં તો વાલમેષ્વર રાજ્ય હતું, પણ પછી ગુજરાતના મુલતાનોની સત્તા જામી, અને અકબરે સોરઠ છત્રું ત્યારથી સોમનાથ પાટણ મોગલોના હાથમાં ગયું. મુસલમાન પક્ષે ભાંગી ત્યારે કચ્છા તીર્થના હાથમાં ગયું. પછી મર્મસેનના સેને અને પોરબંદરના રાજાએ કબાળું. છેવટ દીવાન અમરભાઈ પાટણ છત્રી લીધું અને ત્યારથી તે જુનાગઢને તાબે છે, મુસલમાની વખતમાં મુસલમાનો મક્કા અને મદીનાની હજ કરવા માટે પાટણથી વહાણમાં બેસવા બેઠે એની કેંક કીર્તિ જળવાઈ રહી હતી.

હતા), સિદ્ધરાજ જયસિંહના મિત્ર હતા એમણે ખીખ અતેક શિવ મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં, અનેકનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. સોમપુરની આસપાસ કીલ્લો બંધાવ્યો. આદિજો માટે ઘરો બંધાવ્યાં અને સોમનાથના રસ્તામાં વાવકુવાઓ ખોદાવ્યા. ”

આ રાખેડો ઉપરથી સોમનાથ ભગવાનના મંદિરમાજ નદી પશ્ચિમ પાટણમાંએ આચાર્યની મત્તા ચાલતી હતી એમ જણાય છે.

સં. ૧૨૭૩ માં લખાયેલી સોમનાથની એક ગ્રીષ્મ પ્રશસ્તિ પાટણમાજ કાઝીના ઘર પાસેથી મળી આવી છે.

સં. ૧૩૨૦ ના વેરાવળના હરસદમાતાના મંદિરના ચિત્રાલેખમાં એ વખતે પાટણના મઠમા પરમ પાશુપતાચાર્ય મદાપંડિત ગંડથી પરવીર શદ્ર મદત્તર (મદંત) હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૧૩૨૮ની નાનાકની પ્રશસ્તિમાં વીરાલ્લહેવે સોમનાથની યાત્રા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. નાનાક પોતે પણ સોમનાથનો લકત હતો.

સં. ૧૩૪૩ ની સારંગદેવના વખતની ત્રિપુરાંતકેશ્વરપ્રશસ્તિ (જે સીન્ના પ્રશસ્તિ નામથી ઓળખાય છે તે) જેવા જેવી છે. એ વખતે સોમનાથની જહોજલાલીનું શિખર આવી ગયું હતું. દરાજ વર્ષ પછી ‘ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય અને સોમનાથનું મંદિર ઇન્નાલિન્ન થઇ જવાનાં હતાં એની કોઇને કલ્પના પણ થતી નહોતી.

આ પ્રશસ્તિમાં શિવસ્તુતિના ત્રણ શ્લોક પછી દરા શ્લોકોમાં વીરાલ્લહેવ (વિયમલ) અર્જુનદેવ અને સારંગદેવ રાજાની પ્રશસ્તિ છે. એ વખતના ગુજરાતના વારોવા રાજા સારંગદેવનાં વખાણ કરતા લખ્યું છે કે:— “ તેણે મોટા લશ્કરવાળા યાદવ (જુનાગઢના સુડાસમા) અને માળવાના

રાજને પોતાના જગથી યુદ્ધમાં સીજીજગ કરી નાખ્યા. * "

૧૪ મા શ્લોકથી આચાર્ય ત્રિપુરાંતક પોતાની વાત શરૂ કરે છે. એ કહે છે કે " તપ અને ક્રિયાકાંડનું ફળ આપનાર ભગવાન શરૂ કરે જાતે વિશ્વ ઉપર અનુગ્રહ કરવા મારે બદારક શ્રી લક્ષ્મીસ રૂપે અવતાર લીધો (શ્લોક ૧૨) અને લાટના બુદ્ધિરૂપ કારવળ (કાર્ગેન્દ્ર) માં આવીને રવા (૧૫) પાશુપતના બુદ્ધિબુદ્ધિ વન આચરવા મારે કુશિક; ગાર્ગ્ય, કૌરવ અને મેંત્રવ નામના તેના ચાર શિષ્યો થયા (૧૬) ચાર શિષ્યોમાંથી ચાર જાનના પાશુપત મોત્રો થયા (૧૭). આમાંથી ગાર્ગ્ય મોત્રના અસંકારરૂપ ક નિકરાશિ સ્થાના વિષાત (મહાપતિ) થયા. [ક્યાના?] એના શ્લેષ્ય વાદ્મીકરાશિ થયા. આ વાદ્મીકરાશિએ એક પુરાણ તપોધનને ત્રિપુરાંતક નામથી પોતાનો પ્રિય કર્યો (૧૮, ૨૦, ૨૧.) ૨૨ થી ૩૦ શ્લોક મુખીમાં ત્રિપુ વધુન છે. ૩૧ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે છેવટ ત્રિપુરાંતક ઉપશમના સ્થાનરૂપથી દેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ) આપ્યા (૩૧). મરમ્બની અને સાગરના મયોગથી જેનો પ્રદેશ સુંદર લાગે છે અને મોમનાથના કપાળ ઉપરના ખાસચંદ્રની પ્રભાથી જે પ્રદેશ છે તે જગતના બુદ્ધિરૂપ મોમનાથમાં, બધાં તીર્થોમાં નવાવાથી જાનેજ સર્વ તીર્થરૂપ જેનું ચરીર થઈ ગયું છે એવા આ ત્રિપુરાંતક આપ્યા (૩૨, ૩૩). અર્ધો સાક્ષાત્ શંકર-રૂપ શ્રી ગંડગુરુરૂપિએ એમને છટા મંદન કર્યા, અને આ સ્થાનનો પોતાના વિશુદ્ધ ચરિત્રથી આ હિદ્દાર કરશે એમ જાણીને ગંડગુરુરૂપિ પુરી થયે ૮,

*યુવિ યાદવમાલત્રેશ્વરાવહૂન ક્ષોણવલ્લો વલેન યઃ ।

• પ્રયુવિપ્રદધારિણો પુરા પતંગેન્ત્રો ગગ્ગચ્છન્નમિવ ॥

૧ (૩૫) . ૪ આ ત્રિપુરાંતક દુ.ખી દરિદ્રોને પુષ્કળ ધન આપતા કારણ કે-
સતાં પ્રવર્તાર્તિહય હિ સંપદઃ (સરણે આવેલાનાં દુઃખ હરવામાં જ સન્ન-
નોની સંપત્તિ વપરાય છે) (શ્લો. ૩૭). આ ત્રિપુરાંતકને રમા નામની
વહાલી પત્ની હતી (૩૮).

૪૦ માં શ્લોકથી જે માટે આ પ્રસન્નિ લખવામાં આવી છે તે દેવરથાન
ઉભાં કાવાનું વર્ણન ચતુર્થ છે પ્રસન્નિલેખક કહે છે કે : “ સોમેશ્વરના
મંદિરના મંડપની ઉત્તરે, શુશ્રુષ્ટિકાના સ્થાનની પાસે, ચંકરનાં પાંચ
મુખથી જાણે અધિષ્ઠિત ન હેય એવાં પાંચ શિવાલયો કરાયા. † પોતાની
માતા માતૃલુ દેવીના નામથી માતૃલેશ્વર, પોતાના ગુરુના નામથી ગંડ
બૃહસ્પતિશ્વર શ્રી બૃહસ્પતીની શ્રી ઉમાના નામથી ઉમેશ્વર પોતાના નામથી
ત્રિપુરાંતકેશ્વર અને પોતાની પ્રિયાના નામથી રમેશ્વર. એમ પાંચ શિવ-
મંદિરો કરાયા, (૪૧ થી ૪૪); અને આ પાંચ મંદિરોના વચ્ચેના ભાગમાં
ગોરક્ષકનું, ભેરવનું, હનુમાનનું, સરસ્વતીનું અને સિદ્ધિ વિનાયકનું
સ્થાન કરાવ્યું (૪૫) અને ઉત્તરના દ્વાર માટે સુંદર સ્તંભો ઉપર તોરણ

* સરસ્વતીસાગરસંપ્રયોગવિભૂષિતામાગમયાગમયઃ ।

સોમેશ્વરૂડાવલમાનવાલચન્દ્રમઃ । વલિતં પ્રભાગમ્ ॥ ૩૨ ॥

इह महीतलतीर्थविग हनादखिलतीर्थमयी दधदावृतिम् ।

भुवनभूषणभूतमभूषयन्नगरमिन्दुग्लामरणस्य यः ॥ ૩૩ ॥

इह साक्षादुमाकान्तः श्रीमान्गण्डवृहस्पतिः ।

भार्यमेनं विनिर्माय पष्ठ चक्रे महत्तमम् ॥ ૩૪ ॥

स्थानं निजविशुद्धचरित्रैरुद्ધરिष्यति महत्तर एषः ।

इत्यवेत्य मुमुदे हृदि चातुर्जादिकेन गुणजातरसेन ॥ ૩૫ ॥

† સોમેશ્વરાયતનમણ્ડપમુત્તરેષ

શ્રીમાજિ ઝોર્ણષટિંગલયનંનિધાને ।

યેનાદિયન્ત કૃતિનાયતનાનિ પંચ ॥ ૪૦ ॥

કરાવ્યું (૪૬). શ્લોક ૪૭ થી કયા માણસોએ શુ કામ કરવું એની કેક વિગતવાર સૂચના છે. દમેસા નૈવેદ્ય માટે કોઠારમાંથી કપકપ વસ્તુઓ ફેટવીકેટલી કાઢી આપવી એ પણ લખ્યું છે. છેવટ ૭૪ માં શ્લોકમાં આ પાશુમન મહંત ત્રિપુરાતકની સ્તુતિ છે, અને ૭૫ માં પ્રશસ્તિ રચનાર કવિએ પોતાની ઝોળખાણુ આપી છે. ધન્વના પુત્ર ધરણીધરે આ પ્રશસ્તિ લખી છે. * અંતે નીચે પ્રમાણે મિતિ લખી છે. શ્રીનૃપનિજમ મં. ૧૨૪૩ ચર્વે માષ શુદ્ધિ ૫ તોમે લિખ્યમનિશામહોત્સવઃ રામજનિ ॥

૧૨૪૩

દીપણી

આ ૭૬ શ્લોકની કવિ ધરણીધરે લખેલી ત્રિપુરાતકપ્રશસ્તિ વાચના સારા સંસ્કૃત મહાકાવ્યનો એકાદ સર્ગ વાચના હોઇએ એવો ગમ આવે છે. ભાષા અને પદ્ધત્યના મંતુર છે ગુજરાતની સ્વતંત્રતા ગયા પહેલાં છેવટ છેવટ સોમનાથની ત્રિયુતિ કેવી હતી એનો આજાપ જ્યાંસાં પ્રશસ્તિમાંથી આવે છે. ત્રિપુરાતકે સ ૧૩૪૩ માં નવા મંદિરે બધાંના અને લિંગ-પ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ કર્યો. તે પહેલાં સોમનાથના મુખ મંદિરની આસપાસ ફેટલા મંદિરે દશે એ ચોક્કસ જાણુવામાં નથી. પણ ત્રિપુરાતક પહેલાના મદતોએ પણ ઘણા સુધારાવધાગ કર્યાનું જુદી જુદી પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે એટલે સોમનાથનું મંદિર વિક્રમની ૧૪ મી સદીના પહેલા અર્ધા ભાગમાં મંદિરોનું સંકેરજ લાગતું હશે

ત્રિપુરાતક પોતાને છઠ્ઠા મહન્ત કહે છે. દરેક મદતની કારકીર્દી પરમ્પ્રસ વર્ષનીજ માનીએ તો તો સ. ૧૨૨૫ ની પ્રશસ્તિવાળા ભાવ બહરપતિજ પહેલા મદત હોવા જોઈએ. પણ કેં ચોક્કસ ન કહેવાય. સં ૧૩૫૩ (ઇ મ. ૧૨૯૭) માં અલક્ષ્મીને ગુજરાત લીધા પછી સોમ-

* ગપા પ્રશસ્તિસ્તવચપદાર્થવન્ધા

ધન્વાત્મજેન વિદધે ધરણીવેરેણ ॥ ૭૫. ॥

નાથની રિયતિ કેવી રહી હતી અને ત્યાં કોઈ મદત હતા કે નહીં એ જાણવામા નથી પણ એ પહેલાં દોઢમો વર્ષથી ચોકકસ (સ ૧૨૦૦ થી ૧૩૫૩) અને ધણુ જીને ત્રણમો વર્ષથી સોમનાથનું મંદિર પાનુપત આચાર્યોના હાથમા હતું મહમુદ ગઝનવી આવ્યો તે પહેલાં મહતો હતા કે નહીં એ જાણવામા નથી અને સ ૧૩૫૩ પછી પણ અધારો પડેો પડી જાય છે જો કે રા'ખેગાર ચોથાએ સોમનાથની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારે કોઈ મદતને રચા'રો હોય એ મલખિત છે અને સ ૧૪૪૫ થી ૫૬ '૫૭ નુથી વાજરાજ શિવગણ્ધિનનું રાજ્ય હતું એમ્સે એ વખતે સોમનાથમા કોઈ મદત હોનાનો સભવ છે છેવટ મુમનમાનોના વારવાર હુમલાથી અને શૈવધર્મનાજ અતર્ગત રરદ્વાગ્ય પાશુપતમત ૧૫ મા ચતુકમા અસ્ત થઇ ગયો જગાય છે જ્યારે પાશુપત શૈવધર્મ અસ્ત થનામા હનો એ વખતમાજ વૈષ્ણવ ધર્મનું શુજ્જ્વાલમા જોર ચના સાગ્યુ એ પણ વખતેકારણ હોય

આજે જુના સોમનાથનું કે રહ્યું નથી આજે જાર જ્યોતિર્લિંગમાના એ સોમનાથના દર્શન કરવા કરતા નારાયણગવિ મગવવા લોકો વધારે જાય છે પ્રમાનનો મંદિરમા એ મગધમાજ હવે રહ્યા છે સોમપુરા બ્રાહ્મગો અને મોમપુરા સનાટોના નાનમા જુના સોમપુરને જાણુમાર મલગાય છે

આવેલું આ સહેર સામે કઠિયો મુંદર દેખાય છે. સરસ્વતીનદી વાઝેવનાનું સ્વરૂપ મનાય છે અને ઘણા પ્રાચીન કાલથી આપણામાં પૂજ્ય તથા અવિત્ર મનાય છે. ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીની સ્તુતિના મંત્રો છે. ઋગ્વેદની સરસ્વતી નદી તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હોવી જોઈએ. યાજ્ઞવલ્ક્ય પાસે વહેતી અને ધર્ધરને ગળતી નદી તે ઋગ્વેદની સરસ્વતી હોય એ સંભવિત છે.

ગુજરાતની આ નદાનું નામ મરસ્વતી દેણે અને શ્રી માટે પાડ્યું એ જાણવાનું કે આધન નથી; પણ ઘણા જુના કાલથી મરસ્વતી વીરે લે જે કથાઓ પુરાણોમાં છે તે તે આ સરસ્વતીને લાડ પાડવામાં આવી છે અને સિદ્ધપુર આગળ મરસ્વતીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ વહેતો હોવાથી કે દ્વાદશીજ ગૃહ કારણથી સિદ્ધપુર પાસેની સરસ્વતી ખાન અવિત્ર ગણાય છે. પુરાણોક્ત કપિલાશ્રમ સિદ્ધપુર પાસેજ હતો. જગવાન કપિને પોતાની માતા દેવહુતીને અભિશાપ આપ્યું તથા જ્ઞાનથી દેવહુતી જલરૂપ થઈ ગયાં એ પ્રસંગ સિદ્ધપુર પાસેજ જન્યો; વળી પિતાની આજ્ઞાથી પોતાની માતા રેણુકાનું માથું કાપી નાખનાર જગવાન પરશુરામ કપિ-લાશ્રમના બિંદુ મરોવરમાં સ્નાન કરીને તથા એ સરોવરના જલવડે પોતની માતાનું શ્રાદ્ધ કરીને પાપમુક્ત થયા હતા; વગેરે કથાઓની અસરથી આ તીર્થમાં મતૃશ્રાદ્ધ કરવામાં માના મુક્ત થાય છે અને પુત્ર આતૃક્ષણમાંથી છુટે છે એ આ માન્યતા આવી છે. જેમ ગયાજી પિતૃગયા મનાય છે અને મયામાં પિંડદાન કરવું એ પિતૃલોકત પુત્રની ફરજ ગણાય છે:—

***

મયામાં પિંડદાનેન ત્રિમિ.પુ.સ્ય પુન્તા ।

તેમજ માતૃગયા—સિદ્ધપુરમાં પિંડદાન કરવાની માતૃલોકત પુત્રની ફરજ મનાય છે. હિંદુ-ને માતૃગયાનું પદ અ.પી.આ. દેશયા મુખ્ય તીર્થ સ્થાનોમાં મોટું સ્થાન અપાવનાર તો ઉપર સૂચન કરેલી પૌરણિક કથાઓજ હતી હાલમાં સિદ્ધપુરનું માતામિષ્ટ વર્ણવના ત્યાંના બ્રાહ્મણો કહે છે કે “સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ તીર્થ શ્રીરથ (સિદ્ધપુર) છે એમ પ્રાચીન

ઋષિઓ કહી ગયા છે. એ સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિ આપે છે. માત્ર એના દર્શનથી મોક્ષ મળે છે. ગયા આગળ સ્વર્ગ એક યોગ્યન દુર છે, અને સિદ્ધપુર આગળ તો ફક્ત એક હાથ દુર છે” સિદ્ધપુરનું પ્રાચીન નામ શ્રીચલ હોય એમ જણાય છે. અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી મૂલરાજે મોઘાવેલા તથા શ્રીચલમાં રાખેલા બ્રાહ્મણોએ તેને સિદ્ધપુર નામ આપ્યું હોય એ સંભવિત છે; જો કે દંત કથા તો એવી ચાલે છે કે મૂલરાજે શર કરેલો શ્રમહાલય સિદ્ધરાજ જયસિંહે પુરો કર્યો ત્યારે એના માનમાં બ્રાહ્મણોએ રાજાના નામના પદલા બે અક્ષરો લઈ આ તીર્થસ્થાનનું સિદ્ધપુર નામ પાડ્યું.

જો કે સિદ્ધપુર ગુજરાતનું તીર્થસ્થાન છે પણ માતૃગયા તરીકે એની ખ્યાતિ થવાથી બીજા પ્રાંતેના પણ ધણા યાત્રાળુઓ માતૃશ્રાદ્ધ કરવા અહીં આવે છે આ કાણથી આ શહેરમાં બ્રાહ્મણોની મોટી વસ્તી છે, જે સિદ્ધપુરીય નામથી ખદાર ઓળખાય છે. આ શહેરમાં બ્રાહ્મણો સિવાય વૈરાઓની વસ્તી વધારે દેખાય છે. તેઓ વદલેલા બ્રાહ્મણો છે એમ કહેવાય છે. સિદ્ધપુરમાં કુલ વસ્તી છેલ્લી ગણતરી પ્રમાણે ૧૫૪૪૭ માણસની છે. સરવતીના કાદા ઉપર બ્રાહ્મણો તથા શિવમંકતોએ ઉભા કરેલા અનેક મંદો દેખાય છે જેમાં સૌથી સરસ અદત્યાબ મનો (ઈ. સ. ૧૭૯૫-૬૧) બધાવેલો મંદ છે.

સિદ્ધ પુરની જાત્રા કરવા જનાર સરસ્વતીમાં સ્નાન કરે છે, તેને કંઠિ એક દિવસ શ્રદ્ધ કરે છે, બીજે દિવસે શહેરની પશ્ચિમે એક ગાઉ ઉપર આવેલા કપિલાશ્રમમાં જઈ જ્ઞાનવાપીમાં, અત્થ સરોવરમાં તથા બિંદુ સરોવરમાં સ્નાન કરે છે તથા ત્યાજ માતૃશ્રાદ્ધ કરે છે. આ જ્ઞાનવાપી વગેરે નામો સુદર છે પણ એના પાણી ચોમાસા સિવાયની ઋતુમાં લીલાં ચઈ જાયેલા તથા ગંધાઈ ગયેલા હોય છે જેથી એમાં નાવાના વિચારથી પણ ત્રામ ચાય છે આપણા તીર્થસ્થ જો રત્નછ તથા સુદર રાખીને ખરેખરાં તીર્થસ્થ કે તા આપણે કયારે શીખશું ?

ખિંદુ સરોવર દહેવાય છે સરોવર પણ છે એક ચોરસ કુંડ, તે ચારે તરફ પથ્થરથી બાંધેલો છે. એની દક્ષિણ બાજુએ એક લાંબું મળાંગ મંદિર છે, તેમાં કર્દમજીની, દેવહૂતિની, કપિલદેવની અને ગરુડ ઉપર બેઠેલા વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. પશ્ચિમ બાજુના મંદિરમાં શંકરની મૂર્તિ છે. ખિંદુ સરોવરમાં સ્નાન કર્યા પછી ચાત્રાણુ આ દેવોના દર્શન કરે છે.

અથવા કોનોજના રાજા ભુવનાદિત્ય કે મુંજવદેવના રાજ ,
 દંડક નામના ત્રણ પુત્રો સોમનાથની યાત્રાએથી પાછા ફરતાં થોડો વખત
 અણહીવવડ પાટણમાં રોકાયા હતા, અને દરબારમાં પ્રીતિપાત્ર થવાથી
 રાજ ત્યાજ રહી ગયો. અને રાજાની બેન લીલાદેવીને પરણ્યો.
 લીલાદેવી મુવાવડમાં ગુજરી ગઈ પણ એને પેટે અવતરેલો પુત્ર મૂળરાજ
 જીવતો રહ્યો; અને મોમાંગમાં મોટો થયો. હવે છેલ્લો રાજા મામતસિંહ
 નબળા મનનો હતો. એક દિવસ દારુની ધુનમાં એણે મૂળરાજને રાજગાદી
 હિપર બેમાથો પણ દારુ ઉતરતા એ તો નમત હતી એમ કહેવા લાગ્યો.
 પણ મૂળરાજ તે દિવસથી પોતાને રાજા કહેવાવવા લાગ્યો. અને બળવો
 કરી મામાને મારી ગાદીએ બેઠો. આદ તકથાને ઇતિહાસનો આધાર ઘણો
 થોડો છે, પણ વિ. સ. ૧૦૪૩ ના પોતાના તાત્રપત્રમાં મૂળરાજ પોતાને
 ચાલુક્ય વંશના મહારાજાધિરાજ રાજાનો પુત્ર કહે છે. આ હિપરથી
 દંતકથામાં જળવાઈ રહેલ મૂળરાજના પિતાનું નામ તથા ચાલુક્ય વંશ
 અર્થાત્ લાગે છે. પણ આ ચાલુક્ય વંશ કયાનો? એ શકાન્વિત છે.
 ગમે તેમ હો પણ ગુજરાતના ગારાને વધારનાર, એ વખતના હોંદુવાતના
 મોટાં રાજાઓમાં ગુજરાતને સ્થાન અપાવનાર તો આ ચાલુક્ય વંશજ છે.
 ચાલુક્ય સમયમાં ગુજરાત બંધી રીને સમૃદ્ધ થયું અને એ ચાલુક્ય
 વંશનો આ - જ યોગ્ય રીને મૂળરાજથી થયો આવડા વંશના વખતની
 નાની ઉંઠરાતને, મૂળરાજે માનાએ મે ત્યાજ વધારવા માડી.

ખિંદુ સરોવર કહેવાય છે સરોવર પણ છે એક ચોરસ કુંડ, તે ચારે તરફ પથ્થરથી બાંધેલો છે. એની દક્ષિણ બાજુએ એક લાંબું મળંગ મંદિર છે, તેમાં કઈમજની, દેવહતિની, કપિલદેવની અને ગરૂડ ઉપર બેઠેલા વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. પાશ્વિમ બાજુના મંદિરમાં શંકરની મૂર્તિ છે, ખિંદુ સરોવરમાં સ્નાન કર્યા પછી યાત્રાળુ આ દેવાના દર્શન કરે છે.

ખિંદુ સરોવરની પાછળ પાછળ એક લંબ ચોરસ કુંડ છે તેને અરુપ સરોવર કહે છે. એ બન્ને કુંડોનો નીચેથી એક બીજા સાથે સંબંધ છે. આ કુંડ અરુપ સરોવર સાં માટે કહેવાય છે એ વિશે જુદા જુદા અર્થ-હીન ખુલાસા માબજવામાં આવે છે.

આ સ્થાન આમળ કાર્તિક શુદ્ધિ પુનેમે મોટો મેળો ભરાય છે. બાવા લોડો આ મેળામાં વંધારે દેખાય છે. આશરે એક લાખ માણસ બેઠાં થતા દશે.

સિદ્ધપુરની યાત્રામાં આથી વિશેષ કે નથી. યાત્રાળુ એકાદ દિવસ સરસ્વતીને કાંઠે આવેલા મોટા જોવામાં નથા ત્યાંના મંદિરોમાં દેવાનાં દર્શન કરવામાં ગાળી પાછો ફરે છે, પણ અતિદાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરતાં સિદ્ધપુરનો તીથસ્થાન તરીકે આટલો બધો મદિમા જોને લીંઠ થયો તે બધું મંદિરોના અવશેષો જોવા શોધક પરદેશીઓ ભવાય થોડાજ જતા હશે.

સરસ્વતી નદીજ પવિત્ર મનાતી હોવાથી જુનું સિદ્ધપુર અથવા શ્રી સ્વસ્થ મૂળરાજ સોલંકીના વખત પહેલાં પણ તીર્થ મનાતું હશે, કદાચ ત્યાં કોઈ અમલકારી મનાતું સેત્ર મંદિર પણ હશે; પરંતુ થીસ્યલ (સિદ્ધપુર) ની વર્તમાન પ્રખ્યાતિનું મૂળ મૂળરાજ સોલંકીના વખતમાં દેખાય છે.

મુજરાતના આવડા વંશ ૧ ઇતિહાસ વિ સં. ૯૯૮ ઈ. સ. ૯૪૧) માં એકાએક સમાપ્ત થયો. આ અત કૈવી રીત આવ્યો, એ કંઈક અંધારામાં છે. માત્ર નીચેની દંતકથા વારંવાર નોંધાયેલી છે “ કલ્યાણ કટક

અથવા કોનાજના રાજ્ય ભુવનાદિત્ય કે મુંજદેવના રાજ ,
 દ'ડક નામના ત્રણ પુત્રો સોમનાથની યાત્રાએથી પાછા ફરતાં થોડો વખત
 અંબલીદીક્ષવડ પાટણમાં રોકાયા હતા, અને દરબારમાં પ્રીતિપાત્ર યવાથી
 રાજ ત્યાંજ રહી ગયો. અને રાજની જેન લીલાદેવીને પરણ્યો.
 લીલાદેવી મુવાવડમાં ગુજરી ગઈ પણ એને પેટે અવતરેલો પુત્ર મૂળરાજ
 જીવતો રહ્યો; અને મોસાગમાંજ મોટો થયો. હવે છેલ્લો રાજ મામંતસિંહ
 નબળા મનનો હતો. એક દિવસ દારૂની ધુનમાં એણે મૂળરાજને રાજગાદી
 ઉપર બેસાડ્યો. પણ દારૂ ઉતરતાં એ તો નમત હતી એમ કહેવા લાગ્યો.
 પંજુ મૂળરાજ તે દિવસથી પોતાને રાજ કહેવરાવવા લાગ્યો. અને બળવો
 કરી મામાને મારી ગાદીએ બેઠો." આદંતકથાને ઇનિદામ્નને-આધાર ધણો
 થોડો છે, પણ વિ. સં. ૧૦૪૩ ના પોતાના નામપત્રમાં મૂળરાજ પોતાને
 ચાલુક્ય વંશના મહારાજધિરાજ રાજનો પુત્ર કહે છે. આ ઉપરથી
 દંતકથામાં જળવાઈ રહેલ મૂળરાજના પિતાનું નામ તથા ચાલુક્ય વંશ
 વ્યયાર્થ લાગે છે. પણ આ ચાલુક્ય વંશ ક્યાંનો? એ સંશ્લેષ છે.
 ગમે તેમ હો પણ ગુજરાતના મોરને વધારનાર, એ વખતના હોંદુઆતનાં
 મોટાં રાજ્યોમાં ગુજરાતને સ્થાન અપાવનાર તો આ ચાલુક્ય વંશજ છે.
 ચાલુક્ય સમયમાંજ ગુજરાત બધી રીતે સમૃદ્ધ થયું અને એ ચાલુક્ય
 વંશનો અ.ર.૯ ચોથ રીતે મૂળરાજથી થયો આવડા વંશના વખતની
 નાની ઠકરાતને, મૂળરાજે માન્ય એ નવાજ વધારવા માંડી.

૩૨૭ તથા લાટ દેશ ઉપર ગુજરાતની આજુ વર્તાવી, વર્તમાન ગુજરાતની સરહદનો પાયો નાખ્યો. આ રીતે ગુજરાતની રાજકીય સીમા વધારી, મૂળરાજે પોતાના સમગ્ર રાજ્યમાં રાજકીય એકતા સાથે સંસ્કારની એકતા આણુવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યા. દંતકથા તો કહે છે કે પાતે કરેલા મામાના વધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા મૂળરાજે ઉપર કહ્યું તેમ ઉત્તર દિંદુરયાનમાંથી પવિત્ર જ્ઞાત્રણેને જોલાવ્યા, તેમને દાને-જાખ્યાં તથા નેએને દાથે મોટા ધર્મસ્થાને ની પ્રતિષ્ઠા કરવી આ દંત-કથાને કેટલું વજન આપવું એ વિચારણીય છે પણ સરકારી જ્ઞાત્રણેને જોલાવવામાં, તેએ ને પોતાના નવા જતાએલા રાજ્યમાં વમાવડામાં તથા આખા દેશમાંથી યાત્રા માટે લોકોને આકર્ષે એવા ભવ્ય ધર્મસ્થાનો-મંદિરો જુદે જુદે સ્થળે બાંધવામાં ગુજરાતને સરકારની એકતા આપવાની દીક્ષ દે તો જરૂર દેખાય છે.

રેલમહાસય

ગુજરાતમાં સ્થાપત્યની, શિલ્પની તથા ભવ્ય ધર્મ-સ્થાનો ઉમાં કરવાની પ્રેરના મૂળરાજે આપી છે અત્યંત તુરંત સ્થિતિમાં પણ મૂળરાજે બંધાવેલાં મહાસયોના જે અવગેનો દશ છે તે જોના નળગાત્રની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના તથા એ કલ્પનાના બળથી ગુજરાતમાં સ્થાપત્યના અર્પવ ઉત્કર્ષ-નો આરંભ કેવા વેગથી થયે હતો તે સમજાય છે. ૪૦ વર્ષ પછી દેશવાડા (આણુ) માં બંધાયેલાં ગુજરાતના સ્થાપત્યના કીર્તિસ્તંભરૂપ ત્રિમલશાનાં મંદિરની અતિ રમણીય તથા મહાભવ્ય સ્થાપત્યકલાના વિકાસનો આરંભ મૂળરાજના વખતમાં જ થયે છે.

મૂળરાજે વીરમગામથી લાવ્યે મંડલી અથવા માંડલમાં મૂયેશ્વર અથવા મૂળનાથ દેવના નામથી એક સૌંદર બંધાવ્યું અને એને લગતો મઠ બાંધ્યો; તથા એ મંદિરને રંજોદ નામનું ગામ આપ્યું. મંડલના આ

મહા પાશુપત આચાર્યને રાખ્યા હશે આ વખતમા ગુજરાતમા પાશુ-
પત સંવધર્મનું જન્મ જોર થતા વાગ્યું જણાય છે સોમનાથનું મંદિર
પણ પાશુપત આચાર્યોના તાગામા હતું ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો તથા નાગરો
પેટે પાશુપત આચાર્યો મૂળરાજના આશ્રયથી જ જોરમા આવ્યા હશે.
અને ગુજરાતમા શિવલકિતના મૂળ પ્રચારક આ પાશુપત આચાર્યો જ
જણાય છે.

મૂળરાજે પાછળી અન્યામા પોતાની શિવલકિતના બાહ્ય ચિહ્નોના
શિખરરૂપે સિદ્ધપુરમા રુદ્રપ્રાસાદ અથવા રુદ્રમહાલય બંધાવના માડ્યો.

ઉપરના વર્ણન ઉપરાંત જો કે મૂળરાજ મહાશિવલકત જણાય છે
પણ રાજના મામાન્ય ધર્મ પ્રમાણે એણે પોતાની પ્રજામા પ્રચલિત સર્વ
ધર્મેને ઉત્તેજન આપ્યું છે પાટણમા એણે મૂનવર્મદેવ તથા ત્રિપુરુષ-
પ્રાસાદનું મંદિર બંધાવાનું પ્રાધિક્ષિનામણિ કહે છે. પોતાની પાછળી
અવસ્થામા ગભ્યભાર પોતાના પુત્ર ચામુકને સોંપી ધર્મચર્યા તથા તપ-
ચર્યામાં મૂળરાજે વધારે અમય શ્રીસ્થ (સિદ્ધપુર) માં જ ગાળવા માડ્યો
હતો. શ્રીસ્થપતિ મૂળરાજે પાવન બ્રહ્મણેને દાન કરી દીધું હતું. અને
આ બ્રાહ્મણોનો ઉપદેશ સાંભળતા પાવન સરસ્વતીને કાઠેજ મૂળરાજનો
દેહ વિ. સ ૧૦૫૨ મા પડી ગયો.

સિદ્ધપુરમા રુદ્રમહાલય બંધાવવાની શરૂઆત તો મૂળરાજે વહેલી
કરેલી પણ દેશ સર કરવાના તથા રાજના બીજા નાના મોટા કામોમાં
આ વિશાળ યોજનાવાળું રુદ્રમહાલયનું કામ મૂળરાજની હયાતીમા પુરું
ન થયું. મંદિરમા દેવની પ્રતિષ્ઠા મૂળરાજના વખતમાજ કરવામા આવી
હતી, કારણ કે વિ. સ ૧૦૪૩ મા રુદ્રમહાલય દેવને પૂજાને મૂળરાજે દાન
આપ્યાનું એક તામ્રલેખમા લખ્યું છે, પણ મહાલય અધુરો હતો. પાછળથી
બેદરકારીને લીધે કે બીજા કારણોથી મહાલયના કેટલાક ભાગો પડી
ગયા હશે. લગભગ પોણાજસો વર્ષ પછી મિદરાજ જાસિદે સિદ્ધપુરના

રૂદ્રમદાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો; મિદરાજે કદાચ નવેમરથી મોટા પાયા ઉપર આ મંદિર આખું ફરી બંધાવ્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૯૬ માં સિદ્ધરાજના મરણ વખતે રૂદ્રમદાલયનું કામ બાગ્યેજ પુરું થયું લાગે છે.

રૂદ્ર મદાલયની વિસ્તારનાની મથાર્થ કલ્પના આજે આવવી મુશ્કેલ છે. પણ એના ખડેરની જે નીશાનીઓ હજી સુધી જીવંતી રહી છે તે ઉપરથી ૩૦૦ ફીટ લાંબા તથા ૨૩૦ ફીટ પહોળા મંદિરના આગળના વચ્ચે બે કે ત્રણ માળનું મંદિર હતું; જેની સામે ૫૦ ફીટ ચોરસ સભામંડપ હતો. આ મહા મંડપને ચાર દિશાએ ચાર દ્વાર હતા. મુખ્ય મંદિરની આમપાન અગીયાર નના મંદિરો હતા. ચોકમા ફરતી નાની નાની ચોરડીઓ દસે અને પૂર્વ દિશામાં મુખ્ય દ્વારથી મસ્તકનીના ચાણી સુધી બાધેલો ઘાટ હતો.

આ જમ્ય મંદિરનો ઇ. સ. ૧૨૯૭-૯૮ માં ઉત્તરખાનની સરદારી નીચે મુસલમાનોએ બહુતી કૂરતાધો પહેલી વાર નાશ કર્યો, અને અદમદ-શાહની સરદારી નીચે ઇ. સ. ૧૪૧૫ માં બીજીવાર નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે ધર્મધ માણસોની ઘેલછાથી નાશ પામેલા જમ્ય મંદિરના જે થોડા ખડે કાલની કરણાથી બચી ગયા છે, તેમાં મંડપના ઉત્તર તરફના દ્વારના ચાર થાનવાઓ પૂર્વના દ્વારના પાંચ થાલવાઓ, એક સુંદર કીર્તિસ્તંભ કે તોરણ પછવાડેનું એક ગર્ભગૃહ તથા બીજા ત્રણ ગર્ભગૃહોના કેટલાક થાલવાઓ તથા દ્વારો આગળજે દેખાય છે તેમાંથી છેલ્લા ત્રણ ગર્ભગૃહોને તો મસીદમાં મેળવી દેવામાં આવ્યા છે.

રાજસ્થાનની કીર્તિને વિરંજીત કરનાર કર્નલ ટૉડ કહે છે કે એમને આ મંદિર વીસે બે લેખો પછી મળ્યા હતા. જેમાંના એકમાં મૂળગતે વિ. સં. ૯૯૮ માં મંદિરનો આરભ કરાવે તથા બીજામાં મિદરાજે વિ. સં. ૧૨૦૨ માં જૂથપક્ષ ચોથે મંદિર પુરું કર્યાની નોંધ હતી. પણ આ લેખો પાછળથી કોઈ સોધબોળ કરના ને મળ્યા નથી; એ ધણું સોચનીય

છે, પણ આ રૂઢમહાલયની પ્રશસ્તિરૂપ એક ગુજરાતી કવિત ટોડે સાંભળ્યું હતું. અને બન્નેંસે પણ મિધ્ધપુરમાં કોઈ પાસે એને મળતું કે વત સાંભળી તેનું અત્રેજી ભાષાતર ગુજરાતના જુના સ્થાપત્યના વર્ણનના પ્રશંગમાં (Archaeological survey; Northern Gujarat pp. 60-61) આપ્યું છે. અહીં પણ મૂળ રા. પરમાનંદ બોળાભાઈએ છપાવેલી કવિતાને અમુક કટકો રા. રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતાએ ગુજરાતમાં છપાવેલા છે તે ઉનાર્યો છે, જુઓ ગુજરાત ૧૯૭૮ ના આશ્વિનનો અંક:—

કાશી ગયા ગોદાવરી, મળ તીર થકો સાર;
કર્મ દેવદુતિ વસે જહા, ભયો કપિલ અવતાર.

ખિંદુ મરોવર વિમલજલ, માનૃગયા કર નાદાય;
ક્રાંતિ જન પામત પતિન, પળમાં પાપ પળાય.

મંવત નવ નવાણુએ, મૂળદેવ મદારાજ,
મુળદેવ કુલ ચાલડો, પામ્યો પાટલુરાજ.

મવન ત્રણ વર્ષ માડનીસો, માધ દિતીઆ ગુરવાર;
રૂઢમાળ આરભિયો, ખરચત દ્રવ્ય અપાર.

રૂઢમાળ ગુલ આદર્યો, મૂળદેવ મદારાજ;
વરન બોહોત વીતી ગયે, રણો અધુરો કાજ.

તા પીઠે મવરો ભયો, સોલંકી કુલ આપ;
રૂઢમાળ પુરણ કિયો, કરી પ્રતિષ્ઠા ચાપ.

મવત અગ્રીઆરે આદર્યો મૂળદેવ મદારાજ;
મવન બ.૨ બીચોતરે, મધરે સધાયો કાજ.

મવત બાર ત્રણ જગો, માસ શુભ માધ પ્રમાણે;
કૃષ્ણપક્ષ અતિ અતુલમ, ચતુર્દશી તિથિ વખાણે.

વાર સોમ અતિ નાર, શ્રવણ નક્ષત્ર વિરાજિત;
યોગ સહિત વરિયાણુ, કરણ શકુની છવિ જાજત.

ચોપટીઓ ચીત શુભન, લગન મુરન લાલક લીપો;
 રસધરમિંધ રૂઢ માલમે, સિનસંકર રચાપન કીયો,
 માલ ગહિત પટપંચ, હિય અસ્માન પ્રમાણું;
 ચતુર દ્વાર ચડિ દિસે તિન દિ, તિન મડપ વખાણું.
 પાગમનો કેલામમા, મુનર્ણુ સિલલદીપ,
 સ્વર્ગ વિષે આદી તણો, પાપાણુ શ્રીસ્થળ મનીપ
 ઓર દિનાન અનેક, ચઉદિમ રહું બિરાજીન,
 વિવિધ વિનિધ કે કાલ, જરીન કે દેખિ લગે દિન.
 એકાદશ મદારદ્રકો, મદિર મધ્ય મિય વાપ કયે િ;
 મિધગસિ ઘદ્વિજ સળ મિલિ, રૂઢમાલ ધમ નામ ધર્મો
 તિધગાવ જયસિ નને રૂઢકે પ્રમાદ પર,
 આદ કોડ મહોર ખર્ચ, કાગદે ચલાઈ હે
 મેહોર તણુ માપુ કર્ણુ, ચોવ રૂપેએ એક,
 રૂઢમાલ મરતે વાવરી, કગિજન કિયો વિવેદ.
 વરમ એકસો ત્રેસટ રણો રૂઢમાનકો ધામ,
 ફિરદી આવાદિ અમુરને, કિનો ફનો મકામ.
 દિલી તખત પર લયો, પાનશાહ ખુનિ અવાદિ,
 દાઉ એલિયે કે પાસ, કરામત મિખો ઉપાદિ.
 દેનલ દેખકે જય, તાજીને તીન લગા
 નાચે કર દિ મવામ, ઓર સળ મારગી રાવે.
 મુજરદેશ આયો ફિરત, કામ કરોડા પરખિયો,
 રૂઢમાલ સિધરાપકો, અમુરે પાડી પાધર કિયો.
 સંવત ત્રયોદશ પાસટે, આયો ખુની અલાદ,
 રૂઢમાલ પાધર કિયો, નંરા ઉતાર્યો નાદ

માઠો કિયો મલેચને. દેવન દિયો ગર
દેવીદેવ નરપતિત, ઓર રહો હેં છીપાય

આ ગુજરાતી કવિતાની પરંપરા ધણી જુની હોવાનો અંભર નથી. છતાં એ કવિતામાં કરેલા મંદિરના વર્ણનના બર્જેમના ભાષાતરનો માર નીચે આપ્યો છે બર્જેમના ભાષાતરના કેટલોક ઉપત્તી કવિતામાં નથી.

‘રુદ્રમહાલયની શરુઆત મૂળરાજ મદારાજે મારી રીતે કરી હતી પણ તે પુરો ન થયો; પત્ની મોતકી વસમાં સિધ્ધરાજ આવ્યા. તેણે રુદ્રમાળ પુરો કર્યો તથા પ્રતિષ્ઠા પણ પુરી કરી, મિદ્ધગજરૂપે શિવેજ અવતાર ધારણ કર્યો છે મૂળરાજે ચં. એક દહારમાં રુદ્રમહાલયનો આગળ કર્યો અને મ. ૧૨૦૦ ના માત્ર કૃષ્ણ પક્ષ ૧૪ ને મોમવારે મિદ્ધરાજે રુદ્રમાળ પુરો કરી શિવની સ્થાપના કરી.

“એમાં ૧૬૦૦ તો ચાલ્યાઓ હતા; માણેક અને મોનીઓથી જડેથી અદાર દહાર મુર્તિઓ બેમારી હતી, ૩૦ દહાર સોનાના વક્ષો અને ૧૭૦૦ ધમ્મઓ હિડતી હતી, ૫૨ લાખ તો ઘોડાઓ અને અનેક હાથીઓ યુવતા હતા. મવા લાખ કોતરેલી બળાઓ હતી. ૭૨૦૦ ધર્મ-શાળાઓ હતી, મિદ્ધરાજ જ્યમિહે ૧૪ કરોડ મહેર ખર્ચા હતી. શિવના કૈલાસ મરખો રુદ્રમાળ શોભતો હતો. તેમાં જડેલા રત્નો અને હીરાઓ છોટથી દીપમાયા પેઠે ઝગઝગતા હતા. મેરુ પર્વત પેઠે રુદ્રમાળ સોને મહેલો હતો, એના દાર રત્નજડિત હતા.

“ચારે દિશામાં ચાર દાર અને ત્રણ મડપનુ તો વર્ણન કર્યું; બીજાં તો. ચારે તરફ અસખ્ય નાના મંદિરો હતા. અને વચમાં અગિયાર રુદ્રના અગીયાર મંદિરો હતા, મિદ્ધમિહે ત્યાં મળેલા બ્રાહ્મણોની અનુમતિથી એનું રુદ્રમહાલય નામ પાડ્યું.”

જન પ્રબંધ લેખકો ઝૂવમંદિરવીશે લાંબું વર્ણન કરે એ સંભવિત નથી પણ પ્રબંધ ચિંતામણિમા મેરદુજે રદ્દમહાલય વીશે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે,

“પાછી એક વખત સિદ્ધપુરમાં રદ્દમહાકાલનું મંદિર બાધવાની સિદ્ધ રાજને મરણ થવાથી તેણે અમુક સ્થપતિને એ કામ મોખ્યુ તથા અમુક વખત પછી મંદિર પુરું થયું ત્યારે મિદ્ધરાજે નૃપતિ, અશ્વપતિ, ગજપતિ વગેરેની મુર્તિઓ બેસારી તેની સામે પોતાની બે દાસ બેડેલ પ્રતિકૃતિ ઉભી રાખી મૂચવ્યું કે” હે ભવિષ્યના રાજાઓ તમે આ દેશ ઉજડ કરો તો બસે પણ એક મા મંદિર રહેવા દેજો, આ મંદિર ઉપર ધન ચઢાવતી વખતે સિદ્ધ રાજે બધા જન મંદિરની ધન નીચે ઉતરાવી હતી, જેમ માળવામાં મહા કાલની ધન ઉડતી હોય ત્યારે મોઢપણ જન મંદિરને ધન ચઢાવવા દેવામાં આવતી નથી.”

મેરુતુમના ઉપરના કથન પ્રમાણે તો મિદ્ધરાજના વખતમાંજ એટલે વિ સં. ૧૧૯૬ પહેલાં છેવટ ૧૧૯૮ માં રદ્દમહાલય પુરો થયો જોઈએ. અર્થાત્ ઉપર કહેલી ગુજરાતી કવિતાની બીજી અતિથયોક્તિઓ બાળુએ રાખીએ પણ તેની સાક્ષ પણ ખોટી છે. મિદ્ધરાજની મંદિરને બચાવવાની પ્રાર્થના સફલ થઈ નથી.

રદ્દમહાલયનું મંદિર સૈવ મંદિર હતું એ તો નામ ઉપરથી જ જણાય છે. માળવાના ઘણા પ્રાચીનકાલથી દેશ આખામાં પ્રખ્યાત થયેલાં તથા પોતાની ખ્યાતિથી આખા માળવાને ઊજ્જવલ કરતાં મહાકાલેશ્વરના મંદિરની દરી કાષ્ઠમા ગુજરાતની કીર્તિ ચારે તરફ વધારે એવું બન્ધ સૈવ મંદિર પુરાણા તીર્થસ્થાનમાં બંધાવી ગુજરાત તરફ એ વખતના લોક સમાજનું ચિત્ત આકર્ષવાને મલરાજ અને સિદ્ધરાજનો વિચાર હોય એમ રદ્દમહાલયની વિશાલ કદ્દમના ઉપરથી અનુમાન થાય છે. સોમનાથ મંદિરનો પણ સુંદર જીર્ણોદ્ધાર, પાશુપત આત્માધોને એ મંદિરની સોપણી, એ મંદિરના નિર્વાહ માટે પુષ્કલ અંપતિત્વ તથા ગામોનું દાન એ બધું સચક છે, જો કે જન પ્રબં

સેવકોએ જૈન ધર્મના પ્રચાર વીશે ઘણું લખ્યું છે, જ્યારે એજ સમયમાં વૈષ્ણવ અને શૈવ ધર્મના પ્રચાર વિશે એ ચાર સિલાસેખો તથા થોડાં છટક વર્ણનો શિવાય કંઈ લખાણ મળતું નથી. પણ સોમનાથનો ફરી ફરી વએસો જીર્ણોદ્ધાર તથા તિલ્લપુરમાં રૂદ્રમહાલયની આવી વિશાળ કલ્પના પુનરાતમા પાશુપત શૈવ ધર્મના પ્રચારના મુખ્ય કીર્તિસ્તંભો છે એ વખતમાં ખીમ્મ નાનાં નાનાં તો અમંખ્ય શૈવ મંદિરો ઉભાં થયાં હશે.

સોલંકી રાજાઓની શિવભક્તિના કીર્તિખજરૂપ રૂદ્રમહાલય મુમનાનો-
રા મુર્તિભંજક ઋતુનથી સેંકડો વર્ષ પહેલાં જિન્નલિન્ન થઇ ગયો છે અને હીંદુઓએ જીર્ણોદ્ધારનો પ્રયાસ કર્યો નથી. પણ મુસલમાનોની બેદરકારીને કીધે એમાંથી ઉપર કંઈ તો મ છુટા છુટા થોડા ચાલકાઓ, એક તોરણુ જોરે જે કટકાઓ બચી ગયા છે તે ઉપરથી રાસમાલાના કર્તા કાર્પાસ, દાહોન, જુની શોધખોળ કરનાર કઝીન માહેબ વગેરે પરદેશી વિદ્વાનોએ મૂળ મંદિરનો નકશો તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આ બાબતમાં વિદ્વાનો પુરેપુરા એકમત થતા નથી. પણ આ મંદિર કેટલું વિશાલ હશે તે તો એના જુદા જુદા કટકા કેટલે દુર ઉભા છે તે જોવાથી સમજી શકાય એમ છે. ઉપર વિસ્તારનો ખ્યાલ આપ્યો છે.

રૂદ્રમહાલયની ખરેખરી વિશાલતા કલ્પવાનું તો આજે જે સાધન હોય નથી. મુખ્ય મંદિરની તથા એના આગળામાં ખીમ્મ અનેક નાના નાના મંદિરો હોવાની માહોતી મળે છે. પણ એની આસપાસ રૂદ્રમહાલયના મુના એક પછી એક આચર્યોએ, એ વખતના સોલંકી રાજાઓના ૧૬ સામંતોએ, અમાત્યોએ તથા ગૃહસ્થોએ પોતપોતાના માતૃપિતા ગુરુ જોરેને અમર કરવા જે જુદાં જુદાં મંદિરો બંધાવ્યાં હશે. તેનો કે મંદિરની આસપાસ મહાધિપતિઓએ સ્થાપેલ પાઠશાલાઓ, ધર્મશાલાઓ વગેરે ઈર્મિક ઉપસંસ્થાઓનો તો આજે ખ્યાલ આવવોજ મુશ્કેલ છે.

આ રીતે રૂદ્રમહાલયની વિશાલતા કે બલ્વતનો બધો ખ્યાલ ન આવે
જુ એના કારીગરોની ઉમદા કલાનો તથા ઉંચી કુશલતાનો ખ્યાલ જે

અમ્યા. છે તે ચાંબલાઓ ઉપરનું કોતરકામ જોવાથી તથા દટીઆની દ્રષ્ટિએ બાર બાર શીટ ઉંચાઈના પથરાઓની ગોઠવણી જોવાથી સમજી શકાય. ચાંબલાઓ નીચેથી ઉપર સુધી સુંદર કોતરકામથી ભરેલા છે એમાં વચ્ચે દરેલા ગોખમાં બેમાડેલ દેવ દેવીઓની મુર્તિઓ પણ બેઠરકારીથી કોતરેલ નથી.

આ જમાનામાં તો સિદ્ધપુરની યાત્રા માત્ર રુદ્રમહાલયના અવશેષોના દર્શન કરવાજ કરવી જોઈએ, છતાં કપિલાશ્રમમાં માતૃશ્રાદ્ધ કરવા જતાર ગામના આધુનિક મંદિરોમાં ગવા વગર ભાગ્યેજ રહે.

સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધપુર, લાટકેશ્વર, બનનાથ મદાદેવ, સતીની દેરીઓ અને અગ્રાંડેશ્વરનાં દેવાલયો મુખ્ય ગણાય છે.

સિદ્ધપુર મદાદેવનું મોટું મંદિર મધુપાવડી ઘાટ ઉપર આવેલું છે. આ મંદિર કદીઆવાડમાં મુક્તકિરિ કુનાર શ્રોમંત ગાયકવાડ સરનારના સેનાપતિ બાબાજી આપાજીએ સં. ૧૮૬૨ માં બાંધ્યું છે. કહે છે કે રહેલાં આ જગ્યાએ મુમક્ષમાનોનું કચરસાન હતું.

લાટકેશ્વર મદાદેવનું નાનું દેવળ નાગરોએ બંધાવેલું કહેવાય છે.

અગ્રાંડેશ્વર મદાદેવની જગ્યા નદીના સામા કીનારા ઉપર છે. અને ત્યાં આવળુ મદિનાના સોમવારોએ મેલો ભરાય છે.

ઉપર મડોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમડોની પરંપરા રુદ્રમહાલયને લગતા પાશુપત આચાર્યોના મડોમાંથી ઉતરી આવી હશે. અત્યારે રાજ બારથીનો મઠ જોવા જવો છે. આ મઠમાં મોટાં ભવ્ય મકાનો છે, તેમાં બાવાઓ રહે છે એના તાબામાં એક ધંનામી ગામ છે. આ મકામાં પુષ્કળ પૈસો છે એમ મનાય છે.

વૈષ્ણવ મંદિરોમાં ગોવિંદ માધવનું મંદિર મુખ્ય છે. આ ઉપરાંત સદસકાલકા માતા, ગોપીનાથજી, સત્યનારાયણ, અર્જુદેશ્વર, વાલુકેશ્વર રણુઓડરાયજી, રઘુનાથજી વગેરે દેવોનાં મંદિરો છે. વળી સ્વામીનારાયણ

સંપ્રદાયનું, પુષ્ટિસંપ્રદાયનું અને રામાનુજ સંપ્રદાયનું પણ એક એક
માંદિર છે.

જામમા બીજી વિશેષતા ઘોડીજ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમા બીમકવિ
ના જન્મસ્થાન તરીકે સિદ્ધપુર પ્રસિદ્ધ છે.

સંવત્ ૧૫૪૧ માં દરિલીલા પોડશ કલા નામનું અનુવાદ ૩૫
ગુજરાતી કાવ્ય લખના બીમકવિ પોતાના વનન મારે લખે છે કે:—

મિદ્ધક્ષેત્ર, માધવ, સરસ્વતી,
રુદ્રદેવ, શ્રી કર્દમપાત,
અપક્ષ ગણેશ, ઇસ કેદાર
ગોવિંદ ત્રાખી ભક્તિ સાધાર.

દ્વારકાંપુરી.

અયોધ્યા મથુરા માયા કાશ્મી કાંચી અવન્તિકા ।
પુરી દ્વારામતી ચૈવ સપ્તૈતા મોક્ષદાયિકાઃ ॥

ભગવાન દ્વારકાધીશની દ્વારકાપુરી ગુજરાત કાઠીયાવાડનું એક મહાનંતીય છે. પુરાણોમા દ્વારકાની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે દર્શી છે:—

“ ભગવાન મનુના પુત્ર યયાતિને એક પુત્રી (મુકન્ધ્યા) અને ઉત્તાનબર્હિ, આનર્ત અને ભરિષેષુ ત્રણ પુત્રો થયા. ” પતિવ્રતા, મુકન્ધ્યાનું આખ્યાન જુના કાળથી લોકપ્રિય છે અને હમણા રા. રા. મુનશીએ એનું નાટક લખીને એને હીક ચર્ચાર્પદ બનાવ્યું છે. “ આ મુકન્ધ્યાના ભાઈ આનર્તના પુત્ર રૈવતે સમુદ્રની વચ્ચે નગર સ્થાપીને તેમા પોતાની રાજધાની કરીને આનર્તદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું. આ રૈવતે સ્થાપેલી નગરી કુશસ્થલી તેજ દ્વારકાપુરી. ”

“ આ રૈવતને કકુદ્ધી વગેરે સો પુત્રો થયા. કકુદ્ધી અથવા રૈવતને એક રૈવતી નામે કન્યા હતી. આ કન્યા કેને આપવી એ પુછવા રાજા રૈવત બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્મલોકમાં ગાધર્વનું મંગીત ચાલતુ હતું. એટલે થોડીવાર રૈવતને ઉમા રહેતુ પડ્યું; પણ આવકાશ મળતા બ્રહ્માને પુછ્યું, ત્યારે પિતામહે જવાબ આપ્યો કે તમે જે હોકરાઓની વાત કરો છો એની તો પેઢીઓ ચાલી ગઈ અને એ જોત્રાનાં તો દહે નામ પણ સંભળાતા નથી. પૃથ્વી ઉપર તો ૨૭ યુગો વહી ગયા. માટે હવે તમે જશે ત્યારે દ્વારકામા પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અવતરેલા થી કૃષ્ણના ભાઈ દેવાંશી નરરત્ન બલદેવ છે તેને આ કન્યા આપજો. રૈવતે પણ દ્વારકામાં આવી બલદેવને પોતાની કન્યા રૈવતી આપી. (મા. હ. અ. ૩. શ્લો. ૨૭ થી ૩૬)

આ કથા વિષ્ણુ પુરાણ (અંક ૪), મત્સ્ય પુરાણ અને હરિવંશમાં
પણ છે. આ પ્રાચીન પૌરાણિક કથાનું રહસ્ય શું હશે ? આધુનિક ઐતિ-
હાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એમ લાગે છે કે આનર્તમાં, આર્યો
આવ્યા ત્યારે પહેલા રેવત તરફ ગયા. રેવત એ ગિરનારનું એક નામ છે.
કાડીયાવાડ ગુજરાતમાં ધણા જુના કાળથી ગિરનાર પ્રસિદ્ધ છે. પહેલી વસ્તી
રેવત-ગિરનારની તળેટીમાં થઈ હશે અને ત્યાંથી વસ્તી-રેવતી દારકા ગઈ.
ખીજે અર્થ પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ કહ્યો છે કે પહેલા રેવતે કોઈક રીતે
પોતાનું રાજ્ય ખોડું અને દૂર નીકળી ગયો, પછી એના વંશનો કોઈ
પુરુષ-રેવત વર્ષો પછી પાછો દારકામાં આવ્યો, એ વખતે દારકામાં યાદવો
રાજ્ય કરતા હતા. રેવતે પોતાની કન્યા યાદવ બ્રહ્મદેવને આપી અને આ
રીતે દારકાના બે રાજવંશો વચ્ચે સંબંધ બંધાયો. (જુઓ: ભોમ્બે
એન્સાઈક્લોપીડિયા પુ. ૧ ભા-૧)

દારકા વીશે વધારે પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક કથા ભગવાન કૃષ્ણ સાથે યાદવો,
મથુરા ઉપર એક તરફથી દક્ષિણનો કાલયવન અને ખીજ તરફથી મથુરાનો
રાજા જરાસંધ અટ્ટી આવવાથી મથુરાથી ભાગીને કેવી રીતે દારકા આવ્યા
એ છે. ભાગવત દશમસ્કંધમાં (અ. ૫૦ થી ૫૨) આ કથા વિસ્તારથી
કહી છે. હરિવંશમાં પણ છે. મહાભારત પણ દારકામાં વસતા યાદવોની
નોંધ કરે છે. મહાભારતના આદિપર્વમાં અર્જુનની તીર્થયાત્રાનું વર્ણન છે,
તેમાં ખીજ તીર્થમાં ફરતા ફરતા અર્જુન અપરાન્ત (પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર)
માં આવ્યા, ત્યાંથી પ્રભાસ ગયા. પ્રભાસમાં પોતાના સખા અને ગુરુશ્રી
કૃષ્ણને મળ્યા. પ્રભાસથી કૃષ્ણ અને અર્જુન બેય રેવત પર્વત (ગિરનાર)
ઉપર ગયા ત્યાં યથેચ્છ વિહાર કર્યા પછી રથમાં બેસીને દારકા ગયા; વગેરે
પ્રસંગ છે.

છેવટ બ્રહ્મચારી, પ્રભાસ આગળ જુગ મલ ખીને યાદવો અંદર
અંદર લઈ મુવા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાસ પાસેજ પીપળાના

લાગે છે. ઉપર ભાગવતમાંથી ઉતારો કર્યો છે, બીજાં પુરાણો એજ વાત કહે છે અને મહા ભારત આ પૌરાણિક કથાને ટેકો આપે છે (મ. ૧૭ અ. ૭). ભાટોની વાતોએ પણ દારકાં સમુદ્રમાં કુળી ગયાનું કહે છે મતલબ કે પ્રાચીન દારવતી જ્યવતું રહ્યું નથી. હાલનું દારકાં કયાં રચાયું તેની પણ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી, પણ પ્રાચીન દારકાં કયા હતાં એ ભુવાઈ ગયા પછી હાલનું રચાયું હોયું જોઈએ, કારણ કે હાલમાં ઘણાં સ્થળો મુળ દારકાં હોવાનો દાવો કરે છે. કોડીનારથી બહુ મેંય દક્ષિણે મુળ દારકાં નામથી એક પ્રખ્યાત સ્થળ છે. અહીં એક વિષ્ણુ મંદિરનું ખડેર છે. એ તરફના લોકોમાં એવી દત્ત કથા પ્રચલિત છે કે મૂળ જીનું દારકાં એ સ્થળે હતું વળી પોરબંદરને મીયાણી વચ્ચે શ્રીનગર પાસેની જગ્યા માટે તથા માધવપુર માટે આવી દત્તકથાઓ પ્રચલિત છે જીનું દારકાં કયા હતું એ ભુવાઈ ગયા પછીજ જુદા જુદા સ્થળો માટે આવી વાતો આવી હોવી જોઈએ વળી શ્રીમદ્ ભાગવતની ગ્યના ચંદ્ર ત્યાં સુધી તો નવું દારકાં પ્રસિદ્ધ થયું જણાવ્યું નથી. નહીં તો ભગવતકાર દારકાં કુળી ગયાની વાતથી અટકત નહીં.

આ રીતે સમુદ્રની હદ આગળ પાછળ થયાના બીજાં દાખવાઓ પણ કાઠીઆવાડના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે ૪ મ. પાંચમા શતકમાં વલ્લભીનગર ખંદર હતું આજે એ સ્થળ સમુદ્રથી સાત મેંય છેટે છે દીન આજે ખેટ છે, બારમો વર્ષ ઉપર એ મુખ્ય જમીન સાથે જોડાયેલો દ્વીપ હતો. સમુદ્રના આવવા ફેરફારોમાં જીનું દારકાં આની ગયું હોય તો એ સંભવિત છે

૧. ઐતિહાસિક પુરાવા તપાસીએ તો સમગ્ર રીતે ગુજરાત કાઠીઆવાડ વીશે અશોકના ગિરનાર પાસેના શિલાલેખથી જીનો કોઈ લેખ અહીં મળ્યો નથી પણ ગિરિનગર વીશે અશોકના લેખથી આરબીને આજ સુધી સગમગ ચાલુ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો મળ્યા કરે છે દારકાં વિશે ઉપર કહેલા

પૌરાણિક ઉક્તિ મેં સિવાય જુના માહિત્યમાં વિ. સં. ૧૨૦૦ સુધીનો ખીલકુલ ઉદ્ભવ જોવામાં આવતો નથી વળી દ્વારકાને જુના વખતમાં રાજાઓ તરફથી કોઈ પણ જાતના દાનો મળેલા નથી. તેમ મુમલમાનોએ પણ એનો નાશ કર્યો નથી. એટલે મહમદ ગઝનવીના સમય સુધી દ્વારકા મોમનાય જેવું તો પ્રખ્યાત નહીંજ, 'પણ સામાન્ય તીર્થ પણ ગણાતું' હોય એમ જણાતું નથી. કદાચ એ સ્થળે ગામ અને મદિર દરે પણ તીર્થ તરીકેની એની પ્રખ્યાતિ નહીં હોય સાહિત્યના પુરાવા ઉપરથી વિ. સં. ૧૨૦૦ પછી દ્વારકા વૈષ્ણવતીર્થરૂપે સર્વિશેષ પ્રાસદિક પામ્યું હોય એમ જણાય છે.*

(મહાગત તનસુખગમ મ ત્રિપાદીનો લેખ સુદિપ્રકાશ. ૧૯૨૫)

વિ મ ૧૨૮૮ માં સૌમશ્વરદેવે રચેલા 'ઉત્પાસ રાધવ'ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી દ્વારકાલકાર નીલમળે ધી કૃષ્ણદવત્સ પુરત એ રીતે રખડો છે એટલે એ વખતે દ્વારકા અને એમાં શ્રીકૃષ્ણ મદીર બંને હોવા જોઈએ. પદરમાં શતઠથી તો વૈષ્ણવ તીર્થ તરીકે દ્વારકાએ ધણુ મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કયું છે. એતન્મે અને ગ્રીગખાઇએ દ્વારકાની યાત્રા કરેલી. એ વખતના વૈષ્ણવો જુદાવન પેડે દ્વારકાની યાત્રાને આવશ્યક માનતા. દુકામાં શુજરાતના સોલકી રાજાઓના વખતમાં દ્વારકાએ તીર્થ તરીકે નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને ધીમે ધીમે સાતમોક્ષદાયક પુરીઓમાં સ્થાન મેળવ્યું.

દ્વારકાની—અથવા ઓખામડળની રાજકીય સ્થિતિએ પણ અનેક વારાફરાતોએ છે. અને પૌરાણિક કાળ પછી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટીકતો નથી મળતી, પણ બારો વાર્તાઓ કહે છે અને કલ્પનાથી ભગવાન કૃષ્ણથી આજ સુધીના કાળને સાધી દે છે આ કથાઓનો દુકા સાર નીચે આપ્યો છે આખા સૌરાષ્ટ્રમાં એક કાળે કાળા વગેરે જ ગધી લોકો વસતા

* જુનું દ્વારકા ગિરનાર પાસે જુનાગઢની જગ્યાએ હતું એમ મારું તો માનવું છે જુઓ મુબઈની સાહિત્ય પરિષદ આગમ મેં ૧ એવો પુરાતત્ત્વ વર્ષ ૪ અંક ૧-૨ માં છપાએલા મારો નિબંધ

જતા આર્યેએ પ્રભામ, ગિરિનગર, વગેરેમાં વસવાટ કર્યો એ
આ જગી લોકોને વચના બાગના જગલોમાં રહેતું પડ્યું અને કૃષ્ણરમા
સ્ત્રી લોકોને લઈ જતા અર્જુનને કાળાઓએ રસ્તામાં પુટ્યો, એના
કંઈ છે તે આ જગની લોકો માટેજ પાઠગથી કાળાઓ અદરશ થાયે
પે છે પણ અત્યારના વારેરે આ જુના જગની લોકોના વારોએ
જાવા નેપએ. આ જગની ટોળાઓના નાયક કાવચવનને છતીને ભગરા
પણે દારકામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને એમના અધામ ગયા પછી દારકાનો
લાદી ઉપર કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભ એકા એ વજ્રનાભેજ દારકાધીશનું
હિર-ત્રિલોકમુદર-આધ્યું, અને આ વજ્રનાભના પુત્ર શતતીર પાસેથી
જગની લોકોએ ઓખામડળ પાછું કબજે કર્યું, એમ ઓખાના ભાટો
હે છે પણ આ દતકથા નિશ્ચયનીય નથી શ્રીમદ્ ભાગવત ૨૫૯ કહે
કે “હરિએ તજેથી દારકાને સમગ્રે એક ક્ષણમાં કુખાડી દીધી; માત્ર
મગવાનું ધર બાકી રાખ્યું. અને અર્જુને વજ્રનાભનો મન્દ્રપ્રસ્થમાં
મલિષેક કર્યો.” (ભા. ૧૧ અ ૩૧). ભાગવત રચાયું ત્યારે શુભોએ
પ્રધાનેશ્વ મંદિર કદાચ ઉભું હશે.

આ પછી ઓખામડળનો મહકુરજેશીમ વગેરે પરદેશીઓએ કબજો
લીધો. પણ એના હાથમાં ઓખામડળ રહ્યું નહીં, એ લોકો સિંધ તરફ
પ્રાપ્ત્યા અને ઓખામડળના મુળ વતની જગની લોકોએ એ પ્રદેશના
વામી રહ્યા. હવે ઈ સ છઠ્ઠા શતકમાં આવડા રજપુતોએ વાઘેરોને તાબે
રી આવડા પાદર વસાવ્યું. આ આવડા વસના કનકસેને કનકપુર વસાવ્યું
મને જૈન મંદિરો બધાના અત્યારે આ સ્થળે નાનું ગામડું અને મંદિરમાં
મડોરોનો ટીમો છે આ મધ્યકાળમાં પરમારો પણ ઓખામડળમાં
જાવ્યા જણાય છે પછી એકાએક સુધી આવડાઓ અને પરમારો વચ્ચે
ટાઓ ચાલ્યા કર્યા. ઇ. સ. ૧૩ માં શતકના મધ્યમાં રાઠોડો આવ્યા
મને આવડાઓને તથા પરમારોને ઉખેડી ઓખામડળના ધણી થયા.

કતી. આરે
આ ને રાખેરાઈ ગયા અને વાઘેરોનો નાયક પ્રખ્યાત જોધા નાયક ગીરમાં
શ્રી, ૧૧ તાવથી મરણ પામ્યો. વર્ષા ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં જોધા મારોકના
ઈષના પૌત્રો મુજુ મૌલિક અને દેવ મારોકે તોફાન જગાવ્યું, પણ તેઓએ
મનતે માર્યા ગયા. આ જોધા અને મુજુનાં પરાક્રમોની ઘણી વાતો કાઠી-
આવાડમાં આજે છે.

ઓખામંડળના ઇતિહાસની ઉપર જે ટુંકી રૂપરેખા આપી છે તેમા
છેલ્લા છત્રોએક વર્ગની વાતો અનિવાર્ય લાગે છે તે પહેલાંની મોટે
ભાગે દંતકથાઓ છે. ગયા સેકામા વાઘેરોએ વર્નાવેશો ત્રાસ બુવાઈ ગયો
છે પણ એ લોકોના અદ્ભુત સાદસોની, એમના પરાક્રમોની અને શ્રાત-
નોની વાતો ખુબ લોક પ્રિય થઈ છે.

હાલમા ઓખાના ગણની દસિયે જતમનગરનો મુલક છે અને દારકા
તથા જસોપયામ ચોરસ મેસ હોનફલનો ઓખામંડળનો પ્રદેશ
માયકવાડને તાબે છે. આખો પ્રદેશ ખુબો લાગે છે. વચ્ચે
વચ્ચે ચોર અને નાના નાના દીખાઓ શીવાય કશું મનોરજક દેખાતું
નથી. ઓખામંડળમાં એક પણ નદી નથી, માત્ર ગોમતીની ખાડી છે,
જેને લોકો નદી કહે છે. ગોમતીના જમણા કાંઠા ઉપર દારકા છે. આખા
ઓખામંડળના ખાસ કરીને દારકા, આમગડા, પોમીના વગેરેના કુનાઓનું
પાણી ભાંભરું છે. અત્યંત બરવાળામા શોડાક મીઠા પાણીના કુવાઓ છે

દારકાની દવા ખુશનુમા રહે છે શીઆળામાં ઠંડી સાધારણ હોય છે.
અને ઉનાળામા અસહ્ય ગરમી નથી જણાતી. રાતના સમુદ્ર ઉપરથી ઠંડો
તાંદુરસ્ત પવન વાયા કરે છે. અંત રહેરને જો કે જાત્રાળુઓ ગંદુ કરી મુકે
છે, પણ દવા ખાવાનું રચણ ગણાય એવી સરસ આળોહવા છે.

ઓખામંડળ એક કાળે જંમવી મનુષ્યો પેઠે જંમવી પશુઓનું નિવાસ
સ્થાન હતું. ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં એ પ્રદેશમાં દીપડાઓ ફરતા. પણ અત્યારે
હરણાં, શીઆલ, સસલાં, અને વરઓ જોવામાં આવે છે. આ આખા

પ્રદેશમાં મુખ્ય અને પ્રમિદ્ધ સ્તરે દારકાં છે. ઓખામંડળની કુદ વસ્તી વીસ લાખથી વધારે નહીં હોય. ઓખાથી માત્ર દારકાંમાં પાંચ લાખથી વધારે છે. વસ્તીમાં વાઘેરા, રજપૂતો (વાઘેરા), મિંધી, મેર, શાહજો, વાળીઆ, લોહાણા, મેમણ, રજાગી અને ચાણુ વગેરે જનનો મુખ્ય છે. આથી તથા દારકામાં ગુજરાતી શાહજોનું જોર પણ જળાય છે.

ઓખામંડળનો બહારનો વેપાર મુખ્યતઃ, સુરત, કર્ણાટી, અને ગામી-બાર માથે મુખ્યત્વે છે. ઠાકો ખગલ હોવાથી સ્ટીમરો નજીક આવી શકતી નથી પણ દર ઉભી રહે છે અને યાત્રાળુઓ ધણીવાર હેરાનગતિ કષ્ટક કરીને પણ મુખ્યતઃ કે પોરબંદરથી સ્ટીમરમાં દારકાં જાય છે. આ રીતે દારકા જવા માટે સમુદ્ર રસ્તો વપરાય છે. લમણાં તો વળી ઓખાબંદરને ખૂબ સુધાર્યું છે. જ્યાં વધારે તો જમીન રસ્તો પહેલાં વપરાતો અને હજીએ વપરાય છે. પોરબંદર અથવા સુદામાપુરીનો રસ્તો અને જામનગરનો રસ્તો બે પ્રખ્યાત રસ્તાઓ છે. જામનગરનો રસ્તો પોરબંદર કરતાં લાંબો ખરો પણ વધારે સગવડવાળો હોવાથી એ વધારે વપરાય છે. પહેલાં ગુજરાતમાંથી આવનાર યાત્રાળુઓ વડવાણથી રાજકોટ રસ્તે જામનગર આવી, જામનગર બને તો વીસામે લઈ ખંભાળીઆ રસ્તે દારકાં જતા. હવે તો જામનગરથી રેલ્વે થઈ ગઈ છે એટલે મુખ્યત્વે જામનગરનો જ રસ્તો વપરાય છે. કેાંઈ બાવા સાધુઓ જતાં કે વળતાં સુદામાપુરીનો રસ્તો વાપરતા હોય તે જુદી વાત. બીજાં સુદામાપુરીનાં આમલી યાત્રાળુઓ જામનગર પાછાં આવી રેલરસ્તે સુદામા-

ઘેરાવાની નગરી મમુડની વચ્ચે બગવાન કૃષ્ણે બાધી હતી, જેની શિશ્ય કળા અદ્ભૂત હતી, જે નગરીમાં અંદર અને બહાર અનેક બગીચાઓ હતા, જેમાં ગગન સ્પર્શી અટારીઓ સુવર્ણ કલ્પશો, અને સ્વચ્છ અગાસીઓવાળા નવ લાખ પ્રાસાદો હતા, જ્યાં ખીલેલા કમળોવાળા અનેક સરોવરો હતાં; જેમાં છપ્પન કોટિ યાદવો વસતા હતા તે દારકાપુરી ક્યા અને આજનું પાંચ લખરની વસ્તીનું મહુ બુખડીબારથ દારકાં ગામ ક્યા ?

અત્યારે દારકાંની જે કે સ્થિતિ છે તે તીર્થસ્થાન તરીકે છે. ગામની વસ્તીનો કેટલોક ભાગ યાત્રાળુઓ ઉપર શ્રવે છે. અને દારકામ યાત્રા-

દૃશ્યતે યત્ર હિ ત્વાષ્ટ્રં વિજ્ઞાનં શિલ્પનૈપુણમ્ ।
 રથ્યાચત્તરવીર્યામિર્ય યાવાસ્તુવિનિર્મિતમ્ ॥
 સુરદ્રુમલતોદ્યાન વિચિત્રોપવનાન્વિતમ્ ॥
 હેમશૃંગૈર્દિવિસ્પૃગ્મિઃ સ્ફટિકાટ્ટાલગોપુરૈઃ ॥
 રાજતારકટૈઃ કાંષ્ઠૈર્હેમકુમ્ભૈરલંકૃતૈઃ ।
 રત્નકૃટૈર્ગૃહૈર્મૈર્મહામરકતસ્યલૈઃ ॥

મા. ૧૦ અ. ૫૦ શ્લો. ૫૦ થી ૫૩

વળી:—

પુષ્પિતોપવનારામ દ્વિજાલિકુલનાદિતામ્ ।
 ઉક્લુષ્ણન્દીવરામ્બોજ કલ્હારકુમ્ભોત્પલૈઃ ॥
 હુરિતેપુ સારાસૂચ્ચૈઃ કુજિતાંહસસારસૈઃ ।
 પ્રાસાદલક્ષૈર્નવમિર્જુષ્ટાંસ્ફટિકરાજૈઃ ॥

અ. ૫૦ શ્લો. ૫ થી ૮

જીઓ માટે જે કં છે તે દ્વારકાધીશનું મંદિર છે. બીજાં નાનાં દેરગા છે પણ તે ઘણાં ગૌણ. આ મંદિરો સીવાય તો ગામ અત્યંત મંદુ, દુર્ગંધી અને બુખાર લાગે છે. દ્વારકાધીશ અથવા રણછોડરાયનું આ ત્રિલોક મુદર મંદિર ભગવાન કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભે જંધાંબુ કહેવાય છે. પણ એ દંતકથામાં કેં તત્ત્વ નથી. કેટલાક લોકો મુખ કાળમાં જંધાંબુ માને છે. સ્થાપત્યકળાની દૃષ્ટિએ આપણા ઘણા ખરા જુના મંદિરો જેનું આ પણ છે. ગોમતી ઉપરથી પગથીઆ ચડનાં આ મંદિર ખરેખર બંધ લાગે છે. ધાગી ઉંચી ઉભણી હોવાથી મંદિરમાં જવા માટે ચડવાં પડતાં લાંબા પગથીઆં ઉપરથી દેખાવ મરસ લાગે છે. મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર ૧૭૦ ફીટ ઉંચું છ માળવાળું શિખર છે. અને સામે વિશાળ પાંચ માળનો મંડપ છે, જેનો ધુમ્મટ ૬૦ યાજ્ઞશા ઉપર ઉભો છે. આ મંડપની ઉંચાઇ ૧૦૦ ફીટ છે અને છ માળના શિખર ઉપર જવા માટે અંદર સીડી પણ છે.

બહારથી આખા મંદિર ઉપર ખુબ કોતરકામ કરેલું છે. અને અંદરથી તદ્દન સાદું કોતરકામ વગરનીસાદી રચના છે. જુના મંદિરો બીજો પણ આ પ્રધાનાં જોવામાં આવે છે આ મંદિરમાં મુખ્યત્વે મુનાનો પથ્થર વપરાયો છે. અલગત કોતરકામ માટે આ પથ્થર સરસ છે પણ કાળ સામે ટકી રહેવા માટે નકામો છે, આ મંદિરમાંથી પથ્થર ખરતો જાય છે. મંદિરને ખેવડો કોટ છે; અને બીંતોની વચ્ચે પગ્ગિમા કરવાની જગ્યા છે. કોટને દક્ષિણ બાજુએ સ્વર્ગદ્વાર નામનો અને ઉત્તરે મોક્ષદ્વાર નામનો એમ બે દરવાજા છે. આ દરવાજાઓ જંધ કરીને વાઘેરાંએ આ મંદિરનો પણ આશરો લીધેલો. ગોમતીમાં સ્નાન કરીને મંદિરમાં જતાં માર્ગમાં પગથીઆં ઉપર હનુમાનજી વગેરેનાં દર્શન થાય છે.

મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહમાં ચાંદીનાં પત્રાંએ મટેલ સિંહાસન ઉપર રણછોડરાય અથવા દ્વારકાધીશની ત્રણ પુટ ઉંચી રવામ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. પાત્રાળો મંદિરની અંદર જઇ અચ્છરપર્ષ કરી ચરણો ઉપર પુષ્પો

તથા તુલસી ચઢાવે છે. આ મંદિરના ઉપલા માળમા અંબાજીની મુર્તિ છે. મલા મંડપના એક ખુણામા જગદેવજીની મુર્તિ છે.

રણુછોડજીના મંદિરના આગળામા મુખ્ય મંદિરથી નડન લુંદું ત્રિવિક્રમજીનું શિખરબધ મંદિર એક બાજુએ છે. અને બીજી બાજુએ પ્રદ્યુમ્નજીનું શિખરબધ મંદિર છે. ત્રિવિક્રમજીની મુર્તિ પાસે બિરાજાની તથા અક્ષયનકાદિ પુત્રોની નાની નાની મુર્તિઓ છે અને પ્રદ્યુમ્નની પામે અનિરબધની નાની મુર્તિ છે. મંદિરના કોટના ઉત્તર તરફના દરવાજાથી પશ્ચિમ તરફ કુશેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

આ મહામંદિરના આગળામા કોટની પશ્ચિમની બીજી પામે ઉત્તર તરફથી દક્ષિણ તરફ જતા કુશેશ્વર મહાદેવ, અંબાજી માતા, પુરુષોત્તમજી ગુરુ હતાત્રેય, દેવનીમાળા, લક્ષ્મીનારાયણ, અને માધવજીનાં મંદિરો, ઉત્તર તરફની દીવાલ પામે મોક્ષદ્વાર, દરવાજાથી પૂર્વે કોવા બકનનું મંદિર, અને પૂર્વ તરફની બીજી પામે એક બાજુ મત્સ્યભામા, રુકિમણી જાંબુવતી, રાધા અને લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરો તથા શંકરાચાર્યની ગાદી છે.

આ કમ્પાઉડની દક્ષિણે શારદામત્ના તાબાનો રણુછોડજીનો બહાર છે. તેમા જોગની સામગ્રી તૈયાર કરીને શારદામઠ તરફથી દેવ ને દરાવેસે વખતે જોગ ધરાવવામાં આવે છે. આ જાગરની દક્ષિણે શંકરાચાર્યનો શારદામઠ છે. આ મઠના અધિષ્ઠિત શંકરાચાર્ય ન્યારે દ્વારકામા હોય ત્યારે રણુછોડજીની આરતી પણ ઉતારે છે. ભારતવર્ષમા શંકરાચાર્યના ચાર મઠ ગણાય છે તેમાનો આ એક મઠ છે. દ્વારકામા મઠ ક્યારે આવ્યો, શી રીતે આવ્યો એ ઇતિહાસનો કે પત્તો લાગતો નથી. વધારે સંભવતો એવો છે કે આ રણુછોડરાયના મંદિરની ગાયકવાડ સરકાર મારફત નવી વ્યવસ્થા થઇ તે પહેલાં કોઇ સમર્થ શાકરમતવાદી સંન્યાસીએ આ મઠ સ્થાપ્યો હોય. આ મઠપતિઓની તકરારો, ગાયકવાડ સરકારનું વચ્ચે પડવું, વગેરે બધો

લવાડો જગતને તદ્દન મિથ્યા અને કેવળ શ્રદ્ધાને સત્ય માનનારા ભગવાન્તે શંકરાચાર્યની ગાદીનો દાવો કરનારને ધી રીતે શોભે છે !

દ્વારકામાં મુખ્ય તો આ રણછોડરાયનું મંદિર છે. એ પોતેજ દેવાના ગામ જેવું છે. યાત્રાળુઓ અહીંજ લાભો વખત ગાળે છે. પણ બાકીના વખતમાં બદારનાં મંદિરોના દર્શન તથા પરિક્રમા કરે છે. રણછોડરાયના મંદિરના કોટની બદાર લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે, જેમાં નારાયણની બે હાથ ઉંચી સ્થાપત્યતુર્જ મૂર્તિ છે, અને તેની બાજુમાં લક્ષ્મીજીની નાની મૂર્તિ છે. લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરની બાજુમાં વાસુદેવનું મંદિર છે; જેમાં વાસુદેવની સ્થાપત્યતુર્જ મૂર્તિ છે.

ગોમતી સ્નાન અને રણછોડરાયજીના મંદિરનાં દર્શન ઉપરાંત યાત્રાળુઓ નગરની પરિક્રમા કરે છે. તેમાં ગોમતીઘાટ ઉપરથી સંગમ ઘાટ, ત્યાંથી અક્તીર્થ, તેની ઉત્તરે રત્નેશ્વર મદાદેવ, એથી આગળ દ્વારકાં શહેરની બહાર સિદ્ધનાથ મદાદેવ, ત્યાંથી શાનકુંડ નામની વાવ આવે છે. ત્યાંથી આગળ અક્ષયવડ, અધોરકુંડ, ભદ્રકાળી, આશાપુરી અને કેલાસકુંડ આવે છે. આ કુંડથી આગળ સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કરી શહેરના પૂર્વ તરફના દરવાજા પાસે જયવિજયના દર્શન કરી, નિષ્પાપકુંડથી આગળ વચ્ચે આવતા દેવાનાં દર્શન કરી દક્ષિણ દરવાજાથી રણછોડજીના મંદિરમાં પાછાં આવે એટલે પરિક્રમા પુરી થાય છે.

દ્વારકાંથી દોઢ ગાઉ રામલક્ષ્મણનું મંદિર છે, ત્યાં મદાગ્રસ્થજીની બેઠક છે, ત્યાંથી એક ગાઉ ઉપર સીતા વાડી છે તેમાં પાપ પુણ્યની બારી છે. આ પરિક્રમામાં આવતા કુંડોનાં પાણીમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય એવું મનાય છે પણ પાણી એવું ગંદું હોય છે કે પાસે ઉભું ન રહેવાય.

દ્વારકાની યાત્રામાં ત્રાસ પણ ઝીછો નથી. બધે તીર્થ સ્થાનોમાં હોય છે ને ગોરોનો, ગંદકીનો વગેરે ન ગણીએ પણ કરવેરાનો ત્રાસ ઘણો છે.

ગોમતીમાં રનાન માટે ગાયકવાડ તરફથી કર વેગાય છે અને જામનગરથી દારકાની રીક વેતા અ દર કરના પૈસા આવી જતા તે વળી હમણા નીકળી ગયા એટલું અહીં ભાગ્ય ! પત્રી દારકામાં અને એમના ફર્શન કરવા માટે સરકારનો ઠગ આપવો પડે કે પત્રી પુખ્તરીઓને કર આપે ત્યાં ચરણ-સ્પર્શ થાય અને ગદગદો તો ભાગ્યેજ લેતા હશે પણ માળાઓ દારકા તામે આરભડામાં દારકાની તપેત સુદાની ગ ખચકની જાપ લે છે તે માટે પણ કંઈ આપવો પડે કે આ ખાનાઓના દાય ઉપરના છાપના ફોલ્લા નોંધને એમના ઉપર ન્યા અને એમની શ્રદ્ધા માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે ભોક્ષ મસ્કરીમાં ખરુજ કહે કે - ' હ મુડને કાલ એ તણુ રણછોડીઆના કામ '

દારકામાં યાત્ર જુઓ માટે અનેક ધર્મશાળાઓ છે અને ગામ આ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ હોવાથી સરકારી કચેરીઓ, દવાખાનું, ઇસ્પીતાય વગેરે આધુનિક હાલ પણ છે

દારકાથી માનાજીઓ બેટ જાય છે દારકાથી ૨૦ માઈલ દૂર કચ્છના અખાતમાં જમીનથી મે ઝેન દૂર બેટ દારકાં નામનો એક નાનો બેટ છે.

છે. ફરતા કોટવાળા વિશાલ ચોકમાં બે અને ત્રણ માળના પાંચ મહેલો છે. આ મહેલમાં દાખલ થવા માટે ગાયકવાડ સરકારને કર આપવો પડે છે. દ્વારકા પેઠે દેવના ચરણરૂપણ કરવા માટે તથા દેવને સ્નાન કરાવવા માટે પણ કર આપવો પડે છે. કોટની અંદર અંદરના દરવાજામાં ચર્મ સીધા પૂર્વ તરફ જતાં જમણી બાજુએ કૃષ્ણભગવાનનો મહેલ છે, પછી ઉત્તર તરફ પ્રદ્યુમ્નજી, પછી રણછોડજી પછી ત્રિવિક્રમજી, એથી આગળ પુરુષોત્તમજી, તેની દક્ષિણ બાજુએ દેવકીજી, અને પછી માધવજીનું મંદિર છે કોટની દક્ષિણ પાસે પશ્ચિમ તરફ અંબાજીનું મંદિર અને તેની પૂર્વે ગરુડજી બીરાજે છે. વચ્ચે નાનું ચોગાન છે. રણછોડજીના મહેલની બાજુએ મત્સ્ય-ભામા અને જાંબુવતીનો મહેલ છે. પૂર્વ તરફ સાક્ષીગોપાલનું મંદિર છે. અને રુદ્રિમણીના મહેલમાં ગોવર્ધનનાથજીનું પણ મંદિર છે. આ મહેલોમાં કૃષ્ણ ભગવાનનો મહેલ સૌથી વિશાળ છે. અહીં દાકોરજીની સામગ્રીમાં ઘણું ખર્ચ થાય છે. રાત દિવસ મળીને ૧૩ વખત ભોગ ધરાવાય છે, સમા-સમનાં દર્શન થાય છે. નવ આરતી ઉતરે છે. રુદ્રિમણી, જાંબુવતી સત્સ-ભામા અને રાધા ચારેના ભંડારો જુદા છે. અને ભંડારોના માલીકી-ઘઠ-ચારીઓ જુદા છે, આ રાણીઓના ભંડારોમાં તેઆર ચએલી સામગ્રી બધા દેવો પાસે જાય છે, અને હેવટ એ ધરાવેલી સામગ્રીનો યાત્રાળુઓને પ્રસાદ મળે છે.

શંખોદ્ધાર-ખેટ ગામ તો નાનું છે. ગામના કૃષ્ણ મહેલથી દોઢ મૈલ ઉપર શંખતળાવના કાંઠા ઉપર શંખ નારાયણનું જીનું અને નવું મંદિર છે. શંખનારાયણનું મંદિર એ મત્સ્યાવતારનું મંદિર છે. બે કે નારાયણની મૂર્તિના શરીરમાં દસ અવતારની મૂર્તિઓ છે અને હાથમાં શંખ છે. શંખનારાયણના નવા મંદિરની બાંધણી જુના જેવી છે અને જુનાની બાંધણી દ્વારકાના રણછોડજીના મંદિર જેવી પણ નાના ઘાટની છે. નવું મંદિર સવામો વર્ષ પહેલાં કચ્છના રાવે બંધાવ્યું છે. જીનું મધ્યકાળનું

દરો. બાકી દંતકથા તો એવી છે કે મલયુગમાં બેટના ઋષિઓને પીડતા ચંખાસુર દેવ અને મત્સ્યાવતાર વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તે ચંખાસુરનો નાશ થયો અને ઋષિઓએ પોતાના રક્ષક સંખનારાયણનું મંદિર બંધાવ્યું.

બેટમાં પણ પરિક્રમા કરવામાં આવે છે. અને બેટ જતાં કે ત્યાંથી વળતા બ્રાહ્મણો ગોપીતળાવ જાય છે. ગોપીતળાવ બેટના રસ્તામાંજ દ્વારકાથી ૧૩ મૈલ છે ગોપીતળાવની માટી તેજ ગોપીચંદન; યાત્રાળુઓ ગોપીચંદનના ઝોળાઓ તળાવમાંથી હાથે કાઢીને કે દ્વારકામાંથી વેચાતા સર્પ જાય છે અહીં એક નાનું ગામ છે ત્યાં ધર્મશાળાઓ છે પાસે ગોપીનાથનું મંદિર મહાપ્રભુજીની બે બેઠકો અને રાધાકૃષ્ણનાં મંદિરો છે.

પિંડારક-દ્વારકાની યાત્રા કરવા જનાર પિંડારક પણ જાય છે પિંડારક ખંભાળીઆ તાબાનું ખંભાળીઆથી પશ્ચિમે ૨૪ મૈલ ઉપર આવેલું સમુદ્રકાંઠનું ગામ છે. પિંડારક નામ પિંડતારક ઉપરથી પડેલું હોવાનો તર્ક છે. પિંડારકમાં મુખ્ય તીર્થ સ્થાનરૂપ એક તળાવ છે, લોકો આ તળાવને કાઠિ શ્રાધ્ધ કરીને તળાવમાં પિંડ મુકે છે આ પિંડો પાણી ઉપર તરે છે, અને એ આ તળાવનો-કે તીર્થનો અધિમા છે.

આ પિંડારક જૂનું તીર્થસ્થાન છે મહાભારતમાં એલું નામ મળે છે. પહેલાં મોટું શહેર હતું. એ જૂના શહેરનું ખડેર દાલના ગામ બહાર દેખાય છે દાલનું પિંડારક ગામતો ૫૦૦-૬૦૦ માણસની વસ્તીનું નાનું ગામકું છે. આ તીર્થસ્થાનમાં પણ કપાલ મોચન મહાદેવ, મોદેશ્વર મહાદેવ અને બ્રહ્માનાં મંદિરો છે. છેલ્લા મંદિરમાં એક અગ્નિ કુંડ છે જે દુર્વાસા ઋષિનો કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે લોકો દ્વારકાની યાત્રા કરે છે, પશ્ચિમનું એ મહાધામ કહેવાય છે, ધણા જુના કાળમાં કદમ્બ કારીઆવાડના જંગલો કાપી છોક છેડે જતાં આ બેટમાં કોઈ શૈવસાધુઓનાં કે શૈવમુર્તિઓના દર્શન થતાં હશે. પછી ભારતકાળમાં વૈષ્ણવ યાદવોએ પોતાનું યાદું કાઢીઆવાડના જંગલી કોકોને તથા જંગલી જનવરોને વશ કરી આ બેટમાં નાખ્યું. પણ યાદવો

લાખો વખત ટમ્બા નદી અનેકગી એ રથાન જ મવી લોહિના દાઘમાં
જઈ પડ્યુ ગુપ્તોના માત્રાજયગાળે જે રક દ્યુપ્તે ગિરિનગર (જુનાગઢ)માં
મુદર્શન તળાવને કારે વૈશ્ણવમંદિર મધ્યવ્યુ તે પદ્મ ત્રાગવત નામએ
આ જુના તીર્થમાં દ્વાન્કામાંએ મગનાન કુચ્ચની વાદગીગીમાં વૈશ્ણવમંદિર
મધ્યવ્યુ હોય એ મંભવિન છે મ્કદ્યુમના મરણ પછી આ બુમિએ
કેક તારાદેગ જોયા તેમાં ગિરિનગરના મંદિરની નીસાનીએ નથી મળતી
તો દ્વાન્કાનું મંદિર જીવનુ રચ્યુ હોય એમ માનવાનું કાન્ય નથી પણ
પાછાથી ગુજરાતના મેલંકાઓના મમયમાં ગુજરાતી સ્થાપત્યના એ
સુવર્ણયુગમાં દ્વાન્કાધીરાનું નવું મંદિર બધાયુ અને આ જુના તીર્થ નવી
પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અનમત પાછાથી મંદિરમાં મુધારા વધારા-જીર્ણોધ્વાર
વગેરે થયુ હશે પણ મુખ્ય યોજના કાયમ રહી અને ધીમે ધીમે આ તીર્થ-
ની કાંતિ વધતી ગઈ દ્વાન્કાધીરાના કાયના મંદિરની બાધણી મેલંકા
ઓના કાગનીજ લાગે છે આ જુના તીર્થનો નવો મંદિરમાં ડાણે ચવાચ્છે
એ ગદન પ્રત છે જવાન આપવા માટે કશા સાધનો નથી, હાલનું મંદિર
અને એમાંની તથા એટની મુર્તિઓ વગેરે જોતા એમ તર્ક થાય છે કે કદાચ
રામાનુજ મતના કોઈ ભક્તેએ કે માધુએએ આ જુના તીર્થમાં
ગુજરાતના મોવડી ગજાઓની મદાયથી પોતાના પૂજ્ય દેવની
સ્થાપના કરી-અતિ જુના ગુપ્તકાળના ખડેરનો જીર્ણોધ્વાર કર્યો હોય
તો એ મંભવિત છે દેવોના નામે વગેરે રામાનુજ મતના જણાય છે,
ગુજરાતના રાજાઓએ આ રીતે પોતાના રાજ્યને નવી પાર્મિક પ્રતિષ્ઠા
મળતી જોઈ મદદ પણ કરી હોય આ તર્ક જગજગ હોય તો પારમાં ક્ષતક-
માજ દારકાની નવી રચના થઈ હોવી જોઈએ પછી તો ગુજરાતમાંથી
રામાનુજનું જોઈ કાંઈ થઈ ગયું અને આ મંદિરે માધારણ પુનરીઓના
દાયમાં પડી ગયા શકશાયે પણ પોતાની માદી જમારી, એમ દાર-
કાએ પહેલેથી અનેક વારાદેગ જોયા પણ એ પશ્ચિમનું મદાધામ રહ્યું
અને અત્યારે પણ એક વખત ચાલુ કરી આવના યોગ્ય છે.

ડાકોરજી.

ડાકોર ગુજરાતનું એક અસાપ્રમાણિક પૈથ્યવ્રતોર્થ છે દ્વારકા ભારત વર્ષનું તીર્થ છે પણ ડાકોરજી ગુજરાતનું પોતાનું છે. ડાકોર આશુદયા ૧૯ મેય છે, અને આશુદયી ગોધરા જતી ગાડીમા જવાય છે. ડાકોરજીમા મુખ્ય મંદિર રણછોડજીનું છે અને ડાકોરના મંદિરની રણછોડજીનો મૂર્તિ દ્વારકાથીજ આવી છે એમ કહેવાય છે એ માટે એવી દતકયા પ્રચલિત છે કે વૃજેસિંગ અથવા બોડાણો નામનો એક રમપૂત ડાકોરમાં ગંહેતો હતો, તે દ્વારકાધીશનો પગમ લક્ષ્મી હતો એણે રણછોડજીને ગડાનવા માટે પોતાના હાથમા તુગશી હિંગાડયા હતા, એમ કહેવાય છે. એ બોડાણો દર જ મંદિરને દ્વારકા જતો હતો એમ કરતા એ વૃદ્ધ થયો, ત્યારે એની લકિત અને એની વૃદ્ધ અવસ્થા જોઈને દેવને દયા આવી અને ગણુડોડજીએ બોડાણને કહ્યું કે “ દવેથી તારે અહીં મુખી ન આવવું = તારી મારે તારે ગામ આવીશ. ” આ ઉપગ્રથી, બોડાણુએ રાતમા મૂર્તિ ગાડામા મુકીને ડાકોર તરફ ભાગવા માંડ્યું સવાર થતા દ્વારકાધીશના પૂજારી ગુગળી-ઓને ખમર પડી, એટલે તેઓ કામાઓને સાથે લઈ બોડાણાની પાછળ પડ્યા બોડાણો તો ભગવાનની સત્તાથી મળરજ થતામા ડાકોર પોચી ગયો, રસ્તામાં ઉમરેડ ને ડાકોર વચ્ચે માફુ હિંદુ રાખેલુ ત્યાં ભગવાનના પગલા છે અને તેયા લીમડાના ઝાડની ડાળ ભગવાને ઝાનેવી તેથી એ લીમડાની ડાળ મીરિ થઈ ગઈ હતી

બોડાણુએ ડાકોર આવી, ભગવાને સ્વપ્નમાં કલા પ્રમાણે રણછોડજીની મૂર્તિ ગોમતી તળાવમાં પધરાવી દીધી પાછળ પડેલા કામાઓનું તીર વાગવાથી બોડાણુએ વૈકુંઠવાસ કયો પણ એટલેથી દ્વારકાથી આવેલા ગુગળીઓ પાછા ન ગયા, અને તમાવ કાંઈ લાંબવા મેઘ, છેવટ રણછોડજીએ

બોડાણાની ઝીતે સ્વપ્નમાં કહ્યું કે મારા વજન જેટલું મોતું આપીને
બ્રાહ્મણોને વિદાય કરી દે. બીયારા ગરીબ લોકતના ઘરમાં એટલું મોતું
ક્યાંથી હોય ? પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન એની સોનાની વાળી બરાબર
વજનમાં થયા અને દારકાથી આવેલા બ્રાહ્મણો બ્હીતે મોટે પાછા ગયા.
દારકામાં બ્રાહ્મણોને ઘમોદરવાવમાંથી એક રણુછેડાણની મૂર્તિ મળી જેને
તેઓએ મુખ્ય મંદિરમાં પધરાવી

આ હંતકથામાં કેટલો મત્સ્યાંશુરો એ કહેવાતું નથી. પણ ડોકોરની
મૂર્તિ દારકાથી આવેલી એટલી વાત માનવામાં વધે નથી લાગતો. પણ
આ વાત ક્યારે બની ? એનો બરાબર જ્ઞાનો લાગતો નથી સદ્ગત તનસુખ-
રામ મનઃસુખરામ ત્રિપાડીએ મં. ૧૮૦૦ ની માલ આપી છે. (કાવ્યદોહન
ભાગ ૭ પા. ૩૮) પણ એમણે શા ઉપરથી એ સાલ આપી છે એ
સમજાતું નથી. ખેડા ગેઝીટીઅર (પા. ૧૬૭) માં ઇ. સ. ૧૧૫૫ ની
માલ આપી છે. શા ઉપરથી એ સાલ લખી છે તે એમાં કહ્યું નથી. કવિ
ગોપાલદાસ “સંવત એ વિક્રમરે બારોતરાબાર, પુષ્ય નક્ષત્ર ભેગ સીધા વાર
કારતક ત્રીજી પુનમને ગુરવાર, અમૃત ચોષહીએ પ્રભુજી પધાર્યા નિરધાર”

(કાવ્યદોહન ભાગ ૭ પા. ૮૦૧) એ રીતે વિ. સં. ૧૨૧૨ની સાલ
આપી છે, તે ઉપરથી ગેઝીટીઅરમાં ઇ. સ. ૧૧૫૫ લખાઈ હોય તો ભલે.
પણ આટલા જૂના કાળમાં દારકાથી આ મૂર્તિ ડોકોર આવી હોય એમ
માનવા માટે આ કરતાં વધારે ચોક્કસ પૂરાવાની જરૂર છે. ડોકોરનું હાલનું
મંદિર તો પેશ્વાના યરાફ, સતારાના ગોપાળ બગનાથ તાંબેકર નામના
ગૃહસ્થે ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં બંધાવ્યું છે. ડોકોરનું મંદિર દારકાના મંદિર
પેઠે અમાપ્રદાયિક પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનું છે.

ડોકોરમાં રણુછેડાણનું મંદિર ગોહું અને ૧૮ મા ચતુર્થા મંદિરના
નકુના ૩૫ છે; તેને પશ્ચિમે અને ઉત્તરે બે બાજુ દરવાજા છે. મોટા

દરવાજામાંથી અંદર પેશીએ તો વિશાળ ચોકની વચ્ચે મંદિર દેખાય છે, આ મંદિરના થોડાં પગથીયાં ચઢીને સભામંડપમાં જતાં રણુછોડાનાં દર્શન થાય છે. મંદિરની પાછલી બાજુએ ગર્ભગૃહમાં જવાની બારી છે, ત્યાં જવાથી રણુછોડાનાં દર્શન પાસેથી થાય છે તથા ભેટ ચરણરૂપદર્શ, પૂજા વગેરે થઈ શકે છે. રણુછોડાની મોટી સ્થાપત્યમૂર્તિ દ્વારકાની મૂર્તિને મળતી છે.

શ્રી વલ્લભ સંપ્રદાયમાં બાલકૃષ્ણની પૂજા થાય છે, એટલે એ સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં બધે મૂર્તિઓ ન્હાની હોય છે. અપવાદ રૂપ રૂઢત શ્રી નાથજીની મૂર્તિ છે તે શ્રી એવધનધારી કૃષ્ણની મૂર્તિ છે, એટલે સ્વભાવિક રીતે મોટી છે. પણ શ્રી વલ્લભ સંપ્રદાયના સમય પહેલાં બાલ કૃષ્ણની નહીં પણ મોટી ઉમ્મરના કૃષ્ણની પૂજા થતી. રામાનુજ સંપ્રદાય નારાયણ અથવા વાસુદેવના નામથી કૃષ્ણને ભજે છે. અને રામાનુજ સંપ્રદાયનાં દક્ષિણનાં મંદિરોમાં મોટી મોટી શેષશાયી વિષ્ણુની કે ઉભેલી અથવા બેઠેલી પાદસારથી, વાસુદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ પૂજાય છે. શ્રી વલ્લભ સંપ્રદાયના ઉદય, પહેલાં ગુજરાતમાં પણ એવી જ મોટી ચતુર્ભુજ થંખ ચક્ર ગદા પદ્મધારી, ઉભી, કે બેઠી કે શેષ શાયી મૂર્તિઓ પૂજાતી એમ જૂનાં ખંડેરો ખોદાતાં નીકળેલી મૂર્તિઓ ભેગાં જણાય છે. ચાણોદમાં શેષશાયીના મંદિરની મૂર્તિ છે તે તથા બીજી મૂર્તિઓ આ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ રચનાના ઇતિહાસની બાબતમાં ભેગાં જોવી છે. વળી દ્વારકામાં તો દ્વારકામાં શ્રી કૃષ્ણ રહેતા હતા તે વખતની ઉમ્મરની જ પૂજા હોય અને દ્વારકાતો મથુરાથી મોટી ઉમર ભગવાન કૃષ્ણ આવેલા એટલે દ્વારકામાં પહેલેથી દ્વારકાધીશની મોટી મુર્તિઓ જ પૂજાતી હશે. દ્વારકાની મુર્તિના પ્રતિનિધિરૂપ દ્વારકાધીશની, કલ્યાણજીની, ત્રીકમજીની વગેરે મુર્તિઓ કાકોરજ પેઠે જામનગરમાં, તથા બીજાં જે જે ગામોમાં છે તેવે ગામોમાં એજ પ્રકારની મોટી મુર્તિઓ છે. દ્વારકાની

મુળ મુર્તિ તે દ્વારમા કે ડોકરમા ક્યાંય હોય એમ મને લાગતું નથી. કોઈ કુવામાં કે ટેકરામાં દટાયેલી હોય કે નહિ થઈ ગઈ હોય એવો મંભવ છે.

ડોકરમાં મુખ્ય તીર્થ સ્થાન તો આ રણુછોડજીનું મંદિર છે, પણ એની મામેજ, નસ્તો ઓળંગતા ગોમતી તળાવ છે. આ તળાવના ઘાટ ઉપરથી રણુછોડજીના દર્શન થઈ શકે છે. તળાવ મોટું છે પણ એમાં ઉનાળામાં પાણી થોડું અને ગરુ હોય છે. તળાવને બાધેલા ઘાટ છે. યાત્રાળુઓ ગોમતી તળાવમા નાદીને રણુછોડજીના દર્શન કરવા જાય છે. ગોમતી ઉપર ડંકનાથ મંદાદેવનું દેવાલય છે. અને તળાવ વચ્ચે એક સ્થાન છે, ત્યાં પગલા છે

રણુછોડજીના મંદિરની પશ્ચિમે થોડે વેગળે ગોમતીના કીનારા ઉપર ત્રીકમજીનું મંદિર છે, ત્યાં બાવાઓનો અખાડો છે. રણુછોડજીના મંદિરથી ઉત્તર બાજુનો થોડે દુર ખાયામા લક્ષ્મીજીનું મંદિર છે. ત્યાં જતા ભોડા-જાનુ તથા ગંગાબાઇનું મંદિર પણ આવે છે. બમ ડોકરમાં આટલાં સ્થાનો છે. યાના કરવા આવનાર મવારે જ ઉનગી ગોમતી તળાવમા સ્નાન કરી, રણુછોડજીના દર્શન વગેરે કરી ને તીર્થ યાત્રાના આવશ્યક વિધિ રૂપ ઉપવાસ ન કર્યો હોય—મુળદર્શન ચોપવાસથ સર્વ તીર્થધ્યયન વિધિ. મુડન અને ઉપવાસ એ બધા તીર્થોનો મામાન્યવિધિ છે— તો જમવાની સગવડ કરવામાં પડે અને જમ્યા પછી ડંકનાથ ત્રીકમજી વગેરેનાં દર્શન કરી રાતે જ કે બીજી સવારે આલ્થો જાય, એમ બને એવું છે.

ડોકર ગામમા ધણી વસ્તી આહણોની છે. અહીં ગોર તવાડીમેવાડા આહણો છે, અને યાત્રાળુઓ ધર્મશાળામા અથવા ગોર લોકોને ધેર ઉતરે છે. ગોરો ગાસ ધણો ઓછો આપે છે અને સગવડ ઠીક આપે છે. ગુજરાતની વ્યવહાર દક્ષતા એ લોકોમાં પણ છે. કનડીને નહીં પણ રાજ કરીને પૈસા લેતાં એલોકોને આવડે છે.

ડોકોરમાં દર પુનમે મેળો ભરાય છે તેમાં આસો સુદ પુનમનો મેળો મૌથી મોટો યાય છે એ વખતે ઘણી રંપેરયલ ટ્રેનો આવે છે અને દબરો માણસો આવ્યેજ નય છે રાત્રે ભજન મંડળીઓ ચાંદનીમાં ભજનની ધુન સગાવે છે

ડોકોરમાં શ્રીગોડ બ્રાહ્મણોની તથા તપોધનની વધારે વસ્તી છે ગામમાં કાંઈ ખામ વેપાર નથી પણ યાત્રાળુઓ ઉપર લોકોનો નિર્વાહ ચાલે છે.

ડોકોરમાં રથ યાત્રાને દિવસે તથા દર શુક્રવારે વરઘોડો નીકળે છે.

દાગડા પેટે અહીં પણ શકરાચાર્યનો મઠ છે. દ્વારકાની ગાદીનોજ આ ક્ષુભો છે.

ડોકોરમાં ખીજીું જોવા જેવું કાંઈ નથી. પણ ડોકોરથી ગોંધા જતી ગાડીમાં દુવાનું રેશન આવે છે ત્યાં રેશનથી થોડે દૂર ઢાંઢા ઉના પાણીના કુંડ છે.

વાળી ડોકોરના વાયવ્ય ખુણામાં સુષ નામનું ગામ છે, ત્યાં સુરેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે પૂર્વ દિશાએ ૧૦૦ ધનુષ્યપર ગ્લાપુર નામનું ધામ છે. અને ત્યાં રણમુકતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે એ જ દિશામાં ગાયવ ઋષિનો આશ્રમ છે. અને પાસે ગાલવી ગાંધા છે. ડોકોરથી અગ્નિ ખુણામાં એક ચોળન કગતો જરા દૂર નૈપધ નામના વનમાં હનુમાન વિરાજે છે. પશ્ચિમે નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર છે.

ડોકોર વિષે ગુજરાતની અસ્મિતાથી ગુજરાતના જૂના કવિએ કહ્યું છે કે -

જેમ કે કાશી કેદાર જાય, ડોકોર જમ્મને ગોમતી ન્દાય,

જે કોઈ રાખશે એનો વિશ્વાસ, મનના મનોરથ પૂરશે આશ.

અને કવિ ગોપાલદાસે ગાયું છે કે —

ધન્ય બોડાણો ધન્ય એ જાત ધન્ય નમરી વ દેસ ગુજરાત,

ધન્ય પરગણ, ધન્ય એ ગામ ધન્ય ગોમતી ડોકોર નામ

ગુજરાતનાં દેવી તીર્થો

વિષ્ણુ અને શિવની ભક્તિ પેટે દેવી-માતાની ભક્તિ પણ ગુજરાતમાં મારી રીતે પ્રચલિત છે. જો કે ન્દાના ન્દાનાં ગામડાં માંથી એકાદ શિવાલય અને એકાદ રામજી મંદિર હોય છે, તેમ માતાનું મંદિર નથી હોતું, પણ મોટા ગામેમાં અને શહેરોમાં માતાનું એકાદ મંદિર તો જરૂર હોય છે. દેવી ભક્તિ બ માળમાં તો વ્યાપક છે, પણ ગુજરાતમાં નથી એમ નથી.

શાકતદર્શન શૈવદર્શનસાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે, અને ખ્રીષ્ટ તરફથી મહાધ્યાન બૌદ્ધ મત માથે તંત્રવિદ્યાનો પણ પ્રચાર થયો છે. મહાન બૌદ્ધ આચાર્ય નાગાર્જુન રસસિદ્ધ મનાય છે વજી ભગવાન શંકરાચાર્યના પરમ શુક ગૌડ પાદાચાર્ય "તંત્રવાદી હતા અને એમણે સક્રિય સૂત્રો લખેલાં છે. શંકરાચાર્ય પૌત્રે સશુભ્રુ બ્રહ્મ વાદની વ્યાવહારિક ભૂમિકામાં ચક્તિવાદના હીમાયતી હતા એમ તેમનો સૌન્દર્યલહરી નામનો અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળો કાવ્યગ્રંથ જોવાથી જણાય છે." એમ રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા કહે છે. (જુઓ હિંદ તત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ પા. ૬૭)^૧

આ શાકતદર્શનનો બૌદ્ધ મત સાથે કે શૈવ ભક્તિ માથે ગુજરાતમાં જૂના કાળમાં પ્રચાર થયો હોય તો એ મંભવિત છે, પણ ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાની કોઈ નિશાની મારા જણવામાં નથી. ઇ. સ. નવમા શતક પછી કાશ્મીરમાં અને બંગાળામાં યુગ્ગળ તાંત્રિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે. પણ ગુજરાતમાં તો છેક ઇ. મ. ૧૭૨૪ માં ભાસ્કરરાય નામના તાંત્રિકાચાર્ય થઈ ગયાની નોંધ રા. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ લીધી છે. (હિંદુતત્વજ્ઞાનો ઇતિહાસ ઇ. પા. ૬૯) આ તાંત્રિકાચાર્યે મુરતમાં તાંત્રિક દીક્ષા લીધી હતી.

શ્રી રા. રા. ચાર્યના ભાષ્યમાં એ જોતા રા. નર્મદાશંકર દે. મહેતાનું આ વિધાન આધાર વગરનું લાગે છે. રા. રા. ચાર્યના કહેવાતા વિષ્ણુ શિવનાં પણ મળે છે.

ગુજરાતમાં આવા કૌટુંબિક તાત્ત્વિક વિદ્વાનો થયા હશે પણ મોટે ભાગે તે માકુંડેય પુરાણાન્તર્ગત દેવીમાહાત્મ્ય (સમથતી-ચંડી પાઠ) એ દેવી ભક્તોનો મુખ્ય ગ્રંથ છે. અને નાગરો મારફત તથા જાડેજા વગેરે સ્થાપુતો મારફત દેવીભક્તિનો પ્રચાર થયો છે. જ્યાં જ્યાં નાગરોનું જોર હોય ત્યાં ત્યાં અંબાજીનું મંદિર અને જાડેજાએનાં સહેરોમાં આચાપુરાનું મંદિર, એ નિયમ જોવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે દેવીભક્તિ આ ઉચ વર્ણોમાંથી કણખીઓમાં અને નીચલા વર્ણોમાં પણ ફેલાઈ છે. બીયોની માતા-ભક્તિ તે કદાચ ધણી જુની હશે અને આર્યોની દેવીભક્તિના મૂળમાં આ જગતી લોકેલી માતાભક્તિ હોય તે નવાઈ નહિ.

અંબાજી.

ગુજરાતમાં આરાસુરનાં અંબાજીની માન્યતા ધણી છે. અંબાજીનું સ્થાન આરાસુરના કુંજરમાં અશ્વત્થી પર્વતના ઘાટની નૈઋત્ય કોણમાં છે આણુરોડ રેલ્વેશનથી લગભગ બાર માઈલ પર આરાસુર નામનું ગામ છે. અને આ ગામમાં અંબાજીનું મંદિર છે. અંબાજીનું મંદિર અને આરાસુર ગામ દાતાના રાણાની હદમાં છે. આરાસુર ગામમાં મુખ્ય મંદિર એની આસપાસ ધર્મ-શાળાઓ, મોદીની દુકાનો અને મોટે ભાગે ભાગે જગતી પહાડી લોકો જેને ભાઉડાં કહે છે, તેઓનાં મુપડા દેખાય છે. જતરાજીનું કામકાજ પણ આ ભાઉડાજ કરે છે. અંબાજીના મંદિરમાં કામ વિશેષતા નથી. મુળ મંદિર બેઠા ઘાટનું નહતું છે પણ આમળ મોટો મંડપ છે. અને મર્લાગૃહમાં માતાજીનો ગોખ છે. અહીં માતાની મૂર્તિ નથી, પણ ગોખમાં એવી રીતે વસ્ત્રાલકારો અને મુખવટો ગોઠવવામાં આવે છે કે જેથી દર્શન કરનારને સવાગ, બપોર ને માજ જાણે વાધ ઉપર માતાજી બેઠા હોય એવા જુદી જુદી જાતનાં દર્શન થાય છે. પાસે ઘીના બે અખંડ દીવા જળે છે.

માતાજીનાં દર્શન સવારે અંદરનું બારણું ઉઘડતા થાય છે. બેય વખત

આવ્યા હતા અને રૂકિમણીએ આ માતાજીની પૂજા કરી હતી એમ કહેવાય છે. પણ આ દંતકથાઓને છોડી દ્રષ્ટને ઐતિહાસિક પુરાવાઓ તપાસીએ તો માનસરોવરના કિનારા ઉપરના મંદિરમા મહારાષ્ટ્રા શ્રી માલદેવનો વિ. મં. ૧૪૧૫ (ઈ. સ. ૧૩૫૯) નો લેખ મળે છે. અંબાજીના અંદરના મંડપનાં દ્વારમાં એક સં. ૧૬૦૧ નો લેખ છે, તેમાં રાવ ભારમલ્યની રાણીએ માતાને કેટલીક વસ્તુઓ અર્પણ કર્યાનો નોંધ છે. દેરાનો અંદરના સ્તંભ ઉપર બીજા ધણા લેખો છે તે ૧૬ માં સતકના છે એક બીજા સં. ૧૭૭૯ ના લેખમાં એક ધર્મશાળા બંધાવાની વિગત છે. સતત્રણ કે ઈ. મ. ૧૮ માં સતકથી તો આરાસુરનાં અંબાજીની માન્યતા સતત ચાલી આવે છે, પણ તે પહેલાનાં બરમો ત્રણસો વર્ષથી આ સ્થાનનો મહિમા ચાલુ હોવાનો મંલવ છે કારણ અંબાજીની નજીકમાં એક કુંભારીઆ કરીને ગામ છે આ ગામમાં વિમળશાહનાં આપેલા ધોળા આરમપદ્માણુનાં જૈન દેરાસરો છે. આ દેરાસરો વિષે એવી દંતકથા છે કે અંબાજીએ આપેલા ધનથી આ જગ્યાએ વિમળશાહે ૩૬૦ દેરાં બંધાવ્યાં. પણ માતાજીએ પુછ્યું કે ' આ દેરાં કોના પ્રતાપથી બંધાયાં ? ' ત્યારે વિમળશાહે જવાબ આપ્યો કે ' ગુરના પ્રતાપથી ' આ જવાબથી ગુરમે થઈને માતાજીએ દેરા બાળી નાખ્યાં અને માત્ર પાંચ રહેવા દીધાં આ દંતકથામાં કદાચ કાંઈ તથ્યાશ ન હોય પણ દેસવાડામાં વિમળશાહે બધાવેલા મંદિરમાં કોતરેલા લેખમાં અંગિકાની સ્તુતિ છે (જુઓ શ્લો. ૯) એ જોતા વિમળશાહના વખતમાં અંબાજીની પૂજા પ્રચલિત હોય તો એ મંલવિત છે. વળી વિમળશાહ માતાના લકત હોઇને તેણેજ એ મંદિર બધાવેલું કહેવાય છે, છતાં તેના જૈન મંદિરો જેવું આ અંબાજીનું મંદિર લગ્ય નથી અને કુંભારીયામાં એક પાળીઆ ઉપર વિ. મં. ૧૨૫૬ (ઇ. સ. ૧૨૦૦) નો લેખ છે તેમાં અર્જુનના ધણી શ્રી ધારા વર્ષ દેવે આરાસુર પુરમાં એક વાવ બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. (જુઓ સમમાળા લાપાંતર ભા. ૧ પા. ૫૩૦) એ ઉપરથી આરાસુર ગામ ઇ. મ. ૧૨૦૦ પહેલાનું લાગે છે. વળી

આરાસુરનાં અંબાજી દાતાના પરમાર રાણાઓનાં કુળદેવી છે, અને તદ્દ કથા પ્રમાણે મુસલમાનોએ સિંધ કબજે કર્યા પછી જશરાજ નામના રાણાના વખતમાં અંબાજી આરાસુરમાં પાછાં આવ્યાં છે. દંતકથાઓનું કાંઈ ટકાણું નથી. પણ રાસ માળાના ભાષાંતરની એક ટિપ્પણીમાં સદગત રા. રા. રણુ-છોડભાઈ ઉદ્દરમે ચંદ્રાવતીના પરમારેની 'રાજ કાલનિર્ણય' ઉપરથી વંશાવળી આપી છે, તેમાં લખ્યું છે કે "વિ. સ. ૮૬૫ માં રવપાળજી નગર દ્વારમાં રાજ્ય કરતા હતા. એનાથી ચૌદમી પેઢીએ દામોજી થયા તેના કુવંચ જસરાજે નગર દ્વારથી આવી ગુજરાતમાં ગજ્જરગઢમાં રાજધાની કરી" રામમાળા ભા. ૧ પા. ૨૪૯ (ટીપ) આ ગજ્જર ગઢ અંબાજીની પશ્ચિમે એ મેલ ઉપરજ છે. આ રાજ કાલનિર્ણયવાળી વંશાવળીનાં નામે અને તેની સામે તો અવિશ્વસનીય છે, પણ ગુજરાતના રાજ બીમદેવ પહેલાના તખ્તના ચંદ્રાવતીના પરમારના બીજી ત્રીજી પેઢીના પૂર્વ જ્ને જે ગજ્જર ગઢથી ચંદ્રાવતી આવ્યા. તેમણે પોતાનું રાજ્ય ગજ્જર-રમા હવું, ત્યારે આરાસુરમાં પોતાની કુળદેવી અંબિકાનું મંદિર બંધાવેલું હોય એટલી વાત માનવા જેવી લાગે છે. અને વિમળશાહ આ પ્રદેશના શાસક થવાથી તેમણે એ પ્રદેશમાં જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં, પણ પ્રદેશના મૂળ રાજાઓના કુળદેવીની પણ સ્તુતિ કરી.

ગિરનારનાં અંબાજી

ગુજરાતને એક છેડે આવેલું આરાસુર કાઠીઆવાડનાં લોકોને દુર પડે, માટે કૃપા કરી અંબાજી ગિરનાર ઉપર અને બરડા ઉપર ખીરાજ્યાં છે. ગિરનાર અત્યારે તો જૈનોનો પહાડ હોય એવું દેખાય છે. એ ન્હાના શંકુ આકારના પહાડના ચિખરનો આરામાં આરા ભાગ જૈન મંદિરોથી રોકાયેલો છે. અને હિન્દુ દેવાને કાં તો ગિરનારના કોટથી ઉપરની નાની નાની ટુંકા પર્વત કરવી પડી છે. અથવા તળેટીમાંજ રહેવું પડ્યું છે. ગિરનાર ઉપરનાં બધાં હિન્દુ દેવતાઓમાં સાચી વધારે જૂનું અને વધારે

માન્યતાવાળું સ્થાન અબાજીનું જણાય છે. જન મંદિરોવાળા મ્યાનથી સમભગ ત્રણસો પુટ ઉંચે કાંઈક પહોળા શિખર ઉપર અંબાજીનું મંદિર છે. અને ત્યાં જવા માટે પગથીયાં છે. નવરાત્રિની અષ્ટમીએ ત્યાં મોટો દવન યાય છે, અને જુનાગઢથી ઘણા શ્રદ્ધાળુ લોકો દર્શન જાય છે. અલખત શહેરથી દુર અને ત્રણ હજાર પુટ ચડવાનું હોવાથી પ્રમાણમાં થોડા માણસો હોય એ સ્વાભાવિક છે. મોટો ભાગ તો જુનાગઢમાંજ વાઘેશ્વરીનાં દર્શન કરીને સંતોષ માને છે. નવાં પરણેલાં જોડાને અંબાજીને પગે લગાડવા તો લોકો દૂરદૂરથી જાય છે. આ મંદિરનું સ્થાન અને તેનું સ્થાપત્ય એ મંદિર જૂનું છે એમ સાબીત કરે છે, જેનો આ મંદિર વસ્તુપાળનું બંધાવેલું માને છે, (વસ્તુપાળે ગિરનાર ઉપર બંધાવેલાં જેન મંદિરો વિ. સ. ૧૨૮૮ નાં છે.) આ વાત સાચી હોય કે ન હોય, પણ આ મંદિર ખારમા તેરમા શતકનું છે એમાં શંકા નથી. અને આ પર્યટન મંદિર બંધાયા પહેલાં એ જગ્યાએ જુનાગઢના કોઈ રા નું બંધાવેલું લાકડાનું મંદિર હોય તો એ સંભવિત છે.

પાવાગઢનાં મહાકાળી

માતાઓના ગરબાઓમાં ' પાવાગઢની મા ' પ્રસિદ્ધ છે વડોદરથી ગોધરા જતી ગાડીમાં ચાંપાનેર ગાડી બદલાવી ચાંપાનેર સીટી જવાય છે સ્ટેશનથી થોડે દુર ચાંપાનેર ગામ આવે છે. એક વખત આ મોટું શહેર હતું અને પાસેના પવનગઢ કે પાવાગઢ નામના પર્વત ઉપર કિલ્લો હતો, આ કિલ્લો તુટી ગયો છે અને આસપાસનાં મકાનો ખડેર થઈ ગયાં છે. પણ કાળકા માતાનું સ્થાન હજી ઉભું છે. આ માતાજીનાં દર્શન કરવા ઘણા યાત્રાળુઓ જાય છે નવરાત્રિમાં અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. જાત્રા કરવા જનાર મવારમાં પાવાગઢ ઉપર ચડવા માંડે તો લગભગ દશ વાગે ઉપર પહોંચી જાય. રસ્તામાં એક બે તળાવો અને એક દરવાજો આવે છે. જેને ભુદીઆ દરવાજો કહે છે પછી કેટલાંક ખડેરો દેખાય છે. એક નરક

નીચે ખામમાં ઉતરવાનો માર્ગ છે. છેક ઉપર જતાં દુધીયું તળાવ આવે છે. અહીંથી કેટલાંક પગથીયા ચઢી પર્વતના શિખર ઉપર જતાં માતાજીનું મંદિર આવે છે અદ્દર મહાકાળીની પ્રતિમા છે દેરાંની ઉપર મુસલમાનોએ પીંગની સ્થાપના કરેલી છે.

મહાકાળીના દર્શન કરી પાછા ઉતરતા થોડે નીચે ઉતર્યા પછી એક બાજુ બીજી ટેકરી ઉપર જવાય છે ત્યાં લટકાળી માતાનું મંદિર છે.

માતાના પૂજારીઓ નીચેના ગામમાં રહે છે, ગામમાં બીજા ગોરો પણ રહે છે અને યાત્રાળુઓ સાંધારણ રીતે ગોરને ત્યાં ઉતરે છે, ગામમાં ધર્મશાળા પણ છે.

આ પાવાગઢનું સ્થાન પ્રાચીન ગણાય છે. કેટલું પ્રાચીન એ નક્કી કહી શકાતું નથી. દંતકથા પ્રમાણે વનરાજના સાથી ચાંપાએ ચાંપાનેર વસાવ્યું છે પણ પાવાગઢ ઉપર મહાકાળી ક્યારે બેઠાં એ જણાવતું સાધન નથી. મહમદ બેગડના વખતમાં પાવાગઢ રાવળ પતાઇ જયસિંહના હાથમાં હતો. મહમુદ બેગડાએ પાવાગઢ વિ. સં. ૧૫૪૧ (ઇ. સ. ૧૪૮૪) માં લીધું. આગલે વર્ષે મુજરાતના કેટલાક લાગમાં દુકાળ હતો, પણ ચાંપાનેરના મુલકમાં પાક મારો હોવાથી આસપાસના મુલતાનના મુલકમાંથી મહમદ બેગડાનો મરફર ચાંપાનેરના મુલકને લુટવા લાગ્યો આના બદલામાં ચાંપાનેરના ગવળે મહમદના સગદારને હરાવી મારી નાખ્યો, એના લશ્કરનો લગભગ નાશ કર્યો તથા એ હાથી અને કેટલાક ઘોડા કેદ કર્યા. આ બાબત મળતાં મહમદ બેગડા પોતે રાવળ ઉપર લશ્કર લઇને ગયો. વડોદરા આ લશ્કર પહોંચતા રાવળે મલાદ માટે દ્વેષે ચોકડયા. પણ મહમદની મુજથી ચાંપાનેર ઉપર નજર હતી, એટલે એણે માન્યું નહી. આ તરફથી રાવળે પણ તૈયારી કરવા માંડી ઇ. સ. ૧૪૮૩ ના માર્ચની ૧૭ મી તારીખે મહમદના લશ્કરનો આગલો ભાગ પાવાગઢની તળેટીમાં પહોંચ્યો પછી મહમદે આવીને પાવાગઢને ઘેરે ઘાલ્યો. રજપૂતોએ ઘેરે ઘાલી બેઠેલા

મુમનમાનો ઉપર હમોસા હાંવા કરવા માડ્યા અને એક વખત એવું
શરાતન દેખાડ્યું કે તેઓ સામે લડવા માટે મહમદને એક વખત ઘેરો
ઠીકાવવાની ફરજ પડી પણ મહમદે દહતાથી ઘેરો ચાલુ રાખ્યો અને
રાવળને ધાસદાણા ન મળે એવો સખ્ત બદોબ્સ કર્યો. છેવટે છ મ
૧૪૮૪ ના નવેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે રજપૂતો સવાગમા રનાનાદિ નિય
કર્મ કરવામા રોકાયેલા હોય છે એ જોધને સમારમા મહમદે મોટો હતો
કર્યો, અને એક દરવાજો કબજો કર્યો, એટલે ખીજો રતો ન જોધને રજ-
પૂતોએ ધોરણ પ્રમાણે ગણીઓ, બાળકો અને ધનમાનને અગ્નિમા દોખી
દહને કેસરીયા કર્યા. આ છેલ્લા યુદ્ધમા રાવળ જયસિંહ અને તેનો પ્રધાન
કુગરશી ધવાયેના મહમદના હાથમા કેદ પકડાયા અને મુસલમાની ધર્મ ન
સ્વીકારના માટે તેમને મારી નાંખનામા આગ્યા

પાવાગદના આ વિનાશના કારણ તરીકે ભાટ લોગ એક દત્તકથા
આપે છે કે એક વખત નવરાત્રમા મહાકાળી ગદ ઉપરથી ઉતરી સહેરમા
સામાન્ય સ્ત્રીવેગે ગરબે રમના ગયા. આ વખતે ગરબો જોના આવેલા
પતાઇ જયસિંહ રાવળે માતાજીનું રૂપ જોધને એના ઉપર કામવિકારાળી
માગણી કરી માતાજીએ રાત્રને ઘણું સમજાવ્યો, પણ રાત્ર ન સમજ્યો
તેથી માતાજી શાપ આપ્યો કે 'જ તારો અને તારા નમરનો નાશ થશે'

“ માગ માગ ગુજરાત સરખી ગાદી કે હદર એસણું રે લોલ ”
 “ માગ માગ દક્ષિણ સરખાદેશ કે કિલ્લા અતિથણું રે લોલ ”
 “ માગ માગ નવેખંડનું રાજ કે ચાંદો સુરજ તપેરે લોલ, ”

પણ રાજાનો નિનાશ પાસે આવ્યો હતો એણે ‘ મહોલે પધારીએ રે લોલ ’ એ માગણીજ આણુ રાખી અને માતાએ સાપ આપ્યો કે:—

“ ફટ ફટ પાવાના રાજાને કે એ શુ માગીયું રે લોલ ”
 “ આજથી છડે ને છ માએ કે મુળ તારું જશે રે લોલ ”

ચાંપાનેરનું રજપૂત રાજ્ય.

આ રીતે મદમજ બેગડાને લાથે આ સ્થાનનો અને એ રાજ્યનો નાશ થયો. તે પહેલાં ચાંપાનેર અને પાવાગઢની સ્થિતિ મારી હોવી જોઈએ. જો કે પાવાગઢનો જૂનો સળંગ ઇતિહાસ જોઈએ તેવો મળતો નથી પણ એ સ્થાનની ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક અગત્ય જોતાં જે છૂટક માહિતી મળે છે તેનોન્સાર નીચે આપ્યો છે. પાવાગઢનો જૂનો ઇતિહાસ ચાંપાનેર સાથે જોડાયેલો છે. ચાંપાનેર નામને વનરાજના સાથી ચાંપા જોડે દત્તકથા જોડે છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. પણ તે પછીના પાચસો વર્ષ સુધી ચાંપાનેરનું કે પાવાગઢનું નામ ઇતિહાસમાં મળતુ નથી પછી ઇ. સ. ૧૨૦૦ની આમપાસમાં અલ્લાઉદ્દીને રણથંભોરને ઘેરો લાવ્યો ત્યારે જે ચાહુઆણી ત્યાંથી લાગ્યા એમાંનો કોઈ ખીચી દમીરનો વંશજ પાલનદેવ ગુજરાતમાં આવ્યો, અને તેણે પાવાગઢમાં ગાદી સ્થાપી એમ રા. રમણલાલ વસંત-લાલ દેશાઈ કહે છે. એમણેજ હાલોલ ગામ પાસે નાની ઉંમરવાણુ નામના ગામમાં આવેલા એક કુવાના પથરા ઉપર કોતરેલા વિ. સં. ૧૫૨૫ ના જયસિંહ દેવના વખતના લેખમાં આવેલી પાવક કુર્મ—અથવા પાવા-ગઢના રાજાઓની વંશાવળી ઉતારી છે. (જુઓ પાવાગઢ પા. ૫૯) તેમાં પૃથ્વીરાજ પ્રમુખ ચાહુઆણુ વંશમાં દમીર દેવકુલમાં રામદેવ, ચાંગદેવ,

શ્રીસોનગદેવ પાદ્મજીસિંહ, અતકરજી, કુંપરાજીવ. વીરધ્વજ, શિવરાજ,
રાધવદેવ, ત્રંબકજીવ, મગરાજેશ્વર, અને જ્યોતિષ દેવ. એ રીતે વંશાવગી
આપી છે આમા જ્યોતિષિંહ પહેલાના આદમા પુત્રપત્ન નામ પાદ્મજીસિંહ
આપ્યું છે, અને એજ જો પાવાગદની ગાદી સ્થાપનાર હાય તો એ
જનાવ વિ. સ. ૧૫૧૫ થી લગભગ એકસોસાઠ વર્ષ પહેલા વિ. સં.
૧૭૫૬ની આસપાસ જન્મે હોય એ સંભવિત લાગે છે. આ રીતે વંશપર-
પરાથી ચૌહાણ રાજાઓ આંખાનેરમાં શાંતિથી રાજ્ય કરતા હતા; પણ

આ એક ગાઉ દૂર છે, અને પાવાગઢની તળેટીમાં પર્વતના ચઢાવથી અર્ધા ગાઉ દૂર સમચતુષ્કોણ કિલ્લાની અંદર આ મોટે ભાગે નિર્જન મરખું ગામ વસેલું છે. મૂળ સહેરના એક નાના ભાગમાં માડવીના અને દાવોલના દગ્ધાળની વચમાં દાલનાં ક્ષુદ્ર ચકનોની દાર નજરે પડે છે. પણ એક વખત એવો હતો કે જ્યારે સુદર મહેલો બાગબગીચાઓ વગેરે બાદશાહી દારથી શોભતું આપાનેર ગુજરાતનું એક મુખ્ય રાહો ગણાતું હતું. એ વખતે દાલોચ આપાનેરનું એક પડ હતું એ દાલોચનો બગીચો પ્રખ્યાત હતો. આપાનેરના કિલ્લાની અંદર સહેર વસેલું અને કિલ્લાની બહાર પરાઓ હતા. મનવબંધે મદમદના વખતમાં અમદાવાદ નામનું રાજધાનીનું રાહો રહેલું અને માચી રાજધાની તો આપાનેર-મદમદાબાદમાં હતી. આ મદમદા બહાદુરશાહના મરણ સુધી ટકી ઇ. સ. ૧૫૩૫ માં મોગલ બાદશાહ હુમાયુએ બહાદુરશાહને દરાવી આપાનેર તથા પાવાગઢ જીતી લીધા, પણ બહાદુરશાહે એજ વર્ષમાં પાછા લીધા આ પછી લગભગ આઠીશ વર્ષે અકબરે પાવાગઢ જીત્યો અને ગુજરાતની સ્વતંત્ર મુમયમાતી સલતનતનો અંત આણ્યો. પછીના દોઢસો વર્ષ સુધી પાવાગઢ ઉપર મુગલાઇ મત્તા ગઈ, પછી મરાઠાઓએ આ કિલ્લાનો કબજો લીધો આ મરાઠા મરદાર ત્યાંથી ઉતરી ગુજરાતમાં અને મારવાડમાં હુટકાટ ચલાવતો પછી થોડો વખત સિંધવા પાસે પવાગઢ રહ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૫૩ થી બ્રિટીશ મરદારના હાથમાં છે.

પનાજી રાવળનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાધસિંહ પિતાની હયાતીમાં ગુજરી ગયો હતો પણ તેના બે દિકરા પૃથ્વીરાજ અને ડુંગરમહાબાઈ ગયેલા તેમણે નર્મદાની કિનારે હુટકાટ ચલાવી સુવનાનને એવો કાયર કર્યો કે તેને કેટલાક ગામની ચોચ આપની પડી અને છેવટે બે ભાઈએ કેટલોક મુલક દબાવી વહેંચી લીધો તેમાં પૃથ્વીરાજને ભાગે છોટા ઉદેપુર આબંધુ અને ડુંગરસિંહના ભાગમાં દેવગઢ બારીઆ આબંધુ, જ્યાં તેઓનાં વસંતો હજી રહેલ્યે કરે છે.

આપાનેરના મુસલમાની કાળના અવશેષોમા જુમા મસ્જિદ કદાચ મસ્-
જિદ છે એનું પાત્રાગ્રહના લેખકે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આ સિવાય
હાલોવનો દરનાજો, માડી, વહોરામજીદ, ગોધરિયો દરવાજો અને શેખનું
મદિર જોવા જેના સ્થળો છે શેખનું મદિર જૂનું નથી લાગતું, એમા એક
કમર છે પણ આ મદિરનો પુજારી પાગીદાર છે. આ મદિર શેખમતનું છે.
પણ ધણા હિંદુઓ આ મુસલમાની મતના અનુયાયી જણાય છે. જો કે
તેઓ મહાભારત ગમાયણ અને ભાગવત પણ ગાયે છે અમનાનામા
આ મતનું મુખ્ય ધામ છે

આ શેખના મદિરથી આગળ કોટની બાજુએ ચાલતાં આપનાથ
મહાદેવનું દેવાલય આવે છે આ દેવાલયની આસપાસ પડેલા મકાનો
બહુ જોનામા આવે છે. કોઈ ગજનર મહેલના ખડેરા ઉપર આપણે ઉભા
હોઈએ એવું લાગે છે. મુસલમાન બાદશાહોનો મહેલ આ સ્થળે દર્શ
એવું રા. રા. રમણલાલ વમતનાથ દેસાઈ અનુમાન કરે છે.

આપાનેરનો કોટ ઉભો, મજબૂત અને સુંદર બાંધણીનાગો છે અને
દક્ષિણ ભગભગ આખો ઉભો છે પણ અદરના બાદશાહી વખતના મકાનો
ખડેર થઈ ગયા છે અને કોટ બુદારના પરાઓને ઠેકાણે ખેતરો અને
જંગલો થઈ ગયા છે.

આપાનેરની મુસલમાની જાહોજલાલી ગુજરાતના સુવર્ણાતોની સાથે
અમ્ર અને મુગલાઈ કાળમા તેની વસ્તી ઘટી જવાથી અને તેનો વ્યાપાર
હિલોગ પડી ભાગવાથી આસપાસ જંગલોનો ભાગ વધી ગયો પરિણામે આપા-
નેર અને પાવાગઢ શિકારી પ્રાણીઓના સ્થાન થઈ પડ્યા. વાઘ, ચિત્તા, દિપડા,
રીંછ અને જંગલી હાથીઓ માટે આ સ્થાન પ્રખ્યાત થયું ઇ. મ. ૧૬૧૬
આ જહાંગીર બાદશાહ હાથીના શિકાર માટે પંચમદરાજમા આવ્યો હતો.
ઇ. સ ૧૬૪૫ માં દાહોદનો અને આપાનેરના જંગલમાંથી ૭૩ હાથીઓ
પકડાયા હતા. અંગ્રેજો આવ્યા પછી જંગલ ઓછું થયું, એની વધી,

હિ સકે પશુઓ ૧૫૫ ઘટયા, હાથોઓ હવે ખીવકુલ નથી અને વાધદીપડાને
બન હજી પાવાગઢમાં ગણાય છે પણ વસ્તુત હવે ખામ લાય નથી હના
ચોડા વર્ષ પહેલા નાન દીપડા વાગવાર દેખાતા

પાવાગઢ

આપાનેગમાથી પાવાગઢ જતા નીચેથી પાવાગઢનો દેખાત રમણીય
લાગે છે પાવાગઢ જવા માટે સૌથી અનુકુળ સમય આસો, કાર્તિક અથવા
ફાગણ ચૈત્ર મહિનાઓ છે પાવાગઢનો ચડાવ અર્ધા ભાગ સુધી ધણો સારો
છે, અને બાકીના અર્ધા ભાગનો ચડાવ જરા અડરો છે પણ મામાન્ય
તદુર તીરાળા માણસો ચઢી શકે એવો છે. અને જે ન ચઢી શકે તેને
ડોળાની સગવડ આપાનેરમાં મળી શકે છે

ઉપર ચડતા શરૂઆતમાં પાવાગઢની મજાનુત કિલ્લેબધીનો નીચતો
કોટ આવે છે આ કોટની દિવ લ મોટા મેટા પથ્થરોની બાંધેલી છે અને
ઢેકાણે ઢેકાણે મજાનુત છુરજો બાંધેલા છે આ કોટમાંથી આગળ પર્વત
ઉપર ચડના માટે 'અટલ' દરવાજામાં પ્રવેશ કરવો પડે છે દરવાજો
એવડો છે પણ અગત્ય દરવાજો પડી ગયો છે આ દરવાજો મુખે આગળ
આનતા હીના તળાવ નામનું તળાવ આવે છે તળાવ વચ્ચે કોઈ પુરાતન
સમારતનો અવશેષ દેખાય છે જોને હીના મહેલ કહે છે આથી આગળ
આનતા ખીજો કોટ આવે છે એ કોટની અડધ ચઢને આગળ જના માટે
ચાર દરવાજામાંથી વસાર થવું પડે છે આ રસ્સો રસ્તો ત્રાકેલુ કેડ અર્ધ-
કાર છે અને દરવાજાઓની બાંધણી એવી છે કે ઉપરના દરવાજામાં જીએનો
દરવાજો બરાબર દેખાય અને તેનું બહુ થઈ શકે આમાંથી મુખે નીચેનો
દરવાજો છુટકા દરવાજો કન્યા છે આ ચાર દરવાજામાં મુખે ઉચ્ચે
લાલાપુત્ર દરવાજો છે એ બુદ્ધિધર્મી ૧૦૦૫ થ હિયાણુમાં છે ચાંગદરવાજા
મજાનુત દિનાતોથી જોડાયેલા છે આ દિનાત પર્વતના કંઠે અડધ વાળા

માંચીથી થોડેક હળવે હાથ ઉપર ચડતાં ' મકાઈ કોહાર ' નો દરવાજો આવે છે. દરવાજાની અંદર મકાઈ કોહારનું મોટું મકાન ઢાળે દાઘે ઉભું છે. મકાઈ કોહારથી રસ્તો જમણી પાસે ફેંટાય છે. અને વિનામિત્રીની ખીણ ઉપર હિલા ટેકરાઓમાંથી સર્પાકારે છેક ટોચ સુધી ચાલ્યો જાય છે. થોડેક ઉંચે ચઢતા પાટીયા પૂલનો દરવાજો આવે છે. આ દરવાજામાં પ્રવેશ કરતા પહેલા ખાઈ ઓગંભરી પડે છે. આ ખાઈ ઉપર ખસેડી લેવાય એવો પાટીયા પૂલ લમણા સુધી ફનો. અને એક કાળે ખાઈ ઉંડી દરી

પાટીયા દરવાજાથી આગળ ચાલતાં ' તારા ' દરવાજો આવે છે આથી આગળ સૂરજ દરવાજો અને પછી ટકોર ખાનાનો દરવાજો આવે છે. ટકોર ખાનાના દરવાજામાં પ્રવેશ કરીને આપણે પાવાગદના ઓથી ઉંચા શિખર ઉપર પહોંચી જઈએ છીએ. ચારે બાજુએથી ' ખુરશુ ' આ મેદાન ઉત્તર દક્ષિણ અર્ધો ગાઉ લાખું અને પૂર્વ પશ્ચિમ પા ગાઉ પહોંચું છે. આ આખા મેદાનની આબુબાલુએ થોડો થોડો કિસ્સો રહેલો છે. ટકોરખાનાના દરવાજાની બાજુએ બે બે પંદર પંદર હાથ ઉંચી દિવાલો છે. તે પડતી પડતી પથ્થુ ચોતાની મજબુતી દર્શાવે છે.

આ શિખર ખરેખર દુર્ગમ છે. અને ત્યાં આવવાનો પહાડી રસ્તો કોટથી અને દરવાજાઓથી રક્ષાયેલો છે. આ મેદાનની વચ્ચે દક્ષિણ તરફ અડીસો હાથ ઉંચું શિખર આવેલું છે. પર્વતનો આ સર્વેથી ઉંચો ભાગ છે. અને તેની ટોચ ઉપર કાલિકા માતાનું દહેરું આવેલું છે. એ શિખર તરફ જવાના રસ્તામાં જોનાનાં જુનાં દેવળો સાંગી તુટી હાલતમાં દેખાય છે એકાદ બેનો જોનાએ લમણાં છર્ણોદાર કર્યો છે. વચ્ચેમાં એક તળાવ છે જે ' હારીયું ' તળાવ કહેવાય છે. આથી રહેજ ઉંચાણમાં ખડકોની વચ્ચે અતિશય સુંદર સ્વચ્છ, દૂધ સરખા પાણીવાળું દૂધીયું તળાવ આવે છે. બર, ઉનાળામાં આ તળાવનું પાણી બરફ સરખું ઠંડું હોય છે. આ તળાવને કીનારે ચાલતાં જમણા હાથે લણી માતાના શિખરનાં પથ્થરીમાં સર ચાલ

છે. પગથીઆ બસો છીસ છે ઉમા ખડકની અદઃ કાપી માટેવા આ પગથીઆ પ્રખ્યાત મહાદેવ મીઠીઆએ બધાવેલા છે

કાળમાતાના મંદિરની બાધણી નાની અને માદી છે ૨૪મકપ ઉપર ધુમ્ર છે અને મલ્લગૃહમા ત્રણમૂર્તિઓ છે કામી બાળુએ મદાકાળાની મૂર્તિ, જમણી બાળુએ બહુચરા માતાનું ચત્ર અને વચમા આ રથાનના અધિષ્ઠાની કાનકા માતાની મૂર્તિનો મુખબાજ આ દાનિમાની રથામના વિશ્વામિત્ર કરેલી કહેવાય છે વિશ્વામિત્રની નહી જે પવનમાથી નીકળે તે પર્વત ઉપર વિશ્વામિત્ર રાજ હોય તો આશુ વસિષ્ઠનું ધ્યાન, ખાવાગરૂ વિશ્વામિત્રનું રથાન, ભૃગુક્ષેત્ર ભૃગુ ૨૫નું, મિરનાગ તાત્રેમનું, ગુજ્જતમા આર્યો આવે તો આર્ય ૨૫એના રથાનોએ પણ ગુજ્જરાત મા આનનુજ જોઈએ મરુત પ્રચા એમજ થય

કાલિકા માતાના મંદિરની અગાથી ઉપરથી આસપાસનું મેલો સુધી પથરાયેલું દ્રવ્ય અદ્ભુત લાગે છે લાતોલના ખજાનામાથી ૩ ૨૬૦૦ અને દેવગદખારીઆ તરફથી લગભગ ૨ જે લગ્ગર એ પ્રમાણે માતાના ૧૨૫-૨૫૨ના પૂજારીને વર્ષાસન મળે છે અને એમાથી માતાજીનો યાગ, ચોવડીયા, ચોપદાગ, શતચઢી વગેરે તથા પૂજારીનો પગાર વગેરે ખર્ચ નીકળે છે

મુખે છે. મરખે રમવા જવંની ભદ્રકાળાએ ના પાડેલી છતાં કાલિકા ગદ્ય એ માટે બન્ને દેવીઓ રીસાઇને મોડું ફેરવીને બેઠી છે એમ લોકો કહે છે.

પાવાગઢ ઉપર આ ઉપરાત બોધરા, કુડો, મહેલોના ખડેરા વગેરે ઘણું જોવા જેવું છે. આસપાસ વનખપિ પશુ વિવિધ અને પુષ્કળ થાય છે અને વનખપિ શોખીનેને આનંદ આવે એવો પર્વત છે. પશુ આ પુસ્ત-કના વાચનાર માટે આટલું બમ છે. વધારે વાંચવાની ઇચ્છા હોય તેણે સમાજ બાળજાનમાળામા છપાયેલું રા. રા રમણસાલ વમંતસાલ દેશાઈનું લખેલું પાવાગઢનું ન્દાનું પુસ્તક જોવું આ વર્ણનમાં પણ એમાથી ઘણું ઉનાર્થુ છે.

બહુચરાજી.

૧. અમદાવાદથી મહેસાણા થઈ બહુચરાજી જવાય છે. ગુજરાતના જુના પાટનગર પાટણની આસપાસ જે કેટલાક સ્થાનો છે. તેમાંનું આ એક બહુચરાજી છે. બહુચરાજીનું માદાત્મ્ય ગુજરાતના એ ભાગમાં ઘણું છે. અને હવે ગાડીઓની સગવડ હોવાથી આમપાસના ગામોમાંથી સેકડો માણસો દર્શન કરવા જાય છે. ઘણા લોકો છોકરાઓની બાધા ઉનારવા જાય છે. નવરાત્રમાં અહીં યાત્રા લગાય છે, અને ભવાઈ ચાય છે.

બહુચરાજીએ ખરી રીતે માતાનું જ ગૌમ છે. માતાજીના સ્થાને ઘણી વિશાળ જગ્યા ફાંટી છે. વચ્ચે મંદિર ફરતે કાંટ અને મોરા દરવાજાઓથી સ્થાન સુરમ લાગે છે. દેવાલય પૂર્વાભિમુખે છે ઉંચી ઉભણી ઉપર આખું મંદિર છે, ગર્ભગૃહ આગળ વિશાળ મંડપ છે. મંડપનો ધુમટમાં અને ચોલંવાઓ ઉપર રંગેલી પુતળાઓ છે. કળાની દૃષ્ટિએ બહુચરાજીનું આધુનિક મંદિર અને ત્યાંથી ચાર પાંચ ગાઉ દૂર આવેલું મોટેનું પ્રાચીન મંદિર સરખાવવાથી આખણી કેળીની વર્તમાન સ્થિતિનો ખરાબર ખ્યાલ આવશે. બહુચરાજીના સ્થાનની વ્યવસ્થા હાલમાં ગાયકવાડે સરકાર તર-

ફથી થાય છે. બહુચરાજીના દેરાલય^૧ પાસેજ મનિસરોવર છે એ સરોવરમાં નહાવાથી છોકરી છોકરો યધ ગધ એવી દંતકથા ચાલે છે. પણ હવે તો લોકો નિર્ભય રીતે આ સરોવરમાં નાહીને માતાજીના દર્શન કરવા જાય છે મંદિર પાસેજ અનેક ધર્મશાળાઓ છે. તેમાં યાત્રાળુઓ ઉતરે છે. મંદિરના આશ્રિત જેવા પાવૈયાઓ પણ અહીં પુજણ જોવામાં આવે છે.

બહુચરાજીનું મૂળ ઝ્યાન ગણાતું શંખવપુત્ર અહીંથી બહુ દૂર નથી. અને એ ગામની ખ્દાર વાડીમાં માતાજીનું સ્થાન છે સ્થાનમાં ખાસ કાંઈ નથી,

આશાપુરી.

ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા નામથી માતા પૂજાય છે. અને કુવદેવી તરીકે જેના દર્શને જીદગીમાં એક વખત જવુંજ પડે એવું હોય તેનું સ્થાન બહુ દૂર ન હોયું જોઈએ, એ કારણથી કદાચ જુદા જુદા વિભાગના મધ્યમાં આશાપુરી સ્ત્રીરાજે છે. પેટવાદ પાસે ઇસિણાજી અને પીપળાવ એ બે ગામો જોડાજોડ છે. તેમાં પીપળાવ ગામની ભાગેજો મોટું તળાવ છે અને તળાવને કિનારે આશાપુરી માતાનું વિશાળ મંદિર છે. ઘણી નાતોની આશાપુરી કુળદેવી છે. અહીં માધ મહિનામાં સઘ આવે છે ત્યારે લવાઈ-ધામ છે ઘણા લોકો પોનાના છોકરાની બાધા અહીં ઉતરાવે છે ભાદરવા શુદ્ધ આઠમે અહીં મોટો મેલો ભરાય છે દર શનિવારે આમુપામના ઘણા ગામોથી અહીં યાત્રાળુઓ આવે છે

શિખર સુધી જોવામા આવે છે અને શિખર ઉપર તો એક કાળે કિલ્લો હતો એવું દેખાય છે. આ કિલ્લામાનાં કેટલાક મકાનોની દિવાલો અત્યારે પણ ઉભી છે અલગલગ એમાં વસતી તો જગથી જનાવરોનીજ છે બગાળર શિખરને મથાળે આશાપુરી માતાનું મંદિર છે. આશાપુરી જાડેજાઓની કૃષ્ણ દેવતા ગણાય છે; એ માદ રાખવા જેવું છે.

પોરબંદરી પરપરા પ્રમાણે જેઠવાઓ પહેલાં શ્રીનગરમા રાજ્ય કરતા હતા. શ્રીનગર પોરબંદરથી નજીકજ છે. પછી મોરબી અને ૭ પેઢી પછી ધ્રુમશીને રાજધાની કરી જેઠવાઓની પૂરી જાહોજલાલી વખતે ધ્રુમશી રાજધાની, એટલે એની ગોલા દિનપ્રતિદિન વધતીજ ગય. પણ અંવન ૧૭૬૯ (ઇ. સ. ૧૭૧૩) માં સિંધમાથી આવેલા લશ્કરે આ સુદર શહેરને ભાંગ્યું. ધ્રુમશી ભાગના જેઠવાઓ છાયામા ગયા. અને છાયામાંથી હાલનું પોરબંદર થયું. ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં કર્નલ ટોડે ધ્રુમશી જોયું હતું; અને ૧૮૩૭ માં કંપ્ટન લી. જેકબ સાહેબે જોયું હતું. એ વખતે એટલું જંગમ હોતી નીકળ્યું હતું કે મકાનોની નિસાનીઓ મેળવવી મુશ્કેલ પડતી હતી. છતાં એ વખતે જેઠવી નિસાનીઓ દેખાતી હતી, તેટલીએ અત્યારે નથી. ફરતા કોટના પથરાઓમાંના ધણા ઉપેડી ગયા છે. બે ફરવાગમનો એક પહેલા થોડો ઉભો હતો તે હવે નથી.

અત્યારે જે છે તેમા નવલખાનું મંદિર મુખ્ય છે. ખડેરની મધ્યમાં આ મંદિર છે. પ્રાચીન કળાના નમુનારૂપ આ સુદર અને લઘુ મંદિર છે. ૧૫૪ ફીટ લંબાઈની અને ૧૦૨ ફીટ પહોળાઈની ઊભણીવાળા આગણામાં વચ્ચે મંદિર છે. મંદિરને ફરતો કોટ અદ્દસ્ય ચઢ જયો છે. અને પ્રવેશદ્વારનાં પગથીયાં અને તોરણના ચાંબલાના નીચેના કટક માત્ર રહ્યા છે. મંડપના ઉંબરથી તે ગર્ભગૃહ પાછળની પ્રદક્ષિણાની પીઠ સુધીની મંદિરની પોતાની લંબાઈ ૬૭ ફીટ અને ૮ ઇંચ છે. અને મંડપના ઉત્તર અને દક્ષિણ દ્વારની વચ્ચેની પહોળાઈ ૫૫ ફીટ અને ૭ ઇંચ છે. મંદિર પોતે

આગણ્યથી સારી પેટે ઉચું છે, અને ત્રણે દ્વારમાં પેસના માટે પગથીયો
ચડ્યાં પડે છે મંડપ બે માળનો છે અને વચ્ચે ૨૨ મોટા અને આમપામ
૩૦ નાના થાલના ઉપર છત રહેલી છે મંડપનો વચલો ૨૫૨૭ ચો. ૨૬
ફીટ ચોરસ છે આની પશ્ચિમદિશામાં ગર્ભગૃહ છે. અને બાકીની ત્રણે
દિશાઓમાં પોર્નિકો છે ગર્ભગૃહ અદરથી ૬ ફીટ, એક ધ્રુવ ચોરસ છે.
અને એના ઉપર ધુમટ છે. આ મંદિરમાં જે લિંગ હતું તે પોરનદરના
કેદાગ્નાયના મંદિરમાં છે, એમ કહેવાય છે ગર્ભગૃહને ફરતો નવું ફીટ
ખોળો પ્રદક્ષિણા માર્ગ છે સામાન્ય કદના ચુનાના પથરનું આ મંદિર
બાંધેનું છે મંડપના વચલા અષ્ટકોણ ઉપર માળ છે, પણ ત્યાં જવાનો
રસ્તો કેખાતો નથી બહારથી લાડકાનો દાદર મુકીને જનાવું હોય તો જુદી
વાત બીજા માળના થાલના ઉપરના કીર્તિમુખો જુના જુદા આગાગના છે
મંડપના થાલનાઓ ઉપર મૂર્તિઓ કોતરેલી છે, પણ આ મંદિરમાં મુખ્ય
ધ્યાન બેચનાર તો બહારના ભાગનું કોતરકામ છે. મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર
વગેરે પ્રાચીન મંદિરોના બહારના ભાગમાં જે ગીતે નીચેથી એક પછી એક
દ્વારમાં પથુઓ, પક્ષીઓ માણસો અને દેવદેવીઓ વગેરે કોતરેલાં જોવામાં
આવે છે, તેમ રીતે આમાં પણ કોતરેલાં જોવામાં આવે છે શિવપુ. થાની
કથાઓના પ્રસંગો આવેલેના જોવામાં આવે ૭ એટલે મંદિર શૈવ હોવું
જોઈએ, એટલું નક્કી લાગે છે અલગત બહુ નહીં પણ ક્યાંક ખુલ્લાઓમાં
કામશ અનાચિત્રો છે અને અન્યત્રરાજપુત પુરોના દાદીવાળા અચિત્રો છે
ટુકામાં મોઢેરા માથે મરખાની શકાય એટલું સુંદર કોતરકામ નથી,
પણ મધ્યકાલીન ગૌરીનો સારો નમુનો છે આ શિવાય આસપાસ
પુષ્કળ કોતરેલા પથરા પડ્યા છે, પણ કયાંય લેખ જોવામાં આવ્યો
નથી, કે મંદિરના સમય માટે અનુમાન કરી શકાય એવું માધન બર્જેસ
વગેરે તત્ત્વ પડિનોને મળ્યું નથી પણ સ્થાપત્ય શૈલી ઉપરથી એ
દશમાં કે અગીઆરમાં ગતકના પૂર્વાર્ધનું નહીં પણ ૧૧ માંના ઉત્તરાર્ધનું
કે બારમાંની શરૂઆતનું હોવું જોઈએ એમ બર્જેસ કહે છે (p 181)

આ મંદિરની દક્ષિણ પશ્ચિમે થોડા વારને છેટે જોને ટોડે ગણપતિનું મંદિર
 ધારેલું અને જોકે દનુમાનનું ધારેલું તેના પથરાઓ પડ્યા છે. એની અત્યા-
 રની સ્થિતિમાં એ મંદિર ક્યા દેવનું હશે તે કદી ચકાવ તેમ નથી; વચ્ચે
 ગામડા પડેલું દ્વાર વગરનું અને ત્રણ દે ચાર થાલલા એટલું બજારે એવેલું,
 પણ એની સહી ઉપરથી એ પ્રાચીનનર-મોન કંસારીના મંદિરની દારનું
 આહમા અથવા નવમા સનકથી અર્વાચીન ન હોવું જોઈએ. આની પૂર્વમાં
 જોઈતા વાવ નામની એક પ્રાચીન દબે બાધેલી વાવ છે, પણ તેણે તુટી ગઈ
 છે અને તેના પથરા ઉપરી ગયા છે. આ વાવમાના એક પથરા ઉપર તુટેલો
 લેખ છે તેમા સંવત ૧૩૮૩ છે. આવી ભવ્ય વાવ કોઈ રાજાએજ બંધાવી
 હોવી જોઈએ અને આ તારીખ ખરી હોય તો ધુમધીનો નાશ તે પછી
 થયો હોવો જોઈએ. કારણ કે જોઈવાઓએ ધુમધીને ફરી વસાવવાનો તો
 પ્રયત્નજ કર્યો નથી. મનત્રણ કે ૧૩૬૯ માં ધુમધીનો નાશ થવાની ગાસતી
 આવતી હતકથા મથાર્થ નથી લાગતી. એટલું ખરું કે ૧૩૮૩ પછી થોડા
 વખતમા ધુમધી પડ્યું હશે. આખા પ્રદેશ ઉપર ન્હાનાં ન્હાનાં મંદિરના
 ખડેરોના દગલા પડ્યા છે. આ બધા બારમા તેરમા સતકનાં મંદિરો
 હશે. ઉપર ચડતા જ્યાંથી આસપાસ બધે નજર પડી શકે એવા
 ઉંચા સ્થળ ઉપર ત્રણ જુનાં મંદિરો છે. આમાનું પહેલું વૃણુવ
 મંદિર હશે એનું માત્ર ગર્ભ ગૃહ ઉભું છે. આના દ્વારના ખરોડીયા
 ઉપર વૃણુવ ગેરેની મૂર્તિઓ છે. સામે મંડપના થાંભલા ઉભા છે. એની
 પાસે બીજું મંદિર છે. એની સામે મંડપ હતો. અત્યારે સિખર અને મંડપ
 ના ચાર થાંભલા છે. પણ સિખર તફા ખડેર થઈ ગયેલું હોવા છતાં ચેત્ય
 બારી શેલીનું હતું એટલું દેખાય છે; અને આ સેલી આહમા સતકથી અથવા
 તેથી પહેલાંથી તે ૧૦ મા અથવા ૧૧ મા સનક સુધી પ્રચારમાં હતી.
 ટેકરીના છેક સિખર ઉપર આશાપુરી માતાનું મંદિર છે. આની આસપાસ
 જૂનાં ઘરોની તુટેલી દિવાલો દેખાય છે. અને ફરતી કિલ્લાની બહાર દિવાલ છે.
 આ કિલ્લાનો સમયોળ દરવાજો જે જોકળના વખતમાં ઉભો હતો તે પાછળ

થી પડી ગયો છે, અને આ દરવાજાની બહાર પાળીઓ છે. આમાંના એક પાળીઆ ઉપર જોકે સંવત ૧૧૧૮ વાચેલ એમ એ કહે છે.

રામપોળની બહાર દેરાણીવાવ છે. અહીં થી ૩૫૦ થી ૪૦૦ ફીટ છેટે સ્ત્રીન કંસારીનું મંદિર છે અને તેના પશ્ચિમ છેડા ઉપર વીશેક ન્દાનાં ન્દાના મંદિરો છે. પણ આ બધા નવલખા કરના જૂનાં આદંમાથી દશમા-શતક સુધીના છે. ઘણા ખરા પડી ગયાં છે. પણ એમાંના જે જળવાઈ રહ્યા છે તેમાંના એક મોટા વૈષ્ણવ જથ્થાતા મંદિરના મંડપમા ચારથાંભણા ઉભા છે મંડપમા એક વિંધ્યની ઢાા ટુટ હિંચી મૂર્તિ છે, જે રાજકોટના કે સુબાઈના મ્યુઝીઅમમાં લઈ જવા જેવી છે; એમ બર્જેસ કહે છે. સુબાઈની રાયલ એશીઆટીક સોસાયટીના મ્યુઝીઅમમા જે ત્રિમૂર્તિ જોકે રાખેલી હતી તે આ મંદિરોમાથી મળેલી હતી.

ધુમકીથી ઉત્તરે ગોપ નામનું ગામડું છે. તેની દક્ષિણ પશ્ચિમે પાસેજ ગોપ નામનો ટેકરી છે. એની પુર્વમા જુનું ગોપ છે; આ જુનું ગોપ કાંઈ કાળે મોટું શહેર દર્શે, આમા એક જુના મંદિરનું ખડેર બર્જેસે જોયું હતું; જેની રચના ઉપરથી તથા એના એક પથરા ઉપર કોતરલા યરાબર અર્થ ન સમજાતા અક્ષરો ઉપરથી એ ઘણું જુનું જણાય છે. બર્જેસના ધારવા પ્રમાણે આ જુના ગોપનું મંદિર કાદિઆવાડમાં જૂનામાં જૂનું-છટ્ટા શત-કનું કે તેથી પણ જૂનું મનલખ કે ગ્રામ કાળનું હોવું એમ છે.

બીલેશ્વર અને કીલેશ્વર.

બરડાના પ્રાચીન સ્થાનોમા બીલેશ્વર અને કીલેશ્વર પણ જોવા જેવાં છે. અને બીલેશ્વર તો હજી એક રીતે તીર્થસ્થાન છે. પેરિઅંદર જતી ગાડીમ સખપેરે સ્ટેશને ઉતરી ગાડામાં બેસી બીલેશ્વર જવાય છે. આ સ્થળ બરડાની શરૂઆતમા જ આવેલું છે, એટલે ખાસ ચડાવ ચડવો પડતે નથી, તેમ સ્ટેશનથી ચાર પાંચ મૈલ કરતાં વધારે દુર નથી.

ખીલેશ્વર પ્રાચીન નીચું સ્થળ છે, ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે એ સ્થળે તપઃ
શ્રર્ષા કરીને શિવને પ્રગત કર્યા હતા એમ પુરાણો કહે છે. પાશુ મંદિરની
ખાંધણી ઉપરથી ખીલેશ્વરનું મંદિર દગ્ગર વર્ષ ઉપરનું છે એમ તજનો માને
છે. આસપાસ છેટે છેટે ન્દાનાન્દાના કુંગરાઓની વચ્ચેથી ખીલેશ્વરી નદી
ચાલી જાય છે આ નદી છે તો ઝરણ અને એમા ચોમાસા શિયાવ ભાગ્યેજ
પાણી રહેવું દશે, પણ લોકો એને નદી કહે છે અને મંદિરની માથેજ
આધેત્રો ઘાટ છે, ત્યાં પાણી હોય ત્યાં નદીને મંદિરમા દર્શન કરે છે.

ખીલેશ્વર ગામમા તો કાષ નથી, જે છે તે ખીલેશ્વરનું મંદિર જ છે.
મંદિરની આમપાસ વિશાળ આગણું અને ફરતો કાટ છે. આગળ માદ
મેડીવાળો ફરવાળો છે જૂના કાળમા અહીં પણ પાશુપત આચાર્યનું જોર
હોય તો સંભવિત છે. ખીલેશ્વરનું શિવલિંગ ધણું મોટું કાગ પથ્થરનું
જોવા જેવું છે. આ લિંગ આખું નથી પણ કાટેજી છે. અને લોકો કહે છે કે
મદમદ મંદિર તોડ્યું અને લિંગમાંગવા માંડ્યું ત્યાં અંદરથી ભમરાઓ
નીકળ્યા અને મદમદનું ઝરકર લાગી ગયું. આવી દંતકથાઓ શ્રદ્ધાળુ
લોકોમાં ધણા સ્થળ માટે પ્રચલિત છે. તેમ આલિંગ મૂળથી જ આવું
અણપડ છે કે પાછળથી વહેજું છે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે.

ધ્રાવણ મલિનાના મોમવારોએ ખીલેશ્વરમાં મેળો ભરાય છે જેમાં
આમપાસના ઘણા લોકો આવે છે.

ખીલું સ્થળ કીલેશ્વરનું છે, કીલેશ્વરનું મુળ સ્થળ પ્રાચીન છે. છેક
જમનગરથી અને ગોડપરથી સીધું આવી સકાય અને ખામ કુંગર
ઓળગવો ન પડે એવી રીતે સપાટ પ્રદેશની નજીકજ પણ ચારે તરફ
ઉંચા પર્વતોથી ઘેરાયેલું કીલેશ્વરનું મેદાન છે. ખીલેશ્વરનું સ્થાન પોરબંદર
રાજ્યની હદમાં છે. ત્યાં કીલેશ્વરનું જમનગર રાજ્યની હદમાં છે.

કીલેશ્વરની એક તરફ જમનગરના જરડાનું ઉંચામાં ઉંચું આમપરાનું
શિખર દેખાય છે. ત્યારે ખીલ તરફ પોરબંદરનો હડીયો આવી રહ્યો છે.

જે એક તરફ થોડો ખુલ્લો ભાગ છે તે રસ્તે છે. જામનગરથી મોટર ચાલી શકે એવો ૩૦ ગાઉનો રસ્તો જામ સાહેબે બાંધ્યો છે ચારે તરફ ઉચ્ચ ઉંચા વાલોઓથી ઘેરાયેલા શિખરો, વચ્ચે ઝીણી લીંબી જેવી દેખાતી ઝાંઝ અને લીના ઇમ ઝાડોથી ખીચોખીચ ભરેલા પડધારાની વચ્ચે નાનું સપાટ મેદાન કુદરતી રીતે અમૂલ્ય અને આકર્ષક લાગે છે

આ સ્થળની કુદરતી રમણીયતાથી આકર્ષાઈને પ્રાચીન ભક્તિભાવ વાળા લોકોએ ત્યાં એક તરફના કુંગરને અહીંને કીલેશ્વરી નદીના કાંઠા ઉપરજ એક શિવમંદિર બાંધ્યું હતું. હવે ત્યાં તો એ મંદિરને પાકવેના વખતનું ગણે છે અને જામથી રણછતસિંહે એ મંદિરનો ઊર્ણોદ્ધાર કરી ચોડેલી તખ્તીમાં આ હવે કથાનો ઉપેક્ષ કર્યો છે પણ એ અને એની બીજી હવે કથાઓમાં કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એ ત્રિસિદ્ધ છે પણ બીજેશ્વરના મંદિરના કાળનું આ કીલેશ્વર હોય તોપણ ધણ જનુ ગણાય, પણ બીજેશ્વરનું મંદિર અખડિત હજી છે જ્યારે કીલેશ્વરનું મંદિર તો ઘણું વખતથી સાવ ખડેર થઈ ગયેલું આળીશોક વડે પહેના જરગાની મુસાફરીએ ગયેના સદગત પ્રાણુશ કર ગ્રેમશ કર પટ્ટણી લખે છે કે “દેવગ ધણુ પ્રાચીન અને પડી ગયેનું હતું તેનું મુખ પશ્ચિમ દિશા તરફ હતું, મહાદેવનું લિંગ અપૂજ્યત જણાતું હતું” હાલમાં એ ખડેરનો ઊર્ણોદ્ધાર કરી નવું દ્વારની સાદી લખનું મંદિર જામ સાહેબે બાંધ્યું છે, અને તેમાં નવા નિર્માણની રચના કરી છે, અને એમણેજ એની પૂજાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે પણ આ મંદિરથી આ સ્થળની ખ્યાતિ તો પ્રાચીનકાળમાં હતી. આ કાળમાં તો જામથી રણછતસિંહના ગિરિજુવનથી આ સ્થળની ખ્યાતિ છે જામ સાહેબે પોતાને અને પોતાના રાજવી પરોણાઓને સુખપૂર્વક રહેવા લાયક મગનડવાળા મકાનો બાંધ્યા છે ત્યાં એક વખત ૫૦ કુળાઓનો નેમમાત્ર હતો તે સ્થળે નેસ ઉડી ગયો છે અને આસપાસ સુદર જગીયાઓવાળો જગરો અને બીજાં માણુઓને રહેવા માટે પાંક મકાનો બાંધ્યા છે

મંદિરની બાહ્યમાંથી કાવેશ્વરી નદી વહે છે, તેને પાકિ નીચે દરવાજા વાળો બધ બાધીને એક બાહ્ય પાણી રોકવાની યોજના કરી છે. અને આ બંધજ મંદિરમા જવા માટે પૂજની ગરજ મારે છે. આ તળામાં જ એક પાતાળ કુવો ખોદવી તેના ઉપર પંપ મુકી બંગલામા તથા બગીચામાં નળની યોજના કરી છે મારા ધારવા પ્રમાણે વીજળીની તથા જામનગરથી ટેલીફોનની ગોઠવણ પણ કરેલી છે પચ્ચાશ વર્ષ પહેલા કુંગરની મધ્યમા આવેલુ આ સ્થાન જોજો જોયુ હોય તે આજે જુએ તો આશ્ચર્યચકિત થાય એમા નવાઈ નથી જો કે હમણા હમણા જન્મ માહેબને આ સ્થળ કરતા મમાણા વધારે ગમ્યુ જણાય છે.

બરડાના જોડવાઓ.

કાઠીઆવાડના રાજકુળોમા જોડવાકુળ એક પ્રાચીન કુળ છે. કાઠીઆવાડમા મોંથી પહેલા આવનાર આવડાઓ અને ચૂડામમાઓ પછી તરતમા જ જોડવાઓ આવ્યા જણાય છે. જોડવાઓ કાઠીઆવાડમાં જયારે દાખલ થયા ત્યારે જૂનાગઢ-વલુચવી શિવાયનો કાઠીઆવાડનો કાદાનો ભાગ-કરીઆથી ૧૫—૧૬ મેય સુધીનો જ વમેયો જણાય છે. બાકી ૧૧ ભાગ જંગલ દશે. જોડવાઓ કાઠીઆડમાં વોટસનના ધારવા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૦ મા શનકની આસપાસ ૧૦૦ વર્ષની અદર આવ્યા જણાય છે. પણ જો વલ્લભીના રાજાઓ માથે મેર લોકો આવ્યા હોય અને જોડવાઓ મેરના સુખીઓ હોય તો ઇ. સ. ૫૦૦ ની આમપામમાં એ લોકો આવ્યા હોવાનો સંભવ છે. અવગત જોડવાઓનું કોઈ રાજ્ય ઇ. સ. ૬૦૦ પહેલા સ્થપાયું નથી જણાયું. વોટસન માહેજે જોડવાઓની વંશાવળી એના બારોટો પાસેથી મેળવીને ખૂબ તપાસી છે અને જે મોંથી વધારે ભરોસા લાયક લાગી તેમા હનુમાનના પુત્ર મકરધ્વજથી ૧૭૮ મા વિક્રમાબ્દ (જે ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં માદી ઉપર હતા) આવે છે. આ ૧૭૮ માનાં ઘણા નામો કસ્પિત અને પાછળથી ઉમેરવા છે. વોટસનને મળેલા જોડવા કુળના અઠક બારોટો પણ આમાના કેટલાક નામો જણાવ્યા ન હતા. મનરજકે આ વંશાવળી

અતિહાસ માટે નકામી છે. (લીધે માટે જુઓ કાઠીઆવાડ ગેઝીટીઅર પા. ૬૨૧) બધા ખારોટોના કહેવા પ્રમાણે સાલ કુમારે ધુમવીની સ્થાપના કરી છે. પણ એ બનાવ ક્યારે બન્યો ? એ પ્રશ્ન છે. ઇ. સ ૧૨૦૦ પહેલાનો જોઈ રાને લગતો એક પણ હિતીઈ લેખ મળ્યો નથી અને હિપતી વંશાવળીમાં તો વિક્રમાશ્વત પહેલાના ૨૬ જેટલા રાણાના નામો સાચા લાગે છે. તે પહેલાના કોઈક નામો સાચા હશે. બાકીના વંશાવળી મહાભારતના સમયને અડાડી દેવા માટે કલ્પેલા છે ખારોટો પોગળ દર પામેના શ્રીનગરને જોઈવાઓનું પેલું નગર મળે છે પણ વોટમન કહે છે કે આ શ્રીનગર કાઠીઆવાડ બહારનું શહેર હોવાનો વધારે સભ્ય છે

કાઠીઆવાડમાં જોઈવાઓનું મૂળસ્થાન મોરબી લાગે છે અને મોરબીથી નાગના બદર (નવાનગર પાસે) ગયા, કદાચ જે દ્વારકા પણ લીધું હોય પણ એનો કળ્પને રાખી ન શક્યા નાગનાથી મીઆણી અને શ્રીનગર વસાવ્યા. અને શ્રીનગરથી ધુમવી અથવા જુમવી ગયા ધુમવીમાં જોઈવાઓની જાહોજલાલીની ટોચ આવી ગઈ એ વખતે જોઈવાઓના હાથમાં આખો બરડો અને હાવાગનો પણ ધણો લાગ્યો હતો પણ દરીઆથી ૩૬ મૈલથી વધારે છેટેનો કોઈ પ્રદેશ એને તામે હોવાનો પુગવો નથી.

ખારોટોના કહેવા પ્રમાણે હનુમાનના પુત્ર મકરન્ધજે શ્રીનગર વસાવ્યું, તેના પુત્ર મોરદંડજે મન્થુજાહા ઉપર મોરબી વસાવ્યું, અને સાવડમાં ધુમવી વસાવ્યું એ ઉપર કલ્પ જ છે એણે જ બરડાના આલપગ શિખર ઉપર તળાવો બાંધ્યા અને કામેશ્વર મહાદેવની ભક્તિનો પ્રયાગ કર્યો, પત્રી વરાહ કુમારના લાખ ગોપકુમારે ગોપ ટેકરી ઉપર કિંવો બાંધ્યો અને તના ગોપનાથ મહાદેવની સ્થાપના કરી, બીમકુમારે બીમકોટ બાંધ્યો. મકરન્ધજે ૬૫ માં જોડીજના નામ ઉપરથી બરા જોઈવા કહેવાય છે ગોવિંદજના લાઈ નાનજ અને ધાકોજએ વાકાને પામે આવેલા જડેશ્વરની સ્થાપના કરી ૧૨૭ માં રાણોજએ મોડપર પામે રાણાસર નગાવ બધાવ્યું. આ અને બીજાં આ વંશના કુવગના પરાક્રમોની વાતો ભારો પાસેથી સાલ-

જાદામાં આવે છે, પણ અમુક અમુક કામો જરૂરમાં અને હાલારમાં જેઠવાઓને હાથે થયાં છે એટલું જ ઐતિહાસિક સત્ય એ કથાઓમાં દેખાય છે.

ધુમલીના ઐતિહાસિક જેઠવા રાજાઓ.

પણ મકરધ્વજથી ૧૪૭ મા સંવત્સર ધુમલીની ગાદી ઉપર ઇ. સ. ૧૧૨૦ મા બેઠા. અને ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એટલું ઇતિહાસમાં નોંધાયેલું છે. એટલે એ પહેલા સોએક વર્ષ ધુમલી સ્થપાયું હોવાનો સંભવ છે. સંવત્સર ૫૫૧ રાણોજી ગાદીએ બેઠા. (ઈ. સ. ૧૧૫૦ થી ૧૧૫૫), ૫૫૧ નાગજી (ઈ. સ. ૧૧૫૦ થી ૧૧૭૦) ૫૫૧ ભારમલજી (ઈ. સ. ૧૧૭૦ થી ૧૧૭૨) ૫૫૧ ભાણજી (ઈ. સ. ૧૧૭૬ સુધી) ૫૫૧ મેજી (ઈ. સ. ૧૧૮૦ સુધી) ૫૫૧ નાગજી (ઈ. સ. ૧૧૬૩ સુધી) ૫૫૧ વીક્રીઓજી ગાદી ઉપર આવ્યા (ઈ. સ. ૧૧૬૩ થી ૧૨૨૦). આ રાજાના વખતમાં ધણું કરી કુતુબુદ્દીન અબકની સરદારી નીચે મુસલમાન લશ્કરે મોરબીમાંથી જેઠવાઓને લગાડ્યા વીક્રીઓજી ૫૫૧ વાજસીજી આવ્યા, એના વખતમાં જેઠવાઓ વધારે પ્રતિયમ તરફ દબ્યા. અને જરૂરના રાજ્ય ઉપર વધારે ધ્યાન રાક્યું. જે કે કદજી સુધી નામના બંદર અને ઢાંક જેઠવાઓના જ હાથમાં હતી. વાજસીજી ૫૫૧ બોજરાજજી (ઈ. સ. ૧૨૪૫ થી ૧૨૭૦) આવ્યા; ૫૫૧ રામદેજી (ઈ. સ. ૧૨૭૦ થી ૧૨૮૧) ૫૫૧ રાણોજી (૧૨૮૧ થી ૧૩૦૨); ૫૫૧ નાગજી (ઈ. સ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૦૭) ૫૫૧ ભાણજી ગાદી ઉપર બેઠા.

સોન કંસારીની કથા.

આ ભાણજીના સમય (ઈ. સ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૬૦) માં સોન કંસારીનો પ્રસંગ જન્મ્યો કહેવાય છે. એ કથા ટુંકામાં નીચે આપી છે. શંખોદ્ધાર બેટના દુહણથી વાટેલને એક છોકરી જન્મી, જેનું નામ સોન રાખ્યું; પણ જોશીએ કહ્યું કે એ છોકરી અપશુકની આજનક્ષત્રમાં જન્મી છે, અને એને ઘરમાં રાખવાથી કુળનો નાશ થશે એટલે સોનને પેટીમાં મુકી

મેટી ફરીઆમાં તરતી મુકી દીધી. આ પેટી પ્રભાત આવડાના રાત્રીમાં
 મીઆણી બંદરે એક કંસારાને મળ્યા અને ઉધાડતાં અંદરથી સોન છુવતી
 નીકળી કંસારાએ સોનને પોતાની દોકરી તરીકે મોટી ઠરી. સોન બં
 રૂપાળી હતી અને જુવાન થતા પ્રભાત આવડો એના ઉપર મોહિત થયો.
 આવડાએ કંસારાને દરબારમાં બોલાવી સોનની માગણી કરી એટલે કંસારે
 રાતોરાત જાગી ગયો અને ધુમધીમાં આવીને રહ્યો. અહીં મોને કંસારાને

પણ આ કથાના બાણ જોઈવાના સમય કરતા બમોએક વર્ષ જૂનું મોનં-
કંમારીનું મદિર હોયું જોઈએ એવો વિદ્વાનો મન ઉપર મોખો છે.

આ પછી થોડા વર્ષે મિધમાથી જન્મ ઉન્નડજીએ ધુમવી ઉપર ચડાઈ
કરી, પણ કાબો નહી. અને પાછો ગયો. પણ એના પુત્ર જન્મ બામણી-
જોજીએ ઇ. મ. ૧૩૧૩ માં કરી ચડાઈ કરી અને ધુમવી લીધું બાણજી
કાવેશ્વરીની ફેરીએથી લાગ્યો. અને ગણપુત્રમા આવી ત્યાં રાજધાની કરી.
આ વખતથી ધુમવી ઉન્નડ થઈ ગયું

બાણજી પછી જમધણજી આ-યા આ જમધણજીએ અને એના પુત્ર
રાણોજી (ઇ. સ. ૧૩૬૮ થી ઇ. મ. ૧૪૨૦) એ જોડવાઓની બોયેલી
ભૂમિ પાછી મેળવવા ઘણા પ્રયામો કર્યા પણ મિધમાથી ઉપરા ઉપર
આવના ધાડાઓએ અંતં પછીથી ગુજરાતના સુલતાનોએ જોડવાઓને
હાવરા ન દીધા. અને જોડવાઓની એક શાખાના તાબામા નાગના
બંદર હતું, એ ન ગણીએ તો હાવની એ રાજ્યની સીમામા અને
એ વખતની સીમામા બહુ ફેરંગ ગ્યો રાણોજી પછી મચજી (ઇ. મ.
૧૪૨૦ થી ૧૪૬૧), પછી બાણજી ૧૦ મો (ઇ. મ. ૧૪૬૧ થી ૧૪૮૨),
વગેરે એક પછી એક જોડવા રાજ્યઓ થયા. આ બાણજીના વખતમા મહ-
મદ બેગડાએ મોઘને તાબે કર્યું. અને જોડવાઓને પણ ગુજરાતના સુ-
લતાનોની તાબેદારી કબુલ કરવી પડી. બાણજી પછી રાણોજી અને પછી
ખીમોજી (ઇ. સ. ૧૫૨૫ થી ૧૫૫૦) થયા આ ખીમોજીના વખતમા
સ. ૧૫૪૦ માં જન્મ ગણે જોડવાઓના હાથમાથી નાગના બંદર સહ
લીધું. અને ત્યાં નવાનગર સહ વસાવ્યું. આ ખીમોજીના પાત્ર બાણજી
૧૧ માની ' વિધવા કવાગાઈએ જન્મ મતાજી પાછળ વડવાથી રાણપુર
છોડીને જાવામા ગાદી કરી, અને ત્યાં પોતાના બાળપુત્ર ખીમોજીને ગાદીએ
બેસાચો; પણ જન્મ સત્રાજીએ પીટો ન છોડ્યો. કવાગાઈ બરડાના મેઝ
સોડોના સરકારની મદદથી જન્મ સામે ઝડપતી હતી. ત્યાં જન્મ સત્રાજીની

ભુચરમેરીની લામખમા હાર થઇ અને એને બાગલુ પશુ એટલે જોવાએને
પોતાનો બધો મુનક પાડો મળ્યો છ મ ૧૬૦૮ મા ખીમેજી સ્થિર થયા
અને ૧૬૨૬ મા મરણ પામ્યા

આ પછી છ મ ૧૭૭૫ મા મુનતાનજીએ છાયાથી પોરબદરમા માદી
આણી ન્યા આજ સુધી છે છ મ ૧૬૨૬ થી આજ સુધીનો પોરબદર-
રાણાઓનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. ખાસ કરીને છ મ ૧૭૦૭ મા ઔગ-
ગજેબના મરણ પછી આ કાઠીયાવાડના ગાળાઓએ પણ પોતાની સ્વત-
ત્રતા વધારવા માદી અને છ મ ૧૭૭૦ થી ૧૮૦૦ સુધીમા ગોડનના
લા કુબોજી, જુનાગઢના દીનાન અમરજી અને જામનગરના મેગમજી
ખનામની જોરદાર રમતોમા એ વખતના પોરબદરના રાણાઓએ પણ
ભાગ લીધો છે એ વખતના રાણાના દિવાન રણડોડજી પણ પ્રસિદ્ધ
પુરુષ હતા પછી ગાયકવાડની મુલકગીરી, બ્રીગીશોનુ વચ્ચે પડુ, અને
છેવટ આધુનિક સ્થિતિ એ બધો આધુનિક ઇતિહાસ છે છેનટ ખીમેશ્વર
મહાદેવનુ મદિર બધાનનાર છેના ખીમેજી છ મ ૧૮૩૧ મા મરણ
પામ્યા અને આઠ વર્ષની હિમ્મરે રાણા વિક્રમાતજી માદીએ બેઠા

થોડાં વર્ષો ઉપરજ થયો છે. બીજાં જીનાં મંદિરોમાં કેદારનાથનું મુખ્ય છે, આ કેદારનાથને સુદામાજી સાથે લેતા આવ્યા હતા એમ કહે છે. આ શિવાય બીજેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, હિંગળાજ માતાનું મંદિર ગાયત્રી તથા બીજાં ન્દાનાં મંદિરો છે. પણ બધા આધુનિક છે. માત્ર ખાડીમા પોરવાઈ માતાના મંદિરનું એક ખડેર છે. એ જૂનું છે આ શુભ મંદિર ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ જીનું હોવાનો તર્ક તજજો કરે છે. આ પોરવાઈ માતા અને પોરબંદર એક સમયના હોય એ સંભવિત છે, પણ જેવાઓએ રાજધાની કરી તે પહેલાં તેા ખારવાઓના થોડા ઝુપડાવાળું ન્દાનું ગામ હશે.

માધવતીર્થ-પોરબંદરથી ૪૦ મેલ ઉપર મમુદ્રને કિનારે માધવપુર નામનું બંદર છે. આ માધવ તીર્થમા બ્રહ્મકુંડ અને શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર છે. આ રથજે શ્રીકૃષ્ણે રૂકિમણી માથે લગ્ન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. લોકો આને કુંડિનપુર કહે છે, પણ પ્રાચીન કુંડિનપુર વરાડમા હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. માધવરાય અને રૂકિમણીના મંદિરથી થોડેદુર મહાદેવનું જીનું મંદિર છે. મુળદ્વારકા—પોરબંદરથી ખાર મેલ ઉપર દ્વારકા જવાની સડક પાસે મૂળ દ્વારકા નામનું ગામ છે. અહીં ઘણા જૂના મંદિરો છે.

કાટેલા—પોરબંદરથી સાત મેલ છેટે ફરીઆ ઢાઠા ઉપર દ્વારકાના રસ્તામા આ ન્દાનું ગામ છે. ગામની ઉત્તરમાં રેવતી કુંડ છે અને રેવતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે અહીંના મહાકાળેશ્વર મંદિરના ઉત્કીર્ણ લેખમાં વિ.સં ૧૩૦૦ માં યુજગતના રાજ વીરલદેવે નીમેલા સૌરાષ્ટ્રના સામન્તે દ્વારવતી સ્વામીના માર્ગમાં રેવતી કુંડ સમગવ્યાનું તથા ત્યાં નવું મંદિર બંધાવી શિવની તથા વિષ્ણુની મૂર્તિ પધરાવ્યાનું લખ્યું છે (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૬૮, ૧૬૯) એ ઉપરથી દ્વારકા જવાનો આ પ્રાચીન માર્ગ હતો અને કાટેલા ગામ લગભગ ૮૦૦ વર્ષ જૂનું છે એમ જણાય છે

મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર

પ્રાચીન આર્યોએ ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ, વગેરે દેવો સાથે સૂર્યના પણ સ્તોત્રો ગાયા છે. ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્ર, અગ્નિ અને વરુણથી ઉતરતું પણ વિષ્ણુ વગેરે ખીજ ધણા દેવોથી ચઢીઆતું મ્હાન સૂર્યનું છે. ખરી રીતે તો વિષ્ણુ પણ સૂર્યનું જ એક અવસ્થા છે. પણ કાયકમે આર્યોની ધર્મરચિ પદ્ધતિના સૂર્યનો ખીજ અને દેવો સાથે વિષ્ણુમાં અન્તર્ભાવ થઈ ગયો અને ભારત-કાલમાં ગિર અને ત્રિલુની પૂજન વ્યાપક થઈ જતા સૂર્ય ભુવાસ ગયા. માત્ર પ્રાચીન પરંપરાને દૃઢતાથી વળગી રહેનાર બ્રાહ્મણોએ ત્રિકાલમધ્યા દ્વારા સૂર્યની ઉપાસના જાળવી રાખી. જો કે સધ્યામાં ઉપરોગમાં આવતા 'ગાયત્રી' વગેરે મંત્રો સુદર તથા ગભીર અર્થથી ભરેલા છે. પણ હાલના બ્રાહ્મણોના મોટા ભાગના જીવનમાં આ મંત્રોના પોપટીઆ ઉચ્ચારણુ શીવાય સૂર્ય પુજના ચિત્કારપે કાંઈ જવલું રહ્યું નથી. પણ વચવા કાલમાં ભાગત યુગ પછી અને મુમવમાનોના સાત્રાજ્ય કાલ પહેલા, ગ્રામ સમયમાં તથા તે પછી પણ કેટલાક કાલ સુધી આ દેશમાં ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં સૂર્ય પૂજા ધણા જોરમાં પ્રચલિત હતી એમ એ છંસ જણાય છે. કાઠીઆવાડ ગુજરાતમાં સૂર્ય મંદિરોના અનેક ખડેરા શોધખોળ કરનારની નજરે પડે છે.

કાંઈપણ સૂર્યમંદિરની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવવા માટે —

સૂર્યદેવનું સ્તવૃપ

અહીં અતિશય ટુંકામાં કહેવાથી મંદિરનું વર્ણન સમજવું સહેલું પડશે. આદિત્ય, સનિતા, માર્તણ્ડ, મિત્ર, જાનુ વગેરે સૂર્યના પ્રસિદ્ધ નામો છે. સૂર્ય સાન મોહાવાળો એક ઘોડો જોડેલા કે સાન વોડા જોડેલા રથમાં

એસીને આઝારામા મુસાફરી કર છે એના મારથીનું નામ અરુણ છે પુરા-
ણોમા અરુણને લગડો કહ્યો છે જુના વૈદિક કાળમા ૭ સતુઓના છ આદિત્યો
હતા કોઈ વખત સાન પણ હતા છે પણ પાઠગથી વર્ષના બાર મહીના
ઉપગથી બાર આદિત્યો થયા સૂર્યદેવ વીચે કેટલીક વૈદિક તથા પૌરાણિક
કથાઓ પણ છે, પણ એનો વિસ્તાર અહીં અગ્ચાને છે

મોઢેરાનું સૂર્ય મંદિર ગુજરાતની પુરી જાહોજનાનીના વખતમા
બધાયલું દોવાથી ઉત્તમ પ્રતિબુ છે અને એના દુકા વર્ણનથી એક કાલે
ગુજરાતમા (પશ્ચિમ હાંદુરયાનમા) સૂર્યપુજનો કેવો પ્રચાર હતો તથા
સ્થાપત્ય (Architecture) અને સ્તંભપ્રતીક (Sculpture)ની કૌશલ્ય
ઉન્નતિ થઈ હતી એ જોય વતો વાચનાગના ખ્યાલમા સંજો આવી જશે

મોઢેરાપુર

મોઢેરા નામનું એક નાનું ગામ વડોદરા રાજ્યમા પાટણથી દરિયે
૧૮ માર્ગ ઉપર એક ધાર ઉપર આવેલું છે એની આમપાસ બધો
સપાટ પ્રદેશ છે આગળ જતા રુપેણ નદીને મળી જતા, પુષ્પાવતી નદી
નામથી પ્રખ્યાત એ નાના ઘોડાના જાળા મહા ઉપર આ ગામ વચ્ચે
મોઢેરામા રમણા તો ઘોડા સુપડાજ દેખાય છે પણ એક માત્ર આ સ્થળે
કોઈ પ્રખ્યાત શહેર હશે એના લક્ષણો જોનારાને જડે તેમ છે નદીના
કાંઠા ઉપર પશ્ચિમે નીચાપુમા જુના વજનની ઘેટા તથા કેતગેલા પથરાઓ
—મૂર્તિઓ, થાભનાઓ વગેરેના અનરોહો, જમીન ઉપર બધે પથરા-
યેના દેખાય છે આમ કરીને નદી પાસેની તથા મદાન સૂર્યમંદિરની
આમપાસની જમીન કૃષિમ અર્થાત ઇંદોથી બાધેરી દેખાય છે અને
આ ઇંદો પુરાતન પ્રકારની અને અમાધારલુ મોટા કંની છે આ દેશમા
જુના મનમા ઘણા મોટા મંદિર ઇંદો વાપરવાનો રીવાજ હતો

મોઢેરા અથવા મોઢેરાપુર એ મોઢ બ્રહ્મજોતુ મૂળ સ્થાન હતું,
અને રામ સીતાના લગ્ન પ્રમગે મોઢ બ્રહ્મજોતુને એ મુજાપર્ણ
મગેસુ એવી દત્તપ્રથા મોઢેરામા ચાલે છે મોઢ બ્રહ્મજોતુ મોઢે ભાગે

મેઢ વાણીઆઓનું મોરપટું કરે છે. એમદાવાદ તથા ખેડા જિલ્લામાં તેઓની મોટી વસ્તી છે. સાધારણ રીતે ઘણી જાતિઓનાં નામો મૂલ વતન ઉપરથી પડેલાં છે. એ રીતે મોઢેરાના વતની તે મોઢ એમ માનીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. અને જૈનોના મહાન આચાર્ય હેમાચાર્ય (વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯)નાં માખાપ ધંધુકાનાં મોઢ હતાં. એ ઉપરથી એક હજાર વર્ષ પહેલાં મોઢેરા મોટું શહેર હોયું જોઈએ. અને ત્યાંના વતનીઓ ખીજે જતાં પોતાને મોઢેરાના વતની-મોઢ તરીકે-ઓળખાવવા ઇચ્છે એટલું તે અખ્યાત હોયું જોઈએ એમ સાબીત થાય છે. મોઢ જાતિઓની ઉત્પત્તિની હકીકત ગમે તેમ હોય પણ જુના કાલમાં મોઢેરા સૂર્ય પૂજકોનું એક મોટું તીર્થ સ્થાન હતું એટલું તો ચોક્કસ.

આ મોટું શહેર પહેલવહેલું ક્યારે વસ્યું તથા છેવટ ક્યારે ભાગી પડ્યું એ ચોક્કસ જાણવામાં નથી; પણ દાલમાં એની એક વખતની જાહોજલાલીની નિશાની રૂપે એક સૂર્યમંદિરનું ખડેર તથા એક જીર્ણ તળાવ નજરે પડે છે. ગામની પશ્ચિમે આ તળાવ છે. તળાવ મોટું છે, અને એક કાલે એની બધી બાજુએ પગથીઆં બાધેલા હશે તથા એની ફરતો કદાચ મંદિરો હશે એમ લાગે છે. પણ આ જીર્ણ તળાવના પગથીઆનાં તથા જે મંદિરો એની આસપાસ હશે તેના પથરાઓ પણ ઘણા વખત પડેલાં લઈ જવામાં આયા

જો આ લઘ્ય મ દેગની મૂર્તિઓના નાક કાન ભાગી નાખીનેજ મુમવમાતોને મ તોપ યયો નથી પણ તેઓએ જમીનમા સુર ગ ખોદી એમા દારૂની મયગાઓ ભરી મંદિરના સિખરને ઉઘાડી દીધુ છે એમ કહેવાય છે.

મંદિરનો સમય અને સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર

વૈદિક સમયમા આર્યો ધન્દ્ર, અશિ સાથે સૂર્યને પણ પૂજતા એ ઉપર કહ્યુ છે ભાગવતકાનમા વિષ્ણુ અને શિવમા બધા વૈદિક દેવો મમાઈ ગયા એમ્લે સૂર્યપુજા કેવન મધ્યોપાસનમા રહી પણ ધ મ ચોથા પાત્રમા શતકમા આ દેશમા દુષ્ટો વગેરે અને પરદેશી જાતિઓ દાખલ થન અને એ વખતે આપણા લોકુ ક્ષમાજનો છનનપ્રનાદ શ્રવતો વટેતો હોવાથી એમા ભણી મધ આ જુની બેગસેજ વખતે અરીના લોકુઓ તથા એ પરદેશીઓ વચ્ચે રીનાજોનો પુષ્કળ નિનિમય થયો પરિણામે આ પરદેશીઓએ ચાર વર્ણુમાધી પોતાને અનુકુલ વર્ણુ તથા શંવ, વૈષ્ણવ, જૌદ, જન વગેરે ધર્મોમાથી રચતો ધર્મ પણ સ્વીકાર્યો એથી ઉપર અહીના લોકુઓએ પરદેશીઓના કેદનાક ધર્મ તત્ત્વો સ્વીકાર્યા સર્થ પૂજા પણ આ રીતે ચોથા પાત્રમા શતકમા આ દેશમા દાખલ થઈ જણાય છે અને વૈદિક કાનમા સૂર્યપુજા પોતાનામા હોનાથી આપણા પુર્વજોને આ પરદેશીઓની સૂર્યપુજાના સ્વીકારમા પરધર્મનો સ્વીકાર નહી લાગ્યો હોય છતા સૂર્ય પુજાનુ નિદેશાપણુ ક્રુપુ રહેતુ નથી

વરાહમિદિર (ધ સ ૭કુ શતક) કહે છે કે સૂર્યના પુજારીઓ મગ બ્રાહ્મણો હોવા જોઈએ (બૃહત્સહિતા ૬૦ ૧૯) વળી સૂર્યની મૂર્તિ કેરી હોવી જોઈએ તેનુ વર્ણન કરતા એજ ગ્રન્થકાર કહે છે કે “ સૂર્યની મૂર્તિના નાક કપાળ, જઘા, સાયગ, ગાન અને છાતી ઉચા જોઈએ, એનો પહેરવેશ ઉત્તરદેશના રહેવાશી જોવો જોઈએ અર્થાત્ પગથી છાતી સુધીનો ભાગ ઢાંકવો જોઈએ એના હાથમા કમન હોવા જોઈએ, છાતી ઉપર મ લા, કાનમા

કેડય અને કેડ ઉપર કદોગે (વિચક્ષ્ણ)^૧ સૂર્યની સુખાકૃતિ, સરેલ કમલના ગભા જેવી સુંદર અને ચહેરા હમતો તથા શાત અને માથે રત્નખચિત મુકુટ આની સૂર્યમુર્તિ બનાવનારને સુખકર નીવડે છે "

‘સૂર્યપૂજારીઓ મગ બ્રાહ્મણો’ તથા ‘સૂર્યમૂર્તિનો પહેવેશ ઉત્તર વાસીઓ જવો’, વગેરે સૂચનાઓ તથા અત્યારે મળી આવતી જુની સૂર્યમૂર્તિઓના પીટી સુધી પહોંચતા પરદેશી બ્રેડાઓ સૂર્યપૂજાનું મૂળ પરદેશીપણું સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. શિવ, નિષ્ણ વગેરે બીજા દેવોની મૂર્તિઓના પગમાં જોડા નથી હોતા એ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે આ દેશમાં જે વખતે સૂર્યમંદિરો ઉભા થતા દેખાય છે તે વખતે દુનિયામાં બીજે પણ સૂર્યપૂજનો જનરો પ્રચાર હતો ઇ. મ. ના આરંભમાં ગ્રીકમાં તથા પશ્ચિમમાં સૂર્ય પૂજનો બડોળો પ્રચાર હતો પૉમ્પેનીયસ (ઇ. સ. ૧૭૦) સૂર્યપૂજના રથાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઓરેનીયમે રોમમાં એક લવ્ય સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હતું તથા પામીગમાં પોતાના સૈનિકોએ ઇ. મ. ૨૭૩ માં જર્મીનદોસ્ત કરેલા સૂર્યમંદિરનો શુભોદ્ધાર કરવાની આ પાલ્સાદની ઘણી ઇચ્છા હતી

૧ આ વિચક્ષ્ણ શબ્દ જરા વિચિત્ર છે એ બાકીઓના આન્થોથ (Annyao ngaba) શબ્દને મળતો લાગે છે, એ પણ સૂચક ૨

૨ સૂર્યના પૂજારી બ્રાહ્મણોનું મગ નામ વિચિત્ર છે એ નામ પરદેશી જેવું— ખરી રીતે હરાની માણ (magd) ને મળવું કે એ ઉપરથી નીકળેલું લાગે છે વળી ચિન્ન માલમાં એક જૂના સૂર્યમંદિરનું ખ. રે. ૪ વધા એ ગામમાં એસરાજ વાણી— આના ગોર સેવક નામના બ્રાહ્મણેના કેટલાક ઘરો છે આ લોકોની આકૃતિ જરા વિચિત્ર રીતે જુની પડે છે આ લોકો જુના મગ બ્રાહ્મણોમાંથી ઉતરી આવેલા લાગે છે— એ કે તેઓ હાલમાં વૈષ્ણવ છે પણ પહેલા સૂર્યપૂજક હતા એઓની ઉત્પત્તિ સૂર્ય પુરાણમાં કહી છે એમ તેઓ માને છે સૂર્ય તથા જપિત્ય પુરાણમાં આ સેવકોને ‘કે લોના’ દેશમાંથી ગરુડ લઈ આવ્યા તથા તેઓ અગ્નિ તેમજ સૂર્યના પુજક હતા એમ કહ્યું છે એ ચાલ રાખવા જેવું છે. (Bombay Gazetteer Vol 1 part 1 p. 465)

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના સમય પહેલાં ઘણા વખતથી આ દેશમાં પશ્ચિમ-સીંદુસ્તાનમાં ખામ કરીને સૂર્યમંદિરો ઉભાં થવા લાગ્યાં હતા. ઇ.સ. ૪૩૭ માં રેશમ વણનારાઓના એક ગણે દશપુર (માળવાનું દગોર) માં એક સૂર્યમંદિર બાંધ્યું હતું અને ૪૭૩ માં એને મમરાનું હતું. આ ગણ સારથી દશપુર ગયો હતો. (જુઓ દશપુરનો લેખ I. A. ૧૦. XV. p. 176.) કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય મુક્તાપીડે ઇ. સ. આઠમા શતકના પહેલા ભાગમાં કાશ્મીરમાં પ્રખ્યાત માર્ગ (સૂર્ય) મંદિર બાંધ્યું હતું, એમ રાજતરંગિણીમાં કહ્યું છે. આ મંદિરનો ભગવાવશેષ હજી ઉભો છે; અને પોતાની પ્રાચીન ભવ્યતાની છાયા દેખાડે છે. સાતમા શતકમાં યુવાન ચંગે મુલતાનમાં સૂર્યનું એક પ્રખ્યાત મંદિર હોવાનું કહે છે. અને ૧૧ માં શતકમાં એલ્મીરની એજ મંદિરની નોંધ કરે છે. મુલતાનની સૂર્યમૂર્તિ સોનાની હતી એમ યુવાન ચંગે લખ્યું છે. જ્યાં એલ્મીરની કહે છે કે મૂર્તિ લાકડાની હતી તથા ઉપર ચામડું ઓઢાડ્યું હતું. એની પુનઃ મગ બાહણો કરતા તથા એ સ્થળે સામગ્રપુર યાત્રા નામનો મેળો ભરાતો એમ એલ્મીરની કહે છે (જુઓ *Al Beruni's India by Sachidan*) યુવાન ચંગે કનોજમાં પણ એક સૂર્યમંદિર હોવાનું કહ્યું છે. કચ્છમાં કચ્છકોટમાં એક જુનું સૂર્યમંદિર છે અને ગોરકની નક્ષિણે પ્રાચીકુંડ પાસે બીન્નમોલ તથા મોઢેરાના માપનું એક બીજું સૂર્યમંદિર છે. વળી એલાપુરની, બાગ્ગની તથા ખંડગિરિની ગુફાઓમાં સૂર્યની મૂર્તિઓ છે. આ બધાં ચિન્હો ઇ. સ. ચોથા પાંચમા શતકથી ઇ. સ. ૧૧ માં ૧૨ માં શતક સુધી સૂર્યપુજનો આ દેશમાં ઘણો પ્રચાર હતો એમ જતાવે છે.

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનો સમય

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર એની રચનાના તથા કલાના પ્રકાર ઉપરથી ઇ. સ. ૧૧ માં શતકનું—અર્થાત્ બીમદેવ (ઇ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૬૩) ના વખતનું હોય એમ જણાય છે. ગુજરાતમાં ઇ. સ. ૧૧ માં, ૧૨ માં તથા

૧૩ મા શતકમાં સ્થાપત્યકલાનો ધણો વિકાસ થયો હતો આ શતકોમાં ગુજરાત પરમ સમૃદ્ધિથી દીપ્ત હતું એના સસિક શ્રીમતો ધર્મકાર્ય-મંદિરો બાંધાવવા, વાનતળાવો ખોદાવવા, ધર્મશાળાઓ બાંધાવવી વગેરે-મા પોતાનું ધન ખર્ચવા અતિ આતુર હતા અને ગુજરાતના કારીગરો શ્રીમતોનું ધર્મકાર્ય દીપાવે એના કલાદક્ષ હતા ગુજરાતના કારીગરોની કૃતિ તે જાણી પર્વત પ્રસરી હતી. આસર ઉપર ગુજરાતના કારીગરોનું ઝીણું કોતરકામ કોઇપણ દેશના કે યુગના આ જાતના કામ સાથે દરીદ્રાદ કરે એવું છે. મેઢેગાનું સૂર્યમંદિર પણ આ વિજ્ઞાન સમયનું છે અને ઇ. મ. ૧૦૩૨ મા બીમદેવના મહામાત્ય વિમળશાએ આણું ઉપર બાંધાવેના ઋષ-ભદ્રેનના મંદિર માથે સગપાની જોતા મેઢેગાનું મંદિર એજ વખતનું હોય એમ જણાય છે વળી મી. કઝીને આ મંદિરમાના એક પથરા ઉપર “વિક્રમ સવત ૧૦૮૩” એ રીતે અક્ષરો કોતરેલા વાંચ્યા હતા બધી રીતે વિચાર કરતા આ સૂર્યમંદિર મહમદ ગઝનીએ સોમનાથ તોડ્યું તે પછી એ વર્ષની બાદ ઇ. સ. ૧૦૨૬ મા બાંધાયું છે એમ માનનામા કાંઈ સાધો નથી આણું ઉપરના વિમળશાના મંદિરનું તથા પાટણની ગણીની વાનનું એ સમકાલીન છે. વિમળશાનું મંદિર અત્યુત્તમ સયોગિને લીધે ૮૫૦ વર્ષ પછી પણ ૮૭ આબાદ ઉભું છે, એની શોભા આખા હીંદુસ્તાનની જુદી કમાના નમુનારૂપ છે એની શોભા ઉપરથી આ મેઢેરા નું મંદિર અપકિત ઉભું હશે ત્યારે કેવું ભવ્ય વાગવું હશે તે કંઈ સેવું.

મંથુરુ તથા મોઝ્ય પ્રમાણવાળું દરો. આખું મંદિર ૫૧ શીટ ૯ ઈંચ લાંબું અને ૨૫ શીટ ૮ ઈંચ પહોળું છે. ગર્ભગૃહની લીટો તથા મંદિરની બહારની બીંતોની વચ્ચે પ્રદક્ષણમાર્ગ છે. આની ઉપર શિખર હતું. મંડપની ઇતને ૧૩ શીટ ૬ ઈંચ ઊંચા આઠ ચાલસાઓનો આધાર આપ્યો છે. અને એથી બે શ્રેટ નીચા ચાલસાઓ ગર્ભગૃહની સામેજ છે. સભા-મંડપના મધ્યભાગ ઉપર બૃહ સુદર કોતરકામવાળો ધુમટ હતો. જે બધો પડી ગયો છે. આ ધુમટ હાલના મંદિરોના મંડપ ઉપર જોઈએ છીએ તેવો ઉપરથી ગોળ આકારનો નર્દિં પણ એક ઉપર એક ચર મુક્યા હોય તેવી જાતનો આશુના તથા ગિરનારના જૈન મંદિરોના ધુમટ જેવો હતો. આ ધુમટની બરાબર વચ્ચેથી અંદરના ભાગમાં પથ્થરમાંથી કોતરેલું એક સુ-મર લટકાવેલું દેખાય છે. આ સુમર એવું ઝીલું કોતરેલું હોય છે કે એ જોઈને પથ્થરનું હોવા છતાં પાસાઓવાળા કાચનું હોય એવું લાગી કારીગરના કામ માટે ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકાય નહીં. મંડપની અંદરના દીવાલો બહારની સંખ્યામણીએ કોતર કામ વગરની છે, પણ આ દીવાલોમાં રચલે સ્થલે ગોખ રાખેલા છે જેમાં સૂર્યની મુર્તિઓ છે. આ બધી મુર્તિઓના પગમાં પરદેશી (હિંસીઅન) છુટ છે. અને છુટના ચામડા ઉપર લીંટાઓ પાડેલા છે.

મંદિરના ચાલસાઓને નીચેથી ઉપર સુધી કોતરકામથી ભરી લીધા છે. ચાલસાઓ નીચેથી અષ્ટકોણ છે પણ ઉપર જતાં ગોળ થઈ જાય છે. ચાલસાઓ ઉપરના આડા પથરાઓને પણ કોતરેલા છે.

ગર્ભગૃહ તદ્દન પડી ગયું છે, માત્ર દીવાલો ઉભી છે. આ ગર્ભગૃહને જો માળ હોય એમ જણાય છે નીચેનું ગર્ભગૃહ ઉપરનાથી ૧૧૩ શીટનીસું દરો. આ ગર્ભગૃહમાંથી કચરો દુર કરતા સૂર્યમુર્તિની બેઠક દેખાય છે. બેઠકના આગલા ભાગ ઉપર સૂર્યના રચના સાત ધોડા કોતરેલા છે. આ નીચેના ગર્ભગૃહમાં શી રીતે ઉતરાવું દરો તે સમજાતું નથી. કદાચ ઉપરથી સીડી

મુકીને ઉતરાવું હશે. અમરનાથના કિવમિંદરમા ગર્ભગૃહ ઉપરના મંડપના સપાટીથી ૭ ફીટ નીચે હતું, પણ ત્યાં ઉપર માળ ન હતો અને મીઠીથી નીચે ઉતરવું પડે એવા ઉંચા ગર્ભગૃહોતો ઘણે સ્થલે છે, પણ આ મોઢેરામા તો નીચેનું બોયર કીંમતી વસ્તુઓના ભડાર તરીકે રાખ્યું હોય એવું લાગે છે. ગર્ભગૃહની દીવાલો કાતરકામ વગરની છે પણ તેના ધુમટના જે કટકાઓ નીચે પડ્યા છે તે ઉપરથી ધુમટ મુદ્ર કાતરકામથી ગોભાયમાન હશે એમ લાગે છે. ગર્ભગૃહનો દ્વારમાર્ગ સારી રીતે કાતરણીવાળો છે કાતરકામમા મૂર્ત્યુર્મુર્તિ વારવાર દેખાય છે. અદક્ષિણામાર્ગમા ગર્ભગૃહની ત્રણ દીવાલોના બહારના ભાગમા સ્થલે સ્થલે ગોખો મુકેલા હતા જેમા બેસાડેલી મૂર્તિઓ નાટબ્રહ્મ થઇ ગઇ છે. મંડપની દરેક બાજુની ખારીઓમા કાતરેલી પથ્થરની ઝળાઓ બેમારેલી હતી પણ એમાનો મોટો ભાગ પડી ગયો છે. આજ અમાણે અદક્ષિણામાર્ગમા પ્રકાગ આવવા રાખેલી ત્રણ ખારીઓ પણ અદશ્ય થઇ ગઇ છે.

મદિરની દિવાલોના બહારનો ભાગ મૂર્તિઓ કાતરીને ભરી દીધો છે. મંડપની દીવાલો ઉપર આઠી લીંટીમા અને શિખરની દીવાલો ઉપર ઉબી લીટીમા મૂર્તિઓ કાતરી છે. વળાખીજી રીતે પણ વિવિધતા આણુવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અષ્ટભદ્ર અથવા તારકાકૃતિ મદિરોમા આ ગીતેજ કાતરકામની શોભા ગોઠવવાનો રિવાજ હતો. સ્થાના પ્રકાશમા મદિરની દિવાલો ઉપરની મૂર્તિઓના ઉભા ચહેરા જે બચ્ચનાથી ઝગદગા ઉડતા હોય તેનો ખ્યાલ આજે આવવો મુશ્કેલ છે

આજુ મદિર ઉપર પીઠ (પ્લેટફોર્મ) ઉપરઉભું કે બહારની દીવાલોની ત્રણેય બાજીઓની બેય બાજુના મોટા ગોખોમા સૂર્યની કેળેરી મૂર્તિઓ ગાખી છે અને એના પગ નીચે માત્ર પોડાઓ છે. બાજુમા, ત્રીંચો છે, જે કદાચ સૂર્યપત્નીઓ હશે મંડપ અને ગર્ભગૃહના દ્વારને મથાંગે સૂર્યમૂર્તિઓ બેમારી છે. વળા અદક્ષિણા માર્ગ ને ફગતી દીરાવમા છ ગોખમા

જી અને મંડપની અંદરની દિવાલના છ ગોખમાં છ બીજી, એ રીતે ૧૨ આદિત્યની ૧૨ મૂર્તિઓ દેખાય છે. વળી ગર્ભ ગૃહની બહારની દિવાલમાં બાર આદિત્યની મૂર્તિઓ છે. સૂર્યની મૂર્તિઓને મોટા ભાગે બે દાય છે. જે સાચા રાખેલા હોવાથી ઘણેખરે સ્થલે ભાગી ગયા છે. બીજા દેવોની મૂર્તિઓ બાર દાયવાળી છે.

ઉત્તર તરફની દિવાલમાં ત્રણ મુખ, ત્રણ દાય અને ત્રણ પગ વાળા એક મોટી હંબી મૂર્તિ છે, જેને ગામના લોકો કાર્તિકેશ્વર કહે છે અને દર અઠવાડીએ તેલ તથા સિંદુર ચડાવે છે. ઘણું કરી આ અગ્નિની મૂર્તિ હોવી જોઈએ, કારણ કે ત્રણ પગ એનેજ હોવાનો મંત્ર છે. પણ આ મૂર્તિ ઉપર તેલ અને સિંદુર એટલાં ચડેલાં છે કે એનું બરાબર સ્વરૂપ ઓળખાતું નથી. આ મૂર્તિથી આગળ ખુણામાં નંદી સાથે શિવ ઉભા છે. બીજી પણ ત્રી, પુરુષ તથા નાગદેવોની ખંડિત મૂર્તિઓ છે.

પણ આ મંદિરનો સૌથી મુંદર તથા અતિથય શોભિતો કરેલો ભાગ તો સભામંડપ કે ચાવડી છે. સભામંડપ ગર્ભગૃહની સામેજ છે. એની વચ્ચે માકડો રસતો છે.

સભાગૃહના સ્તંભો અને એની ઉપર બે સ્તંભોની વચ્ચેનાં તોરણો સભામંડપની શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે, પણ મંડપની ઉપરનો ધુમકે પડી ગયેલો હોવાથી તોરણોના પણ ખંડિત કટકા નજરે પડે છે. સભાગૃહના સ્તંભો ખરેખર ઘણા મુંદર દેખાય છે, એના ઉપરનું કોનરકામ આકર્ષક છે.

સભામંડપમાં પેમવાના પૂર્વ દિશાના દ્વાર સામે, સૂર્યકુંડમાં ઉતરવાનાં પગથીયાંની ઉપરજ એ સ્તંભો ઉભા છે જેના ઉપરનું તોરણ નીચે ઢગલો ચક્ર તુટી પડ્યું છે. આ સ્થલે અનેક મુંદર તોરણો કે કીર્તિસ્તંભો હતા તેમાંથી કોષકળ જીવતા રહ્યા છે. વડનગર, સિદ્ધપુર તથા કપડવંજના કીર્તિસ્તંભો જેવાજ આ પણ છે.

સલામંડપની પૂર્વમાં હાલમાં રામકુંડ તરીકે ઓળખાતો સૂર્યકુંડ આવેલો છે. સલામંડપથી પાણીની કોર મુખી પગથીઆં બાંધેલાં છે. આ કુંડ જે કે હાલમાં ધણો તુટી ગયો છે પણ મૂલ સંપૂર્ણ કુંડનાં મર્વ લક્ષણોવાળો હતો. આ કુંડમાં ઉત્તરતાં વચ્ચે ગોળામાં મૂર્તિઓ બેસારેલી છે. અને કુંડ ઉપર નાનાં નાનાં મંદિરો છે જેમાં મોટે ભાગે વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ છે. કુંડની પૂર્વમાં મુખ્ય મંદિરની સામેના મંદિરમાં શેવશાખી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. બીજી મૂર્તિઓમાં એક વામન અવતારની તથા એક શીતળા-દેવીની તથા એક કમલામ્બના શક્તીની છે.

મંદિર તથા કુંડનું ચણનરકામ સુનો વાપમાં વગર કરેલું છે. જુના વખતમાં ધણાં મકાનો આ રીતેજ બાંધવામાં આવતા. કુંડનું પાણી હાલમાં વાપરવા યોગ્ય દેખાતું નથી. છતાં કોઈ કોઈ ભાવિકો એમાં નાહ્યા વગર રહેતા નથી. સૂર્યના ઘોડાએ ખણવાથી આ કુંડ યથો છે એમ દંતકથા છે.

મોઢેરાના આ સૂર્યમંદિરની દિશા એવી રીતે ગોઠવેલી છે કે મુખ્ય બરાબર પૂર્વ દિશાની સામે હોઈને વસંત તથા સરદમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આખા સલામંડપને વીંધીને બરાબર ગર્ભગૃહમાં પડે. સૂર્યના ઉગતા પ્રકાશથી સલામંડપના થાંભલાની મૂર્તિઓ, મર્ભગૃહના દ્વારની શોભા તથા સૂર્યની મૂર્તિ પોતે બધું એક સાથે ઝગઝગી ઊંડું દશે ત્યારે દેખાવ શું બન્યું હોયતો હશે !

રના સ્થાપનારના મનમાં આને માણસની ક્ષમતા જાણી શકે તેટલું સંપૂર્ણ જનાવવાની વાસના કેવી તીવ્ર હશે એ સમજાય છે. ઉપસે જયો જાગ ચાલતાએને આધારે રહ્યો છે. આ ચાલતાઓ અનિશ્ચય મુંદર કોતરકામથી શોભાયમાન દેરેલા નવા સોથી મરસ પ્રકારના છે એટલું જ નહિ પણ આ મુઠ્ઠેલા જમાનામાં પણ મુદ્દ રમજૂતિની કલ્પના તથા કુશળ કારીગરી રૂપે મણાય એવા આ છે.....

આ મંદિરનું અવલોકન કરવામાં અમે કેટલાક દિવસો ગાળ્યા, પણ એની મુંદરતામાં એની વિવિધતા છે કે એનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરવા માટે કે એની મામાન્ય રૂપરેખાનો જાણો પણ ખ્યાલ જાધવા માટે અમારી પાસે કાળજ દલા તેથી વધારે દિવસોની જરૂર હતી. ઘણી મૂર્તિઓ દેવદેવીની પૌરાણિક કથાઓનું ચિત્ર રજુ કરે છે, આખા મંદિરની બદારની બાજુ ૧૮ ઈંચ પહોળો એક પટ્ટો પુરો, સોઓ, ઘોડાઓ અને ખીજાં જનાવરાના જુદા જુદા સ્થિતિમાં કોતરેલા આકાશદ્વારા કોષ પૌરાણિક કથાનું સમગ્ર ચિત્ર દેખાડે છે અને જમીન ઉપરથી પીકની સરખાતમાજ મકાનની પીકને પોતાના અવયવોથી આધાર આપતી એક આખી લાથીઓની દાર છે. ”

ઉપસંહાર.

આવું લગ્ય અને મુંદર મૂર્ચમંદિર પાટણ પડ્યા પછી અને ગુજરાત મુસલમાનોને હાથે ગયા પછી એમનેજ હાથે લામ્યું હશે અને પછી એ અરમામાં વૃષ્ટ્યુવ સપ્રદાયનો પ્રચાર થવા માડનાં ફરી એકવાર મૂર્ચનો વિપ્લુમાં અન્તર્ભાવ થતા સૂર્યની જુદી પૂજા નીકળી ગઈ એટલે પાછલા કાળમાં નવા મૂર્ચમંદિરો થયા નથી કે જુનાના ઇર્ષોદ્ધાર થયા નથી (આ અન્તર્ભાવમયક મૂર્ચનારાયણનું મંદિર મોમનાથ પાટણમાં છે.)

મોંદરાનું સૂર્યમંદિર તથા એ કાલના ખીજાં મંદિરો જોતા, એક દાલે આપણાજ પૂર્વજોએ ગ્રાહ્ય કરેલી કલાની કન્નત સ્થિતિ, લાલની કેવળ અધોગતિ તથા કાલની સર્વભક્ષકતા યાદ આપ્યા વગર રહેતાં નથી.

ખેડ બ્રહ્મા :

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ હિંદુ ધર્મમાં મોટાદેવ છે. વૈદિક મંત્રોમાં અગ્નિ, ઈંદ્ર, વરુણ, મિત્ર વગેરે દેવોના સ્તોત્રોજ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહે-
-શની પૂજા નથી. ઋક્ષમદિનામા વિષ્ણુ દેવતા પર થોડા મંત્રો છે પણ ત્યાં
વિષ્ણુનું સૂર્યરૂપ ચોખ્ખું દેખાય છે અને સૂર્યદેવ પણ ઋગ્વેદમાં અગ્નિ
અને ઇંદ્ર કરતા ગૌણ દેવ છે. રદ્દને તો વેદમાં અનાર્યોના અને જગસોના
દેવ કહ્યા છે, પણ મનુવેદમાં રદ્દનું મહત્વ વધુ દેખાય છે. જો કે રદ્દનું
રૌદ્ર, રૂપતો નમસ્તે રદ્દમન્યવે -વગેરે મંત્રોમાં એ સ્પષ્ટ દેખાય છે, પણ એવા
રદ્દને માનનારા લોકોની સંખ્યા વધી હજે ખરી બ્રહ્માનું મૂળ કદાચ વિષ્ણુ
અને શિવ કરતા વધારે વૈદિક લાગે છે બ્રહ્મ શબ્દ નપુમકલિંગમાં મત્ર-
મુતિ જેવા અર્થે ઋચ્યાઓમાં વપરાયો છે. અને તે મંત્રોના પતિ-
દ્વચ્છણપતિ નામના એક અર્ચન મૂર્ત્ય કરતા વધારે અમૂર્ત દેવની કલ્પના
વેદમાં મળે છે તેમજ પ્રજાપતિ અને દિગ્વિજયર્થ નામના એ દેવોના નામ
વેદના પાછલા થરમાં મળે છે. ઉપનિષદોમાં મૂળમંત્ર વાચક બ્રહ્માશબ્દ પર-
મતત્વ વાચક થઇ ગયો. પણ બ્રહ્મભાષી પુણિજ બ્રહ્મા શબ્દ થયો તે દેવ
વાચક તરીકે ક્વચિત્ વપરાયો છે. બીજી તરફથી બ્રાહ્મણ કાળમાં વિષ્ણુનું
સ્થાન જેમ ધીમેધીમે ઉચું આવ્યું છે તેમજ પ્રજાપતિનું સ્થાન પણ ઉચું
આવ્યું. તે ત્રીણ દેવોમાં ઇંદ્ર અને પ્રજાપતિ શ્રેષ્ઠ છે અને કયાકે તો પ્રજાપતિ
તો મર્વ શ્રેષ્ઠ છે એવા વચનો બ્રાહ્મણોમાં મળે છે.

દુંકામાં બ્રાહ્મણ સુતના અન્તર્માં-ભારતયુગના આરંભમાં બ્રહ્મા,
વિષ્ણુ અને રુદ્ર ત્રણે દેવો વૈદિક અગ્નિ, ઈંદ્ર, મિત્ર, વરુણને દાણી દઇને
ઉપર આવે છે. જે વખતે મમાજના શ્રેષ્ઠ વિચારકો ઔપનિષદ બ્રહ્માત્મ-
કયનો વિચાર કરતા હતા તે વખતે હિંદુસમાજના મામાન્ય લોકો, આ

ત્રિમૂર્તિને પૂજતા હતા એ કે મરિચક વિચાર કરવાની આત્મી જગ્યા નથી, પણ બ્રહ્માનું સ્વરૂપ ઉપર ગમ્યાવેળે અભ્યુત્પત્તિ, પ્રજાપતિ અને દિરુપ્ય ગર્ભ ત્રણેયની ભાવનાઓ એકઠી થઇને બધાયુ લાગે છે. અને આ ત્રણે દેવોની આતર્ગત અમૂર્તતા બ્રહ્માને પણ વગગી રહી છે વિના અને ગિર ક્રમતા બ્રહ્મા વધારે અમૂર્ત દેવ છે

દિરુપ્ય ગર્ભ ગન્ધમાજ નેત્રેભય મૂર્ધનો અર્થ રહ્યા છે. મૂર્ધને દેવત્વ આપવા, મનન કરના દિરુપ્ય ગર્ભ ગન્ધ યોગ્યતા દેખાય છે, પણ એનું મૂર્ધત્વ કહાતું નથી વેદિક ગન્ધો નો પાગ દર્શક છે. પૌરાણિક બ્રહ્મામા પણ દિરુપ્ય ગર્ભનું મૂર્ધત્વ ઉતરી આવ્યું છે

હિગ્વ્યગર્ભ મમર્તતાગ્રે

મૃતસ્ય જાતઃ પતિરેક આમીત ।

મ દાધાર પૃથિવી ધામુલેમામ્

કર્મ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥

એ પ્રમિદ્ધ મત્રથી ત્રણેયના સક્રમ દિનાના દગમા મળના સૂક્તમાં દિરુપ્યગર્ભને પ્રજાપતિ ગન્ધથી મબોધન કરેલું મળે છે (જુઓ ઋ. ૭. ૮. ૭. ૭. ૯)

આ બ્રહ્મા અથવા પ્રજાપતિનું વ્યક્તિત્વતો પૌરાણિક કથાઓથી ખીસ્યું છે પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિમા બ્રહ્મા સૃષ્ટા ગણાય છે. વિષ્ણુમત્વ ગુણુક્રત અને જગત્તી મિથિતી ભજવનાર રદ્ર તમે ગુણુક્રત અને જગત્તો પ્રત્ય ક્રમતા અને બ્રહ્મા ગ્ને ગુણુક્રત તથા જગત્તને ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે. બ્રહ્મા ચતુર્મુખ છે. નૃષ્ટિ પેરે વેદો પણ બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કર્યા છે બ્રહ્મામાથી સૃષ્ટિનો વિન્નાર કેવી રીતે થયો તે પુરાણોમા વિન્નારથી કહેલું છે પણ અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી

મહાભારત કાળમાજ વિષ્ણુ અને શિવની પૂજા જોરમાં આવતી ગઇ અને બ્રહ્માની પૂજાની લોક પ્રિયતા ઘટતી ગઇ. કદાચ શક્તિ પૂજામા પણ બ્રહ્મા પૂજાનો અન્તભાવિ થયો હોય. ગમે તેમ હોય પણ વિષ્ણુ, શિવ અને શક્તિના મોટા માર્ગો આ દેશમા ઘણા કાળથી ચાલે છે, જ્યારે બ્રહ્માનો કોઇ માર્ગ ચાલતો નથી. પણ પ્રાચીન બ્રહ્મા ભકિતના ચિહ્નરૂપે આ બ્રહ્માનુ આખા ભારતમા એક તીર્થ આચાર હિમ્નું છે, પુષ્કરસ્થાનું. પણ ગુજરાતેય એક બ્રહ્માનુ તીર્થ રાખ્યું છે અને તેનું નામ છે ખેડ બ્રહ્મા.

અમદાવાદથી પ્રાતિજ લાઇનમા ખેડ બ્રહ્મા જવાય છે. આ લાઇનમાં અમદાવાદથી ૪૪ મેલ ઉપર પ્રાતિજ સ્ટેશન છે. પ્રાતિજથી હાલે ગાઉ ઉપર ખડાયતા વાણીઆ અને ખડાયતા બ્રાહ્મણોના ઇષ્ટ દેવ કોટયર્ક ભગવાનનું સ્થાન છે. આ સ્થાન વિજાપુરથી ત્રણ ગાઉ દૂર છે, અને વિજાપુરથી પણ ત્યાં જવાય છે. અહીં મંદિરમાખરમતીના કાઠા ઉપરજ છે અને મંદિરમા કોટયર્ક ભગવાનની ગૌરવ મની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, પાસે ત્રીકમરાયજીની અને ધનરાયમજીની મૂર્તિઓ તથા લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ છે. આ સ્થાન અસાધ્યાર્થિક પૌરાણિક પ્રકારનું હોવા છતાં અહીં પૂજા શ્રીવલ્લભ સપ્રદાયને અનુમતીને થાય છે અહીં ખડાત ગામ છે, તે ઉપરથી ખડાયતા નામ પડેલું. અહીં ખડાયતા વાણીઆ અને ખડાયતા બ્રાહ્મણોની કુળદેવીઓ છે. આ દેવીઓના જુદા જુદા નામથી ખડાયતા પ્રાતિજ પેટા વિભાગોના નામો પડેલા છે મોઢ વાણીઆઓના જેમ મોઢ બ્રાહ્મણો ગોર હોય છે, તેમ ખડાયતા વાણીઆના ખડાયતા બ્રાહ્મણો ગોર હોય છે વળી જેમ મોઢેરા ગામથી નીકળેલા વાણીઆ મોઢ વાણીઆ અને મોઢેરાથી નીકળેલા બ્રાહ્મણો મોઢ બ્રાહ્મણો તેમજ ખડાયતા વાણીઆ અને બ્રાહ્મણો પણ આ ખડાત ગામના મૂળ સહેનાશી હોવા જોઇએ. આ ને મોઢેરા પેઠે આ ખડાત પણ જૂના વખતમા મોટું શહેર હોતું

જોડાએ આમપાસના ખડેરા જોના એમજ જણાય છે ખાપના વાણી-
આઓ અને બ્રાહ્મણો કોટવર્ડની યાના કવવા આવે છે

વગી પ્રાતિજ્યી આગળ તજોદ પગી દિ મતનગર, ઇડર, વડાની અને
છેનદ મેડખલાનુ રોશન આવે છે અમદાવાદથી ખેડખલાનુ મથાન ૮૯
મેય છે તે દરણાવ કે દિરખ્યાલી નદીના કાઠે છે અહીં એક મહિરમા
ખલાની ચતુર્મુખ મૂર્તિ છે મહિની પામે એક ડડ છે આ જગ્યાએ
પહેના ખલાએ યરા મોં હતો એમ કહેવાય છે આ મથાન માટે જો થોડી
તકથાઓ રચનમાદાત્મમા મગે કે, તે જુની નથી જણાતી અહીં મદા-
ગિનનાની ઉપર પદર દિવમ મેજો લગાય છે ખેડખલા પામે દિગ્દેશાલી
કામળી અને ભીમાદી નામની નદીઓનો મગમ થાય છે નદી ઉતરી
મામે મારે જુડુઆશ્રમ છે અને ખલાના મહિરથી અર્ધા મેન ઉપર અમાજી
માનાનુ મ દર છે સાધર્મશાળા છે અને પામે માનસરોવર છે

ખેડખલાથી દોઢ ગાઉ ઉપર ચાસુ કાટેનીનુ મહિર છે, પામેજ તજાવ
છે અને એથી દેડેક ગાઉ દૂર કોટેજર મદાદેવનુ મહિર છે

શામળાજી.

ખેડખલાથી શામળાજી જવાય છે તજોદ મેશન ઉતરી મોડારોથી
પણ જવાય છે મોડારોથી ૧૮ મન ઉપર મેશા નદીને કાંઠે ભીનોડા ગામ
પામે શામળાજીનુ સ્થાન છે આ સ્થાન ઇડર મસ્જાનના જોવાયેલ
મથાનોમાનુ એક છે મહીકાશ અને મેવાડની મગ્દદ ઉપર શામળાજીનુ સ્થાન
છે શામળાજી એ દશા અને નીમાવાણીઆના ઇષ્ટેન છે અહીં ખીજુ મોઠ
નથી તીર્થસ્થાનને અમે મો એક માણુમની સ્ત્રી હશે પણ આમપાસના
ખડેરા જોના એક કાળે આ મોડુ તીર્થ મથાન હશે એમ લાગે છે રથા
ગાડી નાજી અન રમણીય છે અપારે મુખ્ય મહિર શામળાજીનુ મનાય છે.

આ મંદિર ૧૦૦ વર્ષનું જૂનું છે. એમ ગેઝેટિયરમાં કહ્યું છે. (વળા જુઓ Antiquarian Remains in the Bombay Presidency VIII p. 237) પણ કદાચ વધારે જુનું હોય. પણ પુરાણમાં આ તીર્થની નોંધ છે. (વસુ. મૃદ્ધિ સંદર્ભ. ૧૧.) મંદિર એ માળનું છે. ગર્ભ ગૃહ ઉપર શિખર છે અને મંડપના ચાંલવાઓ ઉપર અને બીજે પણ પુષ્કળ દેાતર હામ છે. મંદિરને ફરતો કોટ છે અને કોટના દરવાજા આગળ એક જાણુ એ મોટા હાથીઓ ઉભા છે.

જૈનો આ મંદિર જૈન હતું એમ કહે છે. અને મંદિરના જૂના ભાગ ઉપરની કારીગરી જૈનોના દાવાને ટેકા આપે છે એમ મહીકાંકા ગેઝી. ટીઅરના લેખકો કહે છે. મંદિરમાં બે ઉત્કૃષ્ટ લેખો છે. એમાંના ઉપસા માળના લેખમાં ઇ. સ. ૯૪ તથા ઇ. સ. ૧૦૨ ની સાત્રો છે. પણ એ લેખના અક્ષરો એ વખતના નથી.

બીજો લેખ મંદિરના દરવાજામાં ત્રાંગા ઉપર છે. એમાં ઇ. સ. ૧૭૬૨ માં થયેલા જીર્ણોદ્ધારની નોંધ છે. આ બે લેખો ઉપરથી આ મંદિર સામળાજી એટલે કૃષ્ણભગવાનનું નહીં પણ ગદાધર એટલે જળદેવજીનું જણાય છે. છતાં આપારે સામળાજીનું કેમ કહેવાય છે અને હાલની કૃષ્ણની મૂર્તિ કયાની આવી ? આ મુખ્ય મંદિરની આસપાસ અનેક જૂનાં મંદિરોનાં ખડેરા છે તેમાંનાં તથા જોવા જેવા છે. એક જૂનું સામળાજીનું છે. એ જૂનું કહેવાય છે પણ વસ્તુતઃ મુખ્ય મંદિર જેટલું જૂનું નથી; આ સ્થિતિ ઉપરથી તકે એવો યાગ છે કે મુખ્ય મંદિર મૂળ જૈન સ્થાન હશે, પછી ત્યાં કૃષ્ણનેાનું જોર થતા મુખ્ય મંદિર ગદાધરજીનું મંદિર બન્યું અને પડખેનું બીજું કૃષ્ણનું-સામળાજીનું થયું, પાછળથી કૃષ્ણનું મંદિર જીલ્લો થઈ જતાં એમાંની મૂર્તિ ગદાધરજીના મંદિરમાં પધરાવી હોય એ સંભવિત છે. આ એક કલ્પના છે ખરેખર શું બન્યું હશે એ કહેવાતું નથી.

બીજાં બે મંદિરોમાં એક સોમનારાયણનું છે. આ મંદિરની બાંધણી અને

એની સ્થાપત્યકળા જોવા યોગ્ય છે અને બાધણી ઉપરથી આ પ્રદેશનું માથી જુનું મંદિર આ હોવાનો સંભવલાગે છે. ઇ. મ. બારમા, તેરમા સતકમાં પશ્ચિમ દિગ્દશા આ જાતના પદ્મનારાયણ, ગોકાનારાયણ, વીરનારાયણ વગેરે નામથી વિખ્યાત તથા જલદેવના મંદિરો બધાયા હોવાના પુરાવા મળે છે. (જુઓ વૈષ્ણવ ધર્મનો મક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૧૬૬ થી ૧૬૮) એટલે આ સ્થળે પહેલું મંદિર માગનારાયણ બારમા તેરમા સતકમાં ઇસ ૫૨૨ મારોના હાથમાં હતું એ વખતે, બધાંય હોવાનો સંભવ છે.

આ ઉપરાંત અહીં એક મહાદેવનું મંદિર છે તે બોયરામા છે, આ શિવાય બાકી બધા તદ્દન ખડેરા છે. મુખ્ય મંદિરપાસે મેશ્વા નદીમાં મોટા ધુનો છે તેમાં કાર્તિક શુદ્ધ ૧૪ ને મેજ ન્હાનાથી જૂનનો વળગાડ હોય તે ધુટી જાય એમ મનાય છે.

કાર્તિક શુદ્ધ પુનેમે આ સ્થળે મોટા મેળો ભરાય છે.

ઇસ—અહીં ઇસ વિશે થોડી હકીકત અગ્રધાને નહીં મળ્યા. ઇસ મગધાન મહીકાદા એજ-મીનુ એક મુખ્ય રાજપૂત મંદ્યાન છે. એની ઉત્તરમાં શીરોહી અને ઉજ્જૈનની દફ છે, પૂર્વમાં કુંગરપુરની અને દક્ષિણમાં તથા પશ્ચિમમાં મુંબઇ મવાકાની અને ગાયકવાડની દફ છે. દક્ષિણ પશ્ચિમમાં થોડો પ્રદેશ મપાટ અને રૈતાળ છે પણ બાકીનો પ્રદેશ કુંગરાળ અને જાડી-ઓથી ભરેલો છે ઇસ મગધાનમાંથી આ નદીઓ મામરમતી, હાથમતી, મેશ્વા, અને વાત્રક પસાર થાય છે. ભાટોની દંતકથા પ્રમાણે ઇસ મંદ્યાનની સ્થાપના ગુહિયો તોએ કરી છે. ગુહિયો તો પહેલા ઇસના ધણી દત્તા અને તિમાયા મેવાડ ગયા એમ મનાય છે ગુહિયો તો ગયા પછી ઇસમાં બીચોની સત્તા થઇ. ખરી ગીતે આ પ્રદેશમાં કોળી અને બીલોની વસ્તી થઇ છે અને જૂનાકાળમાં બીલોની જ સત્તા હોય એ સ્વાભાવિક છે બીચોના હાથમાંથી પરમારોએ ઇસ લીધુ. ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધી પરમારોની સત્તા રહી. પરમારોએ બીજે પણ વૈષ્ણવ મંદિરો ઉભા કર્યાં છે.

એ જોતા શામળાજીનું સ્થાન-મુળ કદાચ સોમનારાયણનું મંદિર-પરમારેના પાળવા વખતમા પ્રમિદ્ધ થયું હોય તો એ જ સ્થિતિ છે.

છેતના પરમાર અમરગિદ્દિ મરતી વખતે પોતાના પ્રીતિપાત્ર દાથી-સોડ નામના કોળીના દાયમાં રાજ્યની લગામ સોપેલી અને એની પછી એને પુત્ર શામળાજી સોડ ગાદીએ બેઠો. આ કોળી રાજ બહુ જીલ્લાનો હતો એટલે એની વિરુદ્ધ એના મંત્રીઓએ કાવતરું કરીને મામેત્રાના રાજ સોનગતે બેલાવ્યા અને આ રાવને દાયે સામળાજી સોડ મરણે, આ બનાવ કયાંતે બન્યો તેની ચોક્કસ તારીખ મળતી નથી. પણ મને એક કલ્પના આવે છે. આ શામળાજીએ કોઈ મંદિર શામળાજીના સ્થાનમાં બંધાવ્યું હોય અને ત્યારથી એ સ્થાન શામળાજીને નામે ઓળખાયું હોય એમ તો નહિ બન્યું હોય ? પછી શામળાજીને બીજો અર્થ ન બેમવાધી લોકોએ કૃષ્ણનો અર્થ કર્યો. આ રાવની બારપેઢીએ ઇડરમા રાજ્ય કંઈ એમ કહે છે અને એ વસના છેતના જગન્નાથને સુજરાતાના સુબા મુરાદખાને ઇ. સ. ૧૬૫૬મા મર્યો. અને ઇડરની હકુમત હેશાઈને સોપી પછી ઇ. સ. ૧૭૨૮ મા જોધપુરના આનંદસિંહ અને રાયચિહ નામના બે રાઠોડ બાપાતોએ ઇડરનો કબજો લીધો અને ત્યાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું પણ હેશાઈની ખટપટથી ગાયબવાડે તથા પેશ્વાએ ઇડરના સુબા રાઠોડોને સુબે બેસવા ન દીધા. છેવટ બ્રિટીશ રાજ્યે ઇ. સ. ૧૮૪૮ મા ઇડરને ચારે પાડ્યું. અત્યારના ઇડરના રાજ આ રાઠોડવંશના છે.

ઇડર મરઘાનમા અત્યારે પોણા બે લાખ જેટલી વસ્તી હોય અને ૮૮૪ ગામ છે.

જૈન તીર્થા.

ખારીગમા તીર્થ કર નેમીનાથ ભગવાન કૃષ્ણના પિત્રાઈ ભાઈ હતા. અને દ્વારકામા ગહેના હતા અને ત્યાગ કરીને ગિરનારમાં જઈને ગહેવા એમ જૈન દનકથા કહે છે. અને ગીરનારને નેમીનાથ ભગવાનના મથાન નરીકે પવિત્ર માને છે આ કનીદામના દાગ પહેલાની વાન છે પણ ભગવાન મહારીરના સમયમા કે ને પછી કંટવાક ઐકાઓ મુત્રી ગુજરાતમા જૈન ધર્મ-નુ કાંઈ જોર જણાતુ નથી. વદવાયુ ને વર્ધમાન સાથે જે કંટવાક જોડે છે તે અત્યંત મૂલ્ય છે મહાવીર ભગવાને મગધની આમંપામ જ પરિત્રલ્યા કરી છે આનરક પશ્ચિમમા આવ્યાજ નથી. પછી ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા બીજા શતકમા હડીઆમા અને મથુગામા જૈન ધર્મનો કીક પ્રચાર હોવાના પુરાવા મળે છે. તે પછી દક્ષિણમા કર્ણાટકમા જૈન ધર્મનો આ પ્રચાર થયો. આ રીતે ધીમે ધીમે પ્રગરતો પ્રગરતો જૈન ધર્મ ભાદ્ર ધર્મ માથેજ વસાવી મમયમા ગુજરાત કારીઆવાડમા જોરમા આવ્યો જણાય છે. વર્તમાન મમ-યમા જૈન ધર્મની કોઈ મુદાઓ કારીઆવાડના કુમરઓમા ખોદાઈ હોય કે કપાઠ લાકડાના મન્દિરો ઉભા થયા હોય તો એ મંભવિન છે. પણ અ-ત્યારે જે નીશાનીઓ મળે છે તે બધી આતુક્ય રાજ્યકાળની મળે છે.

આવડા વસનો મુળ પુરુષ વનરાજ જન યતીનો આશ્રીત હતો એમ જૈનપ્રજા કહે છે પણ આવડાઓનુ રાજ્ય પ્રજા ન્દાનું હતુ આવડા વંશનો વિશ્વમનીષ વિગતવાર ઇતીહાસ પણ મળતો નથી અને એ ન્દાના રાજ્યના કાકરડા ઓના બળથી જૈનો ઝાત્રુ કરી રાક્યા હોય એ મંભવિન નથી. પણ મોક્ષકીઓના મમૂદ અને બળવાન રાજ્યની છાયામા જૈનોનું ધીમે ધીમે જોર ઘણુ વધ્યુ. અને ગુજરાત કારીઆવાડમા અમંખ્ય જૈન ધર્મરયાનો ઉભા થયા. પર્વતો તો બધા જૈનોએજ કબજે કર્યા છે. આણુ, ગીરનાર, શેત્રુ જો જ્યાં જુઓ ત્યાં જૈન ધર્મનુ પ્રાજ્ઞ દર્શાવતા પર્વતની શોભામાં વધારો કરે એના મંખ્યાબ જૈન દેવજો ઉભાં છે.

આણુ : અખુંદગિરિ

—૭૭૭૬૬૬—

આ જમાનામા આશુતો પ્રદેશ ગુજરાતમા ગણાતો નથી પણ એક કાળે એ પ્રદેશ ગુજરાતમાં ગણાતો અને ગુજરાતીઓએ એને તીર્થરૂપ બનાવ્યો છે. માટે એને ગુજરાતનું તીર્થ ગણવામા વાગ્યો નવી લાગતો.

જુના વખતમા અબાજી આગળથી દુગરાળ ચઢકેતર રસ્તા ઉપરથી આણુ ઉપર જવાતું. એ ચઢાવ મુરકેન પણ રળીઆમણો હતો. આણુ ઉપર જવાના ખીલ પણ માર્ગો છે. પરંતુ આ વીમમી સદીમાં એ પુરાણી રસ્તાઓનો ફાણુ ઉપયોગ કરે તે હવે તો અબાજીથી આણુ ઉપર જવા ઇચ્છનાર પાછો આણુરોડ રેલ્વેને આવી મોટરમા આણુ ઉપર જાય છે.

આણુ અરધસી પર્વતનોજ એક ભાગ છે. તેનું શિખર લગભગ ૧૪ મંચ લાંબું અને ૭ થી ૮ મંચ પહોળું અને સમુદ્રની સપાટીથી લગ ભગ ચાર દશર ફીટ ઉચું છે. આ પહાડ આસપાસની બારી વાસની જાડી અને પર્વતમાથી વહેતા ઝળાઓને લીધે અતિશય શોભાયમાન લાગે છે, સાથે સાથે જાડીઓમા કવચિત્ જ મલી પ્રાણીઓ મળી જવાથી લગ હવે પણ લાગે છે.

આવા ગમણીય પણ મામાન્ય માણ્યોને લગ હવે લાગે એવા પવન પ્રદેશો, જુના વખતમા તપસ્વીઓને ખામ પસંદ આવતા આણુ પણ વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમ સ્થાન તરીકે પહેલા તીર્થરૂપ બનાવ્યા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે. તત્કલા એવી છે કે વશિષ્ઠ ઋષિએ યજ્ઞના અગ્નિકુંડમાથી પરમાત્મ રજાતોનો મુગ પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો, માટે પરમાત્મે પોતાને અગ્નિ કુંડના કહેવરાવે છે. આ તત્કલાને અનુસરી પોતાના મુળ પુરુષ વશિષ્ઠનું મ્થાન પોતાના રાજ્યમા પગમાગેએ સ્થાપ્યું છે. પરમાત્મ સ્વતઃ પ્રાચીન પોરાણિક સૂક્ષ્મશ અને ચંદ્રનશમા મમામ નહોવાથી અગ્નિરશ શોધાયો જણાય છે. વિ. મ. હમા, ૧૦મા સ્તંભમા પરમાત્મે જોતમા આવ્યા છે.)

અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા વીર પુરુષની અને ધારના પરમાર રાજવંશના મૂળ પુરુષની વચ્ચેની પેઢીઓ વીગે જે અવિચ્છેદનીય દંતકથાઓ છે તે પુરે વંશ આપી શકતી નથી. ખરી રીતે મંસ્કૃત સાહિત્યમાં, ઇન્દિરાસમાં અને દવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પ્રમિદ્ધ ‘પૃથ્વીવંશલ’ મુજબના પાત્રમાં પૂર્વજ ઉપેન્દ્ર અથવા કૃષ્ણરાજે ઇ. સ. ૮૫૦-૭૫ માં ધારનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. આ ઉપેન્દ્ર ચંદ્રાવતી-અચળગદથી આવેલો હોવો જોઈએ એમ વીન્સેન્ટ સ્મીથ તર્ક કરે છે, (જુઓ The Early History of India, Ed. 3rd p. 395). પણ દંતકથાનુસાર ગજ્જગદથી એક શાખા ધાર ગઢ હોવાનો વધારે સભવ છે. આ આશુના પરમાર રાજાઓની રાજધાની ચંદ્રાવતી આશુની તળેટીથી લગભગ બાર મૈલ અને અંબાજી તથા તારંગાની ટેકરીથી એક દોઢમૈલ દૂર હતી. આજે જંગલોની વચ્ચે એ શહેરનાં ખંડેરા જોવામાં આવે છે. સુદર ખાંધેલી વાવો અને ચારે તરફ ઘાટ ખાંધેલાં તલાવો પુરાઈ ગયા છે. તેનાં દેવાલયોનો નાશ થઈ ગયો છે અને તેનાં ખંડેરામાંથી આરસપદ્મણો ઉપડી ગયા છે. એક મેદાનમાં જે વીખરાએલા અવશેષો પડ્યા છે તે ઉપરથી ચંદ્રાવતી શહેરનો વિખાર સાગી પેડે મોટો હશે એમ લાગે છે. ત્યારે યુરોપીઅન લોકોના જોવામાં એ જગ્યા પૃથ્વીવાર આતી ત્યારે આરસપદ્મણની સુંદર ઇમારતોનાં વીસ પદ્મોનાં ખંડેરા હજી ઉભાં હતાં, અને એ ખંડેરા જોતાં એક કાળે આ શહેર અત્યંત સમૃદ્ધ હશે એમ અનુમાન થતું હતું. આ ચંદ્રાવતી સ્થાપનાર પરમારો કોણ હતા અને કયાથી આવ્યા એ વીશે ઘણી કલ્પનાઓ ચાલે છે. આશુઉપરના વિમળશાહના મંદિરના લેખમાં લખ્યું છે કે ધૂમગઝનો પુત્ર ધધુક, ગુજરાતના મોક્ષેટી રાજા પહેલા બીમદેવના વખતમાં ચંદ્રાવતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. આ ધધુક શરૂઆતમાં બીમનું ઉપરીપણું ક્રિષ્ણ રાખ્યું હશે પણ પછી પોતાના કુળના ક્ષિત્ર રાજા, સરસ્વતીના પ્રતિપાત્ર જોગની સાથે એ મળી ગયો. આથી માળનાના દમેશના હરીફ અને માલવા સાથે પેઢી દર પેઢી લડનાર ગુજરાતના રાજા બીમદેવે ચંદ્રાવતીના રાજ્યને વજ્ર કરવા પોતાના મંત્રી વિમળશાહને

।કહ્યો અને પાછળથી ચંદ્રાવતીના રાગને હંમેશા વચ્ચે રાખવા વિમળશાહ-
 । એ પ્રેરેગતો દડનાયક નીચે વિમળશાહે અચગગદમાજ રહેવાનું રાખ્યું
 મને દેસવાડામા જૈન મંદિરોની અદ્ભુત સૃષ્ટિ ઉભી કરી.

આણીની આ જમાનામા જૈન મંદિરોને લીધે જૈનોમા પ્રસિદ્ધિમા હશે
 ઇશુ બોક્ષમા વધારે ખ્યાલિ તો હના ખાવાના સ્થળ તરીકે છે જમપુર,
 મગતપુર હોંબડી વગેરેના અનેક ગામઓએ આણી ઉપર જ ગતાઓ ખાધા
 કે સરકારી અમલદારો માટે જમનાઓ અને લશ્કરી છાવણી પણ છે
 ન્યપુતાનાના એજન્ટનુ આ હવા ખાવાનુ સ્થળ છે છેવટે જૈનો અને
 રાણીતાયા દરનાર વચ્ચે કશુઆની દીનો કાઠીઆવાડના એજન્ટ વોટસન
 માંહેમે આણી ઉપર બેઠા બેઠા સાલણીન એ સ્થાનને ઠાપે ચડા હુ હવુ
 કાઠીઆવાડની લાઇન દોરી સમઘી ચર્ચા કરવા પણ એજ વોટમનના
 પ્રમુખપદ નીચે રાગઓની મત્રા આણી ઉપરજ મળી હતી

આણી શાકથી આણી જવાને જુને રસ્તે માનપુર મુખેને આગળ જતા
 ફિફેશનુ મંદિર આવે છે મધુગથી દ્વારકા જતા શ્રીકૃષ્ણ અહી રાત ગયા
 હતા એમ કહેવાય છે મંદિર પામે બે કુંડ છે થોડે દૂર અ બરીપ રાગતો
 આશ્રમ છે આ જુનો રસ્તો એકી દહ નવે રસ્તે જતા એક તળાવ આવે છે,
 ન્યાથી ચડાવ શરુ થાન છે ઠીક ચડા પછી સૂય કુડ અને કચેશ્વર મહાદેવ
 આવે છે અહીંથી ત્રણેક માછળ આભા પડી એક બાણી નીચે ઉતરવાના
 પગથીઆ આવે છે નીચે ઉતરતા ગોમુખ કુડ અને વશિષ્ઠનુ મંદિર દેખાય
 છે મંદિરમા વશિષ્ઠની, અરુઘતીની તથા રામ લક્ષ્મણની મૂર્તિઓ છે
 અહીંથી નીચે ત્રણસો ઉપરાંત પગથીઆ ઉતરતા ગૌતમના આશ્રમે જવાય છે
 વશિષ્ઠ આશ્રમ આગળ જળેવે મેળો બરાય છે

દેસવાડાના જૈન મંદિરોનુ વર્ણન બાકી રાખી આણી ઉપરના બીજા
 સ્થાનો ઉપર ઉડતી નગર નાખી લેવી એ ઠીક છે

દેનવાડામા કુવારી કન્યા અને રસીયા વાલમનુ જીર્ણુ મંદિર છે
 અને તેની પામે શેવશાથી વિખ્યુ તથા મહાદેવના જીર્ણુ મંદિરો છે આ

અડળયા થોડે દૂર પશુતીર્થ, અગ્નિ તીર્થ, પિંડારકનીર્થ અને પાપકટેન્વર, તથા યજ્ઞેન્વર મહાદેવના દર્શન થાય છે.

દેવવાડાની પાને ઝોરીઆ કીને ગામ છે ત્યાં કનખલ તીર્થ છે અહીં જૈનોના મહાવીર સ્નાત્રીના દેવગપાસે ચંદ્રેશ્વર મહાદેવનું પથ્થુ મંદિર છે. આપાદી અગીઆરમ અહીં મેળો ભરાય છે.

ઝોરીઆથી થોડે દૂર જાવછ ગામ પામે નાગતીર્થ છે. અને નાગ પથ-
થીએ ત્યાં મેળો ભરાય છે. ઝોરીઆથી શુરુ દત્તાત્રેયના સ્થાન તરફ જતા
કેદારશ્વર મહાદેવનું સ્થાન તથા ડેઝારડુડ આવે છે. શુરુ દત્તાત્રેયના સ્થાનનો
રસ્તો વિકટ છે આ સ્થાન એક ટેકરી ઉપર છે ઉપર દત્તાત્રેયના પગલાં
છે. ગિરનાર ઉપર પથ્થુ આ રીતે ગોગમ્બડકની પાછળની ટુક ઉપર દત્તાત્રેયના
પગલાં છે

અચ્યોશ્વર-દેસનાડાથી ચાર મેય દૂર શાંતિનાથનું મોટું જૈન મંદિર
અને તેની સામે અચ્યેશ્વર મહાદેવનું મોટું દેવાલય છે. આ મૂલ જૈન મંદિર
હવે એમ અનુમાન થાય છે. આ દેવાલયમાં મહાદેવની ધાતુની મૂર્તિ છે
અને નદી પથ્થુ ધાતુનો છે મેવાડના રાજા સમરસિંહે અચ્યેશ્વરની સ્થાપ-
ના કરેલી કહેવાય છે. આ મંદિર પામે દેવતી કુડ છે. આ સ્થળથી એકાદ
મૈલ આગળ ભુશુ આશ્રમ, ગોમતીકુડ, પામે મહાદેવનું દેવાલય અને
બ્રહ્માણની મૂર્તિ છે.

કૃષ્ણતીર્થ—અનાદ્રાને રસ્તે ચારેક મૈલ ઉપર ગીચં જાડીમાં થઇને જતા કૃષ્ણતીર્થ તથા કેટિધ્વજ મહાદેવનું દેવાલય આવે છે. આ જગ્યાએ આવણુ શુદ્ધ પુત્રેમે મેળા ભરાય છે.

અર્ધદાદેવી—આણુની એક ટેકરી ઉપર પહાડની ગુફામાં અર્ધદાદેવી ઉભાં છે અને ગુફાની બહાર મહાદેવનું દેવાલય છે.

આણુની આસપાસનાં જૈનેતર દેવસ્થાનોની આ ટુંકી નોંધ છે; આમાંનાં પ્રાચીન મંદિરો ચંદ્રાવતીના પરમારોએ બંધાવેલાં હશે. વિમળ શાહે આણુનો કબજો લીધો તે પહેલાં ત્યાં પરમારોનું રાજ્ય હતુ અને વિમળશાહ દંડનાયક થયા છતાં પરમારો ચંદ્રાવતીના રાજ્ય તો રહેલાજ; માત્ર ગુજરાતના રાજાનું આધિપત્ય કણ્ણ રાખવું પડ્યું એટલુજ. ભીમદેવના સમકાલિન ધંધુરાજનો વંશજ ચરોધવલ કુમારપાળના વખતમાં ચંદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો. આ ચરોધવલનો પુત્ર ધારાવર્ધ વિ. સં. ૧૨૨૦ થી ૧૨૬૫ સુધી ચંદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો. ચંદ્રાવતીના પરમારોમાં આ ધારાવર્ધ અતિ

દેલવાડાનાં જૈન મંદિરો—પશ્ચિમ દોદના સ્થાપનના ઉત્તમોત્તમ નમુનારૂપ છે, કદાચ આખા દોદસ્થાનના દોદસ્થાપનના ઉત્તમ નમુનારૂપ ગણાય. સ્થાપત્ય કળાભિન્નો આ મંદિરોને તથા તાજમદાસને એક સાથે ગણે છે તાજમદાસ બધાવવા પાછગ એક પ્રેમી સહેનશાહનો ખજાનો અને એક મદામાત્રાજની અપાર સાધન સપત્તિ ખરચાયાં છે જ્યારે આશુનાં મંદિરોને ધર્મપ્રેમથી ગુજરાતના પોરવાડ મંત્રીઓએ બંધાવ્યાં છે. અસમત, આ મંત્રીઓએ અઢંગદેવ ખચ્ચુ છે અને એ કાળની ગુજરાતની સમૃદ્ધિ એવી હતી કે આ મંત્રીઓ ૧૦-૨૦ ગાઉ દૂરથી સફેદ આરસ-પહાણના પથ્થરો મગાવી, પવંત હાથે એટલે ઉંચે ચઢાવી, આ રમણીય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી શક્યા.

દેલવાડામાં પહેલું મંદિર ‘વિમલવમદિ’ ચૌહાણરાજા પહેલ ભીમદેવના મંત્રી વિમળશાહે વિ. સં. ૧૦૮૮ (ઈ સ. ૧૦૨૨)માં બંધાવ્યું છે એમ મંદિરના લેખથી નક્કી થાય છે. આ વિમળશાહ પાટણના જૈન ધર્મી પોરવાડ હતા. વિમળશાહના પિતાનું નામ તીર અને માતાનું નામ વીરમતિ હતુ એમ પ્રબંધો કહે છે. વિમલ પ્રબંધમાં ત્રી લાવણ્યસમય કહે છે કે વિમલનો વિદ્યાભ્યાસ પુરો થતાં એના પિતા દીક્ષા લઈ ચાલી નીકળ્યા; એટલે એની માતા પુત્રને લઈ પોતાના પિતાને ઘેર ગામડામાં રહેવા ગઈ.

એ સમયના જૈનોમાં ધણાં કુટુંબો મૂલ ક્ષત્રિયોનાં હતાં એટલે ‘તેઓ જૈન થયા છતાં સ્વભાવે ક્ષત્રિયોજ રહેના લાવણ્યસમય પણ વિમળશાહની બાણ કૈંકવાની કળાની સ્તુતિ કરે છે અને આ કળા કુળદેવી અંબા માતાની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ હતી એમ કહે છે:-

“શીલ લમઈ ત્હી અંબિકા ત્રીણિવર દીધા પોતિધમકા
બાણ પ્રમાણ ગાઉ તે પંચ, હવ લક્ષ્મણના લક્ષ પ્રપંચ
નવ નવરૂપ નિરતિધ નિમળા ત્રીજ અદ્ભુત અપર કળા
વર દેઈ દેવી સંચરી વિમલ વધાવિઈ વિદ્યા ધરી.”

—(વિમલ પ્રબંધ : ૭૨-૭૩)

વિમળના આવા ગુણો જોઈને પાટણના નગરશેઠે એને કન્યા આપી પણ વિમળનું મોસાળ ગરીબ હતું. એટલે એનાથી વિમળના લગ્નનું ખર્ચ થઈ શકે એમ ન હતું. પણ એટલામાં લાગ્ય મોઝે અથવા પ્રખંધકાર કહે છે તેમ માતાની કૃપાથી એક ખેતરમાંથી દાટણું ધણું ધન મળી આવ્યું અને એ પૈસાથી વિમળશાહે પોતાના લગ્ન કર્યા તથા પછી પાટણમાં રહેવાનું રાખ્યું. પ્રખંધકાર કહે છે કે પાટણમાં ભીમને પોતાની બાણ કળાથી ખુશી કરીને ધીમે ધીમે પોતાની અતુરાઈથી વિમળશાહે પોતાના વંશનું જીવન મદામત્રી પદ પાછું પ્રાપ્ત કર્યું. શ્રીલાવણ્યસમય ચરિત્ર નાયકની પ્રશંસાના વેગમાં વિમળશાહે પૂવના ત્રેમ નગરના બાર સુવતાનોને તથા શાકંભરીના, માળવાના, મેવાડના, તથા જવાહાપુર વગેરેના સૌ રાજાઓને જીતા લતા એવું કહે છે. પણ આ તો કવિની કલ્પના લાગે છે. બાકી એટલું ખરું કે વિમળશાહ એક બહાદુર યોદ્ધો અને ચાલાક મુસદ્દો હશે અને મૂળાલશત એવિનઃ એટલે કેટલાક મામંતો એની આજ્ઞા માનતા હોય એમંભવિત છે.

વિમળશાહે ચંદ્રાવતીના પરમારને દરારી એની પામે ગુજરાતના રાજનું આધિપત્ય કબુલ કરાવ્યા પછી ૬૩ નામક તરીકે પોતાનું રહેવાનું ચંદ્રાવતીમાં જ રાખ્યું અને ધીમેધીમે પોતાની સત્તા એટલી વધારી કે ભીમદેવને વિમળશાહનું સ્વતંત્ર રાજપણું સ્વીકારવું પડ્યું હોય એમ લાગે છે † વિમળશાહને પાછળથી જયવતી દસ જેવાં બીરદો લગાડ્યા છે.

શ્રી ધર્મધોષસુરિની પ્રેરણાથી ચંદ્રાવતીના વિમળશાહને આજી ઉપર વિમળ વસતિ બંધાવવાનો વિચાર આવ્યો. વિમળશાહને જે જગ્યા પસંદ આવી તે શિવ અને વિષ્ણુના પૂજકોના હાથમાં હતી પણ આ મંત્રીસ્વરે સત્તાના તથા દ્રવ્યના બળથી પોતાને જોડતી જગ્યા ઉપર પથરાઈ રહે એટલા ટંકાઓ (શિક્કા) આપી જમીન ખરીદી લીધી, અને પછી તે ઉપર અઢગદ દ્રવ્ય ખરીદી આદિનાથનું સમર્પણ ચૈત્ય બંધાવ્યું. અને આદિનાથ

† પત્તનેશમીમેન છત્રચામરાદિ દત્વા નૃપતિઃ કૃતો વિમલઃ । (પ્રવંચ સંગ્રહ.)

જુઓ : 'સાવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના રીપોર્ટ પા. ૬૩ થી ૬૮.

પ્રભુની અદાર ભાર પિત્તળની મોટી પ્રતિમા ધરાવી શ્રી ધર્મધોષમુરિને દાણે વિ. સં. ૧૦૮૮ માં પ્રાતઃધ્યા કરાવી, અને એ સમયે બાટ ચારણો, બ્રાહ્મણો અને ગરીબોને પુષ્કળ દાન આપ્યું.

વિમળવસદિનું સવિસ્તર વલુન કરવાનું આ સ્થાન નથી, પણ ગુજરાતના એક સ્થાપત્ય કળાશિલ્પ ખરુંજ કહે છે: “આ દેવળ તેના અણીગુદ્ધ નકલી કામથી પ્રેક્ષકને વિચારમાં ગરક કરી દે છે. તેના વિચારમાં આ મનુષ્યની કૃતિ હશે એમ આવતું નથી. એ એટલાં નો પૂર્ણ છે કે તેમાં જે પણ ફેરફાર નજર કરી શકાય. આ મંદિરનો માધારણ ‘પ્લાન’ ગિરનાર ઉપરનાં કે બીજાં જૈન મંદિરો જેવોજ છે. વચમાં મુખ્ય મંદિર અને આસપાસ નાની દેરીઓ. મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશ દ્વાર આગળ એક મંડપ છે. અને આ મંડપની આગળ છ થાંભલાઓ વાળો એક લંબ ચોરસ ચોરડો છે. જેમાં વિમળશાહ પોતાના કુટુંબને મંદિર તરફ લઈ જાય છે. આ કલ્પના નવીન છે. આ હાથીનાં પુતળાં કદમા નાનાં પણ પ્રમાણસર છે અને અંબાડીનું કામ પણ ધણું સારું છે.”

સામાન્ય રીતે મંદિર અંદરથી બહુજ મુશોશિન અને કારીગરીથી ભરપૂર છતાં બહારથી તદ્દન સાદાં લાગે છે. આ મંદિરોને બહારથી જોતાં એની અંદરની શોભાનો બીલકુલ ખ્યાલ આવતો નથી. વિમાનનું ચિખર પણ નીચું અને કઠંગુ છે. આ મંદિરો કદમાં ખાસ નાનાં રાખવામાં આવ્યાં છે કારણ કે એટલી ઉંચાઈ ઉપર બહુ મોટાં મંદિરો બાંધવા એ શક્ય નહોતું. વળી આણના કુંઝરમાં વારંવાર ધનતીકંપ થાય છે. એ વાનની પણ ત્યારના સ્થપતિઓને ખબર હોવી જોઈએ એટલે ઉંચાઈ કે વિશાલતાથી ભવ્યતા આણવાનો વિચાર પડેનો મુકી સ્થપતિઓએ બની નેટલી કળા અંદરના ભાગમાં ખર્ચાં છે.

આ મંદિરમાં સૌથી વધારે નકશી કામ મંડપમાં જોવામાં આવે છે. મંડપ પ્રમાણ સર ઉંચાઈનો છે, અને તેની અંદર વાપરેલા સફેદ આરમ-પરના નકશી કામથી એટલો દો સુંદર લાગે છે કે તેને જોઈને પ્રેક્ષક સ્તબ્ધ.

મધ્ય ભાય છે મડપનો ધુમ્મટ અષ્ટકોણાકારે છે ધુમ્મટમાં અને યામલા ઉપર એટલું નકશી કામ કરેલું છે કે એની વિગતો જોતા આપણે યાદી જઠએ અને એટલું ઝીણું કામ કરવાની તો આજના માણસોને ધીરજજ ન રહે મડપમાં ઊભા રહેતા ચારે તરફ બધો ભાગ ડાતરકામના શણગારથી ભરેલો દેખાય છે અને એ ડાતરકામ એટલું બારીક છે કે જાણે મીથુના બીનામાં ઉતાયું હોય એવું લાગે છે. અને તેની અર્ધ પારદર્શક ડાતરની જાડાઈ દેખાતી નથી આ પછીનાં વસ્તુપાળ તેજપાળના દહેરામાં ડાતરકામ આ નિમજશાહના મંદિર કરતા ઘણું વધારે છે પણ કબાની દ્રષ્ટિથી જોના તમજોનો એવો મત છે કે નિમજશાહનું મંદિર મુસલમાન પહેલાની સ્થાપત્ય કળાનું શિખર દર્શાવે છે.

દરો. આશુ ઉપર, ગિરનાર ઉપર અને શેત્રુંજી ઉપર આ મંત્રીઓએ બધા-
વેલાં મંદિરો દશ ઉભાં છે.

આશુ ઉપરનાં મંદિરો તેજપાલની સરખતી સરખી પત્ની અનુપમાદેવી-
ની પ્રેરણાથી કેવી રીતે બધામાં તેનું દુંકું વૃત્તાંત રા. રા. ૨. છે. પરીખે
પ્રચીન (પુ. ૨ અં ૧) માં જીવદર્શનશાસ્ત્ર વસ્તુપાત્ર ચરિતમાંથી
આપ્યું છે તે જલથવા જેવું છે.—

ગુજરાતના મંત્રીઓ થયા એ પહેલાં, અદળક ધનના દાતા થયા એ
પહેલાં એકવાર બંને બાપઓ કુટુંબ સાથે મોરક તરફ તીર્થયાત્રા કરવા
નીકળ્યા. ધરમા જે કે ધન દત્ત તે સાથે લીધું. રસ્તામાં દડાળા ગામ
આગળ મુકામ કર્યો. ત્યાં માણસ પડ્યું કે મોરકમાં જોઈએ તેવી શાન્તિ
નથી. સાંજે તે વાણીઆઓએ વિચાર્યું કે બધું ધન સાથે લઈ જવું ઠીક
નથી. અવિખ માટે થોડુંક ધન ક્યાંક દાટીને જઈએ તો ઠીક. બંને
બાપઓ લક્ષ્મી ગણવા બેઠા. ત્રણ લાખ દામ થયા. તેમાંથી એક લાખ
લઈ રાતે દાટવા નીકળ્યા. ઝાડ નીચે ધન દાટવા જમીન ખોદતા હતા
ત્યાં નીચેથી સોનાનો ભરેલો એક ધોડો પ્રગટ થયો. બંને બાપઓ વિચારમાં
પડી ગયા કે હવે શું કરવું? તેઓએ નાનાબાપ તેજપાલની પત્નીની સલાહ
લેવાનો વિચાર કર્યો, તેને બધો વૃત્તાંત જણાવ્યો અને પુછ્યું :

ભાવાભ્યા નિધિનાનેન કિં કર્તવ્યં મનઃ મુગ્ધં

મનસ્વિનિ મર્તિ વૃદ્ધિ પરિણામગુણાવહામ્ ॥

“ હવે અમારે આ ધનનું શું કરવું? હે મનસ્વિનિ, પરિણામે
શુભલાગી સલાહ આપ.”

અનુપમાદેવીએ વાણીઆઓને મામિક વચન કહ્યું :—

દ્રવ્યોષાર્જનસજાત જ્યોમારાદિવાગ્નિઃ ।

અથ. ક્ષિપન્તિ સર્વસ્વ ગન્તુકામા અધોગતિન્ ॥

અતો ગરીયસિ સ્થાને સ્થાપનીયં નિજં ધનમ્ ।

જગદ્ દગ્ મોચે પ્રોચ્ચૈઃ પદવીરપ્રહયાલુભિઃ ॥

“ ૬૦૫ ઉપાજનથી ચલેલા રત્નેભારથી બનશે (ધૂળના ભારથી અને પાપના ભારથી) અધોગતિને પામવાની ઇચ્છાવાળા પોતાનું બધું નીચે નાખે છે (જમીનમાં દાટે છે)

માટે જગતની દૃષ્ટિમાં ઉચ્ચપદવીની સૃષ્ટિ હોય તેવાઓએ તો ઉચ્ચ સ્થાનેજ પોતાના ધનને સ્થાપવું જોઈએ ”

આ રીતે અનુપમાએ ઉચ્ચત્વનો પાઠ આપ્યો. બંને ભાઈઓએ એ રવીકાર્યો, હવનભર એનું પાલન કર્યું તાત્કાલિક પરિણામ સત્ક્રમ્ય અને ગિરનાર ઉપરના મંદિરોમાં આવ્યું.

અમ્મ પછી બંને ભાઈઓ ગુજરાતના મંત્રીઓ બધા તેઓએ પોતાની શુદ્ધિ અને પોતાના શૌર્યથી વીખાતા જતા ગુજરાતને એકત્રિત નીચે આવ્યું પોતાની ઉદારતાથી પોતાની કીર્તિ ખુબ ફેલાવી પણ છેવટનું મહાકાવ્ય હજી બાકી હતું ત્યાં નાગેન્દ્ર મચ્છના નાગેન્દ્ર મુનિએ આવ્યું ✓ માહાત્મ્ય ગાયુ આ ઉપરથી વસ્તુપાલે મનમાં વિચાર્યું કે “ અમે ચાર ભાઈ હતા, તેમાંથી બે તો નાનપણમાં જ દેવતાક પામ્યા, તેમાં મલ્લદેવના શ્રેય અથે તો સત્ક્રમ્ય ગિરિ ઉપર અષ્ટાપદ સરખું અષ્ટાપદ ચૈત્ય બધાવ્યું. પણ લુહિંગના શ્રેય અર્થે કે કીર્તન કરાવ્યું નથી ”

આ રીતે આવું ઉપર મંદિર બધાવવાનો વિચાર વૃદ્ધ્યો. બંને ભાઈ ઓએ મળીને નેમીનાથનું ચત્ય બધાવવાનું નક્કી કર્યું, અને ચંદ્રાવતીના રાજાની મદદથી મંદિરનું કામ શરૂ પણ થઈ ગયું બીજી તરફથી વસ્તુપાલે કસોટીના પથ્થરની નેમીનાથની મૂર્તિ જનાતાં આવું ઉપર મોકલી આપી. પણ મંદિર બાધવાનું કામ પુરૂકળ દ્રવ્ય ખચવા છતાં નહુ થીમે થતું હતું. એક વાર તેજપાળ પૂજની તૈયારીમાં હતો તે સમયે ચતુરાધના સરસ્વતી સમી અનુપમા દેવીએ દારીઅરની કામમાં મદદા જોઈ મુખ્ય સ્થપતિ શોભનને બોલાવી પુછ્યું કે “ જો આ એક રત્ન ઉભો કરતા તને આપ્યો નિશ્ચય થયો તો આ પર્વત ઉપર ચૈત્ય ક્યારે તૈયાર થશે ? ” ત્યારે આ

કાપના અધિકારી શોખને જવાબ આપ્યો કે "સ્વામિનિ, આ પર્વત દેવાને પણ ચઢના કઠિન પડે એવો છે. અહીં આજે ઉઝ ટાઢ પડે છે તેથી સવારનું કામ અટકી જાય છે. બપોરે બધા સ્થપતિઓ રાંધવાના કામમાં પડી જાય છે. જમ્યા પછી જ્યાં કામ શરૂ કરીએ છીએ ત્યાં માજે વિઠ્ઠનરૂપ ઠડી પડ્યા માડે છે. વળી ખોગકમાં શાક અને દુધ મળના નથી, એટલે શરીરમાં જોડાએ તેવી શક્તિ પણ રહેતી નથી આથી આ પર્વત ઉપર થોડું થોડું કામ થાય છે. આમથી સીવાય ધનથી પણ કાપ સિદ્ધિ થતી નથી "

આ બંનેમાં આમ વાત ચાલતી હતી ત્યાં તેજપાલ આવી પહોંચ્યો અને ગોમનને પુછ્યું. "ભાગ્યશાળી અનુપમાદેવી તમને શું કહે છે ? " તેજપાલે બધી હકીકત જાણી અને પત્નીની સલાહ માગી. અનુપમાએ મુદિત યમ્ કહ્યું. "દિવસ અને રાતે જુદા જુદા સ્થપતિઓ નીમો. બધા સિંધીઓને અમૃત સમા યથા રુચિ બોજન જમાડો. તેઓને નહાવાધોવા ને આરામ લેવાની સગવડ કરવા જુદા જુદા માથસોની ગોઠવણ કરો. દુનીઆમાં આ રીતેજ ધર્મ કૃત્યો થાય છે સર્વઃ સંતાંપમાયાતઃ સોત્સાહઃ સ્વાત્ ક્રિયાક્રુયત્ સર્વને સતોષ મળનાં કામમાં ઉત્સાહ આવે છે. "

આ રીતે, તાજમહાલની પછવાડે એક પ્રેમપાત્ર સ્ત્રીની યાદગીરી છે તો, આણનાં મંદિરોની પછવાડે એક ધર્મનિષ્ઠ ઉદારચિત્ત સ્ત્રીની પ્રેરણા છે.

આ મંદિરો માટે રા. ગંગનન વિશ્વનાથ પાંદક કહે છે કે આ દેવળ વિમળશાહના દેવળના ઉત્તર પૂર્વના ખુલ્લા ઉપર આવેલું છે, અને તે પશ્ચિમાભિમુખ છે. તેના પ્લાનની વ્યવસ્થા વિમળશાહના દેવળ જેવી છે. પૂર્વ તરફ આશરીમાં દહેરીઓને બહાર મંદિર બંધાવનારના કુટુંબને પરચોડા બતાવ્યો છે. અને આ ભાગ મુખ્ય મંદિરથી જુદો કરવા વચ્ચે કોતરકામ વાળા ભીંત કરી છે. આ કોતર કામ નાના ચોરસનું કરેલું છે. આખું મકાન ૧૫૫'x૨૨ ના લંબ ચોરસમાં હોષ વિમળશાહના દેવળ કરતાં જરા મોટું છે. તેમાં મંડપના યાજ્ઞલાઓ વધારે અને આઠ જુદી જુદી જાતના છે. જપારે

વિમળશાના દેવગમાં ૧૧ માં સૈકાના ધાંભલાજી બધે છે. મંડપ ઉપરનો
 ધુમ્મટ વિમળશાના દેવગ પેઢેજ રાખેલો છે. પણ તેનું અંદરનું નક્કી કામ
 પહેલાના કરતાં ચડીઆતું છે. ધુમ્મટના બીજા ચરથી ૧૬ બેઠક ઉપર વિદ્યા
 દેવીની જુદી જુદી પુતળીઓ મુકેલી છે આ ધુમ્મટની બરોજર મધ્યમાં
 ઉપરથી એક સોલક ક્યું છે જે બહુજ સરમ અણાય છે. બહુજ કામગ છે.
 ગુલાબના મોટા ફુલને તેની દાડલીથી ચતુ પકડીને જે આકાર થાય તે
 આકાર આનો છે. આ સોલક સાથે સરખાવતાં ઇચ્છાંડના ઉમા હેનરીના
 વખતના વેશ્ટ મીનારદરમાના લોવકો પ્રમાણુ વિનાનાં અને ભારે લાગે છે.
 આ સોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે આવેલીજ
 આવે.૬

આણુ ઉપર આ ઉપરાંત બીજા બે જૈન મંદિરો છે પણ તેનું વર્ણન
 કરવા જેવી તેમાં કે વિશેષતા નથી પણ તારમા પણ જૈન તીર્થ સ્થાન છે
 પણ તેનું વર્ણન અહીં ક્યું નથી. દાક્ષના ગુજરાતમાં તો આણુનો પણ મમા-
 વેશ થતો નથી, પણ જ્યારે આણુ ગુજરાતમાં ગણાતો ત્યારે ગુજરાતીઓએ
 આ તીર્થ ઉત્તું કહ્યું છે અને કળાની દૃષ્ટિએ પણ એમાં ગુજરાતનીજ
 એ કળાની કળા છે એટલા ખાતર આણુના આ મંદિરોનું વર્ણન ક્યું છે.

૬ જુઓ: ' પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પાઠ્યપાત્રો રીપોર્ટ'.

ગિરનાર અને ગિરિનગર.

-૦૬૦૦૦૦૦૦-

મોરાર્ટનો આ પર્વત ઘણા જૂના કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા વસાવ્યું તે પહેલાં પણ આ પર્વત પ્રસિદ્ધ ખરો. આનર્તના પુત્ર ટેવતે કુસચથી વમાવ્યાનું પુરાણો કહે છે અને એનો અર્થ રેવતક પર્વતની તળેટીમાં એક ગામ વસ્યું એવો હું કહું છું. કુસચથી રેવતક-ગિરનારની તળેટીમાં હતું, અને એ સ્થાનેજ યાદવોએ દ્વારવતી વસાવ્યું, એમ મને તો મહાભારત, વાલ્યુ પુરાણ વગેરેના વચનો જોના જણાય છે. (આ બાબતના અવિરનાર પુરાવા માટે જુઓ આકાશ સાદિત્ય પરિપદને મેં આપેલો અને પુરાતત્વ પુ. ૪ અંક-૧-૨ માં ઉપાયેલો નિબંધ) એટલે મારા મત પ્રમાણે, વૈદિક સમયમાં તો ગુજરાત અને કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ જંગલોથી ભરેલો હતો અત્યારના સ્થળ જળમાં અને એ વખતના સ્થળ જળમાં પણ મોટા ફેરફાર હતો. એ વખતે આ પશ્ચિમ દિંદમા વસ્તી હશે તો કાંઠાના ભાગ ઉપર કોઈ પરદેશી વહાણવટી કે ચાચીઆઓની અને વચલા પ્રદેશમાં આ દેશના મૂળ જંગલી વતનીઓની હશે. આર્યો તો હજી ગંજાજમનાના પ્રદેશને ઓળંગી આ ભાગમાં આવ્યા જ નહતા. પછી મહાભારતના આરભ કાળમાં રેવનાચળની તળેટીમાં કુસચથી ગામ વસેલું દેખાય છે; પછી યાદવોએ એજ સ્થળે-ગિરનારની તળેટીમાં-દ્વારવતી વસાવ્યું. આ અરસામાં કાંઠા ઉપર પ્રભાસ પાટણ વસ્યું હતું, દ્વારકાનો શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામ પધારવા સાથે નારા થયો અને પાછું આ પ્રદેશમાં મૂળના જંગલી લોકોનું-કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને ઉપાદી જનારા આબીરો-કાળાઓનું જોર જામી ગયું. મારા મત પ્રમાણે આ કાળાઓ પાછું ભટકતા યાદવો જ હોવા જોઈએ. પણ ગિરનારની તળેટી-લરકરી દિશ્વે ઘણું અગત્યનું સ્થળ હોવાથી તથા આસપાસનો પ્રદેશ અતિશય ફલદ્રુપ હોવાથી એ સ્થળ લાંબો વખત ઉજાગર

અર્ધ લેખ કોતરાવ્યો દશે. મને તેમ હો. પણ ગિરનારની નજીકમાં આવેલું
આ શહેર મૈસાકાગમાં એ પ્રમિદ્ધ હોવું જોઈએ. કારણ કે આ અશોકના
લેખવાળા પથર ઉપર જ ઇ. સ. બીજા શતકના મધ્યમાં ક્ષત્રપ રુદ્રામનનો
પણ લેખ કોતરેલો છે. એ લેખમાં આ સ્થળે-ગિરનારની ખીણમાં એક
તરફથી બંધ બાધી લઈને જનાવેલા મરોવરની દડીકન મળે છે એ લેખ
ઉપરથી મૈસા અંદાજીતના વખતમાં આ મરોવરની દરતી હતી એમ સમજાય
છે. પછી અગોઠે નીમેલા આ પ્રદેશના નુત્તાએ આ તળાવમાંથી ખેતરોને
પાણી આપવા માટે નહેરો બધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ દારૂમ તુલાપ
નામનો વવન (મીઠ) હતો. આ ઉલ્લેખો ઉપરથી મૈસા વખતમાં મુરા-
દની રાજ્ય ની આ ગિરિનગર હતું એમ માનીત થાય છે. પછી ક્ષત્રપોના
વખતમાં હરવ દત્ત આબારિ ઉજ્જવની ક્ષત્રપો પામેથી લઈ લીધું એટલે
પશ્ચિમના ક્ષત્રપોએ પોનાની મુખ્ય રાજધાની ગિરિનગરમાં કરી દશે. ક્ષત્રપ
રુદ્રામનના વખતમાં આ સુદર્શન મરોવરની પાળ તુડી જવાથી રુદ્રામને એ
સમરાવી અને એની પ્રશસ્તિ સં. ૭૨. (ઇ. સ. ૧૫૦)માં આ જુના
પથરા ઉપર જ કોતરાવી ક્ષત્રપને લાંકી પોતાનું આધિપત્ય મુરાદના
સ્થાપનાર ગુપ્તોએ પણ પોનાના મુરાદના સુત્રાને ગિરિનગરમાં રાખ્યો
હતો, અને મહારાજ સ્કંદ ગુપ્તના સુત્રા ચક્રપાલિતે ઇ. સ. ૪૫૫-૫૬ માં
હરી આ મરોવરની પાળ તુડી જતા સમરાવી તથા એના કાંડા ઉપર વિષ્ણુ
મંદિર બંધાવી એ કાર્યની પ્રશસ્તિ અશોકવાળા શિલાલેખ ઉપર જ કોત-
રાવી. આ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રાજ શતકથી ઇ. સ. પાંચમા શતક સુધીમાં
આ મહાન શિલા ઉપર ત્રણ મોટા ઐતિહાસિક લેખો કોતરાયા છે. આ
મરોવરનું પછી સું થયું એ ખબર નથી પણ ગુપ્ત વખતની પાળ બસો
ત્રણસો વર્ષ પછી તુડી હશે તે કોઈએ હરી સમરાવી જણાતી નથી અને

અ. ૮૮) નો ગિરનારે બાવીસમા તીર્થકર નેમીનાથનો પર્વત ગણે છે અને અશો-
કના લેખથી અને સ્તુપથી જોઈએને મન પણ આ સ્થળ તીર્થ સ્થાન થયું હશે. જુના
ગદની આસપાસમાં બૌદ્ધ ગુફાઓ પણ છે.

મા રીતે એક હજાર વર્ષ કે તેથી વધારે વર્ષો સુધી ગિરનારના પાદમા દેસોળા હેતુ તળાવ આજે અદસ્ય થઇ ગયું છે.

આ સુદર્શન તળાવના સ્થાન માટે પડિત ૩ ભગવાનવાવ ઇંદ્રજ્યે પ્હેલી તપામ કચેરી અને પછી જૂનાગઢના એક વખતના દીનાન ગા અર-દેશર શેરે પાળની નિશાનીઓ શોધી કાઢી છે. અશ્વત્થામાના દુગર્થી પશ્ચિમમાં છેડ ઉપર કોટની દિવાલ સુધી સુવર્ણ રેખા-સોનારેખ અને પક્ષાંશનીને બાધી લઇને લગભગ ૨૬૮ એકર ક્ષેત્રફળમાં આ સુદર્શન તળાવ હતુ અને એના એડ ખૂણા ઉપર આ અગોકના લેખનાળો પથરા દશે કદાચ એની પાસે જ ચક્રપાલિને બધાવેલુ વિષ્ણુ મંદિર હશે ડા. ભગવાનવાસ ઇંદ્રજ્યો તર્ક માયો હોય તો આ ગુપ્ત સમયના વિષ્ણુ મંદિરની મૂર્તિ હાવના દામોદરજીના મંદિરમાં ખીરાજે છે એ મંદિરમાં નપગથેવા દેવલાલ ધનગકામનાળો પથરા, જે મંદિરનો પાયો ખોદના નીકળ્યા છે. તે કદાચ આ જૂના મંદિરના રજો.

ઇ. સ ૪૭૦-૭૫ ની આમપામમાં દુલોને લાથે ગુપ્ત આમ્નાજ્યનો નાશ થયો અને એ અગમાં વિજયમેન લદ્દાઈ વનબીનુ મલ્ય ગ્યાયુ' આ વલ્લભી રાજ્ય જગમગ ૩૦૦ વર્ષ ગ્યાયુ. વલ્લભી કાળમાં કાડીઆ-વાડ ખૂબ આબાદ થયો કાડીઆવાડના હાલના અનેક ગામડાઓ વલ્લભી વખતમાં વમેયા છે ચીનાઇ પ્રમાણર યુવાનચંગ ધ મ માતમાં રાતડમાં કાડીઆવાડમાં પણ આવેલો અને તેણે કાડીઆવાડની આબાદીનુ વર્ણન ગ્યાયુ' છે વલ્લભીકાળમાં ગિરિનગર વલ્લભીઓના જ લાથમાં હતુ કે વ્યવ ન હતુ એ નક્કી કરવાનુ કાઇ માધન નથી પણ સ્તત્ર હોનાના પુગના ન હોવાથી વલ્લભીને આધીન હતુ એમ પુરાતત્ત્વજો માને છે (જુઓ Indian Antiquary 1925 March supplement p 21) વલ્લભીના નાગ વખતે વલ્લભીનો ગિરિનગરનો સુમે સનંત થઇ ગયો અને તેણે ચૂડામમાં વશની સ્થાપના કરી એમ રા અનંત સદાશિવ

અબેકર તર્ક કરે છે. (એજન.) પણ વધારે મંલવ વદ્યભીના સુખાના કાઇ વંશજ પામેથી ચૂડામમાએ જૂનાગઢ લીધું હોવાનો છે. ભાટોની દંત-કથા પ્રમાણે સિધથી આવેલા મમા ગ્જપૂત વંશના ચૂડાચંદ્રે વામનરથથી નદાવના વણથલીમાં ગાદી સ્થાપી. ચૂડામમા વંશનો મૂળ પુત્ર ચૂડાચંદ્ર હોવા બાબત શકા કરવાનું કારણ નથી. ધધુમરના ઉત્કીર્ણ લેખમાં પણ ચૂડાચંદ્રને મૂળ પુરુષ કહેવા છે દંતકથા પ્રમાણે નવમા સતકના અંતમાં લગભગ વદ્યભીના નાન પછી મો વર્ષે વામનરથથી ચૂડામમાનું રાજ્ય અપાયુ આ ચૂડાચંદ્રના પ્રાચનો પ્રાચ રાંઝાદરિયુ (ઇ. મ. ૯૪૦ થી ૯૮૨) અશ્વદિલવાડના રાજા મુળરાજના વખતમાં દેવો. એ મદા પરાક્રમી રાજા થયો, તેણે જ જૂનાગઢ ઉપર ઉપર કોટ બંધાવ્યો એમ દ્વાયાત્રય કહે છે. અને એ વખતથી મારાપૂના આ ચૂડામમાઓ અને પાટણના મોલકંડી વચ્ચે દર બેઠીએ લડવાની શરૂઆત થઈ. દુકામાં મોલકંડીઓના વખતથી ઇ. મ. દશમા સતકથી પાછુ જૂનાગઢ પ્રકાશમાં આવે છે. વલ્લભી સમય અને તે પછીના થોડા વર્ષોની એટલે વચ્ચા ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષની કોઇ નિશાનીઓ જૂનાગઢ કે ગિરનારમાં જળવાઈ રહી નથી પણ દશમા સતકથી પાછી ઐતિહાસિક નિશાનીઓ દેખાવા માટે છે. દશમા સતકથી શરૂ થયેલા મનિદાસ આજસુધી અનુદિત આવે છે. જૂનાગઢના રાજાને સોલકંડીઓ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલુ રહેવાથી ગુજરાતના મનિદાસમાં જૂનાગઢ દેખાવાજ કરે છે.

આ ચૂડાસમાઓનું રાજ્ય ઇ. મ. નવમા સતકના અન્તથી તે ઇ. સ. ૧૪૭૨ સુધી એટલે લગભગ પાંચમો વર્ષ સુધી રહ્યું અને એ પાંચમો વર્ષના રાજ્ય કાળની કેટલીક નિશાનીઓ ઉપર કોટમાં, કેટલીક ગિરનારના રરના ઉપર તે કેટલીક ગિરનાર ઉપર દેખાય છે. જૂનાગઢ અને ગિરનાર ઉપરના કુવાઓ, વાવો, દેવળો, વગેરે બધા જૂના દિંદુ સ્થાનો આ વખતનાં છે.

ઉપર કોટની પામે જ આવેલા આપરા કોટીઆનાં બોયરાંતો ઘણું ક્ષી બાદ વિદારો છે અને ક્ષત્રપ વખતનાં હશે. પણ ઉપર કોટની અંદર

તો બધી નિરાતીઓ ચૂડામમા રાજ્યકાળની છે. આ ઉપર ક્રાંત અત્યારે તો મુસાદરોને જેવા લાયક જીવું સમ્રાટ-ખડેર માત્ર છે પણ લગભગ આઠમો વર્ષ સુધી એ જીનાગદના ગામજોને લગાઈ વખતે બરાઈ બેમવાનો મુરક્ષિત કિલ્લો હતો. મૂળરાજ્યથી આરબી દીવાન અમરજી (૪ મ ૧૭૬૦) સુધી વાગવાર આ કિલ્લાને ઘેરો નાખવામા આવ્યો છે અને વાગવાર એનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે

ઉપર ક્રાંતનો કિલ્લો એક મજબૂત ખડક ઉપર બાંધેલો છે મિંગતે અદમદીમા એને નણુ દગવાળ હોવાનું જણાવ્યું છે પણ હાલમા બે જ છે. ઉપર ક્રાંતની અદરની સાથી આધુનિક રચનાઓમા પાણીની ટાકીઓ મુખ્ય ગણાય. આ ટાકીઓ બાધના મીટે ખોદ કામ કરતા જૂના વખતની મજબૂત દિવાલો નીકળી નયા કોળાઓ નીકળ્યા એ ઉપરથી આ મોટા કિલ્લાની અદર એક નાનો કિલ્લો કોઈ વખત હોય તો મર્બવિત છે વળી કુના જેવા ઉડા દાલુના કોળાર પાછા ગાધેના નીકળ્યા છે કિલ્લાને શત્રુનો ઘેરો હોય ત્યારે ઉપયોગમા આવે એ માટે આવા કોઠારો રાખ્યા હશે આ કોઠારોમાથી જૂનાકાળનો કાળો પડી ગયેલો થોડો બાજગે પણ નીકળેલો આ ઉપરાંત ખોદ કામમાથી મદાગળ અશોકની તેરમી આગા જેના ઉપર અત્યાર કોતરેલી છે, એની શિના, કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ, અને કારીગરીવાળા ધાતુના વાસણો મળી આવ્યા છે. વળી ઉપર કહેલા કોઠારોની નજીક પડેલા એક પથરા ઉપર ગુપ્ત લિપિમા આગાઓ કોતરેલા છે. આ બધા ઉપરથી ગૌરવી ગુપ્ત મમય સુધી ઉપર ક્રાંતની જગ્યાએ મંદિરો, ખોદ નિહારો વગેરે હોવાનો સંભવ છે ગુપ્ત સમયના અન્ત પછી એ મંદિરો વગેરેનો પણ નાશ થઈ ગયેલો, પછી એજ સ્થળે ચૂડાસમાઓએ કિલ્લો બાંધ્યો હતો.

ઉપર ક્રાંતની જેવા જેવી વસ્તુઓમા કડાનાળ નામની તોપ જેના ઉપર અરબીમા 'અલીબીન હંઝા' કોતરેલું છે તથા નીવમ અને માણેક નામની

એ ગંભીર તોપો પટેલી નજરે ચડે છે. નીલમ ઉપર પણ અરબીમાં લેખ દોતરેલો છે. મતલબ કે આ તોપો ગુજરાતના મુઘલના બદાશર શાહના વખતની છે. (ઇ. સ. ૧૫૩૦ની આસપાસ) અત્યારે તો આ તોપો માત્ર નવાબની જોવા જેવી ચીજ માત્ર છે પણ દોઢસો વર્ષ પહેલાં એનો કિલ્લાના રક્ષણ માટે ઉપયોગ થતો દશે.

ઉપર કોટની બીજી જોવા યોગ્ય વસ્તુમા અરીચરીવાવ અને નવધણ કુવો છે. જુનાગઢમા કહેવાય છે કે:—

“ અરીચરીવાવ ને નવધણ કુવો

જે નવ જુએ તે જીવતે મુવો. ”

નવધણ કુવાની ઉંડાઇ અને એમાં ઉતરવાનાં પગથીયાંની રચના જોવા યોગ્યતો છે જ. આ બંને સ્થાનો ગ. નવધણ પહેલા (ઇ. સ. ૧૦૨૦ થી ૧૦૪૪)ના વખતનાં ગણાય છે. ઉપર કોટમાં એક જીર્ણ મસ્જિદ છે એમાં વપરાયેલા પથરાઓનું કોતર કામ જોના એ જુના હિંદુ મંદિરને તોડી ફેંદીને બનાવેલી મસ્જિદ લાગે છે.

ઉપર કોટના જોવા લાયક સ્થાનોમા પ્રાચીનતમ તો બોંવરાંઓ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે, આપરા કોટીઆના બોંવરાંઓ પણ બૌદ્ધ ગુફાઓજ છે અને ઉપર કોટની ગુફાઓ તથા એ સમકાલિન હોય એવો સંબંધ છે.

ઉપર કોટ સિવાય જુનાગઢ શહેરમાં હિંદુરાજ્ય કાળની નિશાનીઓ ભાગ્યેજ મળે છે એક વિશળવાવ નામની ઘણી ઉંડી વાવ હિંદુ સમયની ગણાય છે. બાકી ઘણાખરાં આધુનિક હિંદુ દેવસ્થાનો મુસલમાની વખતમાં બધાયેલા છે મુમલમાની સમયનાં મસ્જિદો મકરબાઓ, રાજમહેલો અને બગીચાઓથી જુનાગઢ શહેરમાયે ઘણું જોવાનું મળે છે. પણ હિંદુતીર્થ સ્થાન તરીકે જુનાગઢ જનારને તો શહેર બદાર ગિરનાર તરફ જવું પડે છે.

વાથેશ્વરી દરવાજા બહાર વાથેશ્વરીનાં દર્શન કરી ગિરનારની સડકે
 ચાલતાં અશોકનો શિલાલેખ જોઇ આગળ ચાલતાં દામોદર કુંડ આવે છે.
 સુવર્ણ રેખાને બાંધીને આ કુંડ જનાવવામાં આવ્યો છે. આ દામોદર કુંડને
 દક્ષિણ કાંઠે હિંદુઓનું સ્મરણ છે. દામોદર કુંડના દક્ષિણ કાંઠે ઉભેલા પહા-
 ડને રેવતાચળ, અને દામોદર કુંડની ઉત્તરે આવેલા કુંગરને અશ્વત્થામાનો
 કુંગર કહે છે. આ કુંગરમાં ચિરંજીવ અશ્વત્થામા હજી ફરે છે અને કોઇ કોઇ
 ભાવિકજનને માથે પાટો બાંધેલા દેખાય છે એવી વાતો જુનાગઢમાં ચાલે
 છે. અશ્વત્થામાના કુંગરમાં દામોદર કુંડના આશ્રમણા છેડા ઉપર દામોદરજીનું
 મંદિર છે. આ મંદિરને ફરતો કોઠ તથા કુંડ ઉપરથી મંદિરમાં જવાનાં
 પગથીયાં અમરજી દીવાને બાંધાવેલાં છે. આ દામોદરજીનું મંદિર ભગવાન
 શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર વજ્રનાભે બાંધાવ્યું છે એમ દનકથા કહે છે. પણ મંદિરની
 આશ્રમણી બાજુમાં આવેલ રેવતી કુંડના વિ. સં. ૧૪૭૩ ના લેખથી જાણતું
 મંદિર પાંચસો વર્ષ ઉપર બાંધાયું છે એમ સાબીત થાય છે, પણ પં. ભગ-
 વાનલાલ હંદજી તર્ક કરે છે, તેમ આ મંદિરની વિષ્ણુ મૂર્તિ રકંદ સુખના
 વખતમાં ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં સુદર્શન તથાવને કાંઠે બાંધેલા વિષ્ણુ
 મંદિરની વિષ્ણુમૂર્તિ હોવાનો સંભવ છે. કારણ કે અમરજી દિવાને આ
 મંદિરનો જ્યારે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો ત્યારે મંદિરને ધરતા દોટના પાયા ખોદતાં
 અંદરથી દેહલીક મૂર્તિઓ મળી એટલે એમાંથી એક મૂર્તિ આ મંદિરમાં
 પધરાવી અને બે મૂર્તિઓને ગિરનાર બ્રાહ્મણોએ લઇ જઇ, અસદેવ અને
 રેવતીની મૂર્તિ તરીકે, નવું મંદિર ચણાવી તેમાં પધરાવી. આ પાયામાંથી
 નીકળેલી મૂર્તિઓ મુસલમાનોએ જુનાગઢ લીધું ત્યારે એની બીકથી
 દાટી દેવામાં આવેલી હોવાનો સંભવ છે. દામોદર મંદિરના એકાદ થાંભલા
 ઉપર ગુપ્ત સમયનું કોતરકામ મળે છે (જુઓ Bombay Gazetteer
 Vol. I part. I p. 70.) દામોદર કુંડ પાસે મહાપ્રભુજીની જોડક છે
 અને એની એક દિવાલમાં ચૂડાસમા જયસિંહના વખતમાં તેના સેનાપતિ
 દામોદરે ચઢી મઠ બાંધાવ્યો હતો, એવો લેખ મળે છે. આ સ્થાનકે ઉપ-

રાત આવી શ્રી અક્ષેશ્વર, શ્રી રાજ રાજેશ્વર, અને શ્રી મિધેશ્વરનાં મંદિરો
 જોવામાં આવે છે. દુકામાં આ ગ્રંથના પ્રાચીન મહિમાવાળું દેખાય છે.
 ગ્રંથનું દમ્ય પણ રમણીય છે. દામોદર કુંડથી આગળ ચાલતાં ગિરનાર
 દેખાવા લાગે છે. અને સુવર્ણરેખા ઉતરતા રસ્તાની ડાબી બાજુ ઉપર
 શ્રી કુષ્મંધર મહાદેવની જગ્યા આવે છે. એની પાસે વંદેતુ ગરબ આગપાસ
 પુષ્કળ ખાખરાના ઝાડો ફોવાલી જ દમ્ય પથારીની નામે ઓળખાય
 છે. ત્યાંથી આગળ વચ્ચાપથેશ્વર મહાદેવનું અને તેની નામે ભવનાથનું
 મંદિર દેખાય છે. ભવનાથ આગળ દરવાજા મહાશિવરાત્રીને દિવસે મોટા
 મેળો ભગાય છે જેમાં જુના જુના પથના જાવાઓની મંજ્યા ધમ્મી મોટી
 ફોય છે. ૨૬૬ પુરાણાંગત ગિરનાર માહાત્મ્યમાં ભવનાથનું તથા એની
 પાસે આવેલા મૃગી કુંડનું માહાત્મ્ય મળે છે.

ભવનાથથી આગળ ગિરનારનો ચઢાવ રાડ થાય છે. આગળ દરવાજો
 બાધી સેવામાં આવ્યો છે અને દરવાજાની અંદરથી પગથીઆં રાડ થાય
 છે. આ પગથીઆ ઉત્થન મંત્રીના પુત્ર વાલકે કુમારપાસના વખતમાં વિ.
 સં. ૧૨૨૨ માં બંધાયા છે, એમ જૂના લેખો કહે છે. (જુઓ કુમાર
 પાસ પ્રગંધ). અસંગત તે પછી વારંવાર તેનો ઇર્ષાદાર થયો છે.

ગિરનારના પગથીઆં ચડી ઉપર જતાં દરીઆની સપાટીથી ૩૦૦૦
 ફીટ ઉપરમોથી પ્લેટા કોટનો દરવાજો આવે છે. આ કોટમાં જૈન દેરાસરો
 છે. ગિરનારના સિપર ઉપરનો મોથી વિશાળ સપાટ ભાગ જોનાનાં કોટની
 અંદર આવેલા દેરાસરોએ રોકેલો છે. ગિરનારની આ ટુંકને તેમાંનાથની
 ટુંક કહે છે. આખી ટુંકને ફરનો કોટ છે. આ કોટનો ઇનિદામ આધારમાં
 જ છે. મહાભારતમાં ગિરિદુર્ગ મમાત્રિત્ય એ રીતે દારકાંતું વર્ણન કર્યું છે.
 અને ઉપર કોટનું એક નામ કમ્પસેનગદ પણ કહેવાય છે. એ જોનાં વાદ-
 વોએ નીચે ઉપર કોટ અને ગિરનાર ઉપર આ કોટ પ્લેટા ગ્રેસો બાધ્યો
 હોય નો અંતરિન છે. અને તેમ હો પણ ચૂડા સમાઓના વખતમાં તે

ડાનાં મંદિરો જ બંધાતા. નેમીનાથના મંદિરવાળા ન્દાના કિલ્લામાં કુલ ચાર મંદિરો છે. પછી છુટું કુમારપાણનું મંદિર આવે છે. એ પછી ઉપર કહેલું મંદિર રાજ્યને બંધાવેનું કહેવાતું નેમીનાથનું મંદિર આવે છે. આ મંદિર આગળથી વસ્તુપાળ તેજપાળના દેહેરા તરફ જાય છે. ગિરનાર ઉપરના બધા જન દેહેરાંઆમાં આ મંદિરો મારા છે. એક મુખ્ય મંદિર પની ત્રણ બાજુ ઉપર વિમાનો ગોઠવેલા છે. અને તેને ફરનો એટલો છે. કળાની દૃષ્ટિથી જોના ખામ કળાને સમપ્રમાણતા (Symmetry) ની બાબતમાં આ દેવળો ભાષ્ટ ગળનન વિશ્વનાથ પાકે કહે છે તેમ ત્રણાં ભવ્ય જાગે છે. આ મંદિરોની ગ્યના અને કળા કેટલીક બાબતમાં એક નરખી હોય છે. જન દેવળમાં પદ્માસને એસાદેવી મૂર્તિવાળું મહાગૃહ, તેનું આગળ થાલજાએવાળો વિશાળ મંડપ અને તેના ઉપર આડાધેગાળો ધુમટ હોય છે. અને ધુમટના મધ્યમાં લોતકની રચના હોય છે. આડનું મુખ્ય દેવળમાં હોય છે, પણ ઘણીવાર મુખ્ય દેવળની આગળના નાની દેરીઓ કરેલી હોય છે. મંડપના થાલજાએના આકાર જુદો જુદો હોવા છતાં દરેકમાં કળાસુકન હોય છે.

આ દેવળો એની મોટાઇ માટે નહીં પણ એના નકશી કામ માટે પ્રખ્યાત છે. છતમાંથી ચટકનું લોલક છતને અર્ધ રમણીયતા આપે છે. થાલજાઓ ઉપરની નકશીથી થાલજાઓ પણ મંદિરોને ખામ ગોલા આપે છે. વસ્તુપાળ તેજપાળના મંદિરો ઇ. સ. ૧૨૩૨ માં બંધાયેલા છે. ગિરનાર ઉપર વિ. સ. ૧૨૮૮ ના વસ્તુપાળ તેજપાળના અનેક લેખો મળે છે. કળાની બાબતમાં આજુ ઉપરના મંદિરો શ્રેષ્ઠ છે. જૂના લેખો ગિરનાર ઉપર અને આજુ ઉપર વધારે મળે છે. શેત્રુંજી ઉપર તો ઔતુક્ય કાળના બહુ જ થોડા મળે છે. કુમારપાળ સુધીના લેખો શેત્રુંજી ઉપર તો મળતા જ નથી. શેત્રુંજી ઉપર પ્રાચીન મંદિરો દસે પણ તેનો પાછળથી એટલો બધો જીર્ણોદ્ધાર થાય છે કે આપારના મંદિરો એ પાછલા કાળનાં જ અથવાં પડે. શેત્રુંજી ઉપર લેખો પણ અકચર પછીના કાળના વધારે મળે છે.

શેત્રુંજય તીર્થ.

—૩૩૩૩૩૩—

પાલીનાણા દગ્ગાઝ અને જનો વચ્ચેની પ્રખ્યાત તકરાગને વીધે આ જંગલની અંતરણ લોકોમાં પણ ખુબ જાણીતુ થયું છે ઈર્ષાનિદ મિક રીતે ગિરનાર જેટલું કે આણુ જેટલું આ પ્રાચીન સ્થાન નથી. જો કે એકાદ મહિન ન પ્રતિ રાજ્ય (અંગે.કના પાન) નુ દરેવાય છે પણ એ ઇ. મ. ૧૬૧૮ માં બધાનુ ઇ આ સ્થાનનો મદિમા જ માંવ છીએના વખતથી બહુ જુનો નથી જાણીતો વળી એકાદ એ મહિને કુમારપાસના વખતમાં બમાયા દશે પશુ મોરો ભાગ લો છ મ. ૧૫ માં ૧૮ માં શનકનો અને તે પછીનો છે. અને જુનામાં પણ એટલા સુધારા વધારા થયા છે કે આણુ અથવા ગિરનાર જેવું મોઘડી વખતની કળાતું દર્શન અહીં થતું નથી. પણ અહીં મહિનાનુ શહેર જ દુધ એવો દેખાવ લાગે છે.

શેત્રુંજ ઉપર જરા માટે પાલીનાણા સુધી રેલ્વે માર્ગ છે. પાલીનાણા ગામથી ટેકરીની તળેટી સુધી જવા માટે મીઠો વિશાળ બન્ને બાજુએ વડની સરખ છાયા વાળો રસ્તો છે વચ્ચે વચ્ચે વાવો અને કુડો છે. તળેટીમાંથી ઉપર જરા માટે પહોળા નરમ પગથીઆ છે અને આગળ જ પગથીઆંતો એવ બાજુએ પગથરના જે લાથી ઉભા છે. અહીં આમળ સડાવમા વચ્ચે અને ઉપર થણે રથજો ગરીબ ગ્રાવકોએ નીર્થ કંઠની પાદુકા ઉપર ઉભી કહેલી દેરીઓ કે. અને જનોની ઇર્ષાનિદ પ્રિયનાના દાખવા રૂપે આ પાદુકાની આમ પામ લેખ કાનરેવા દેખાય છે સડાવમા વચ્ચે વચ્ચે વાત્રા-જીઓ માટે વિશ્રામસ્થાનો કરેલા છે પાણીની નગવડ પણ વચ્ચે ગમે છે.

શેત્રુંજના કુંગનો સડાવ પ્રજો નીધો છે પણ પગથીઆ એટલા સાચાં છે કે ચાત્રાશુ વગર શ્રમે ચડી શકે છે. છતાં જુદો, નળગાઓ અને

શ્રીમન્નો માટે ડોળાઓ મળે છે આ જૈન તીથ સ્થાન હોના છતાં રસ્તામાં એકાદ દિગળાજ મતાનુ અને એકાદ હનુમાનનુ મદિર દેખાય છે એકાદ દરગાહ પણ છે.

શિખર પાસે પટોચના પગથીઆના મે ફાટા પડે છે. આમાથી જમણા હાથને રસ્તેથી ચડી ઉપર જતા જે દખાન નજરે પડે છે તે અફભુત છે માથુસોએ ભક્તિથી કેટલો શ્રમ નીવો છે એનો નિચાર થતા મન મુગ્ધ થઈ જાય છે. કિસ્વાની અદર થોડા કુડો શિનાય બાળી મદિરોજ છે અને એક માથે શિખરો અને હુમગાળા સેકડો મદિરો દેખાના જે આશ્ચર્ય થાય છે તે અવશ્ય છે શેત્રુજના ઘણા ખરા મદિરો ગોપનાથ આગળથી ખોદેના ચુનના પરચગના છે પણ કોઇ કોઇ આગમપદ્ધતિનાયે છે ખા. આમપામ તદ્દન શાનિ, બધે ખૂણે ખુણામાં અસાધારણ સ્વચ્છતા, અને તેની વચ્ચે મુખ્ય મદિરોના ગર્ભગૃહમાં તથા આમપાસની ન્હાની દેરીઓમાં પદ્માસનરથ તીર્થ મેની વિશાળ કાચ, લાકડાં પણ શાત અને તેજગ્વી હજારો મૂર્તિઓના દર્શન કરતો કરતો યાત્રાળુ ચાલે જાય, ત્યાં જો તે એકનો હોય તો એના મન ઉપર કેરી અમર થાય તે કે પી લેવું આનુ મદિર નગર દુર્ગામાં બીજી નવી એમ આ નિયમના જાણુ વાર મજેમ કહે છે

શેત્રુજનુ શિખર ઉત્તર દક્ષિણ મે પટ્ટીઓમાં વહેચાયેલું છે આ દરેક પટ્ટી લગભગ ૩૮૦ વાર લાંબી છે અને પટ્ટીઓ અને વચ્ચેની ખીણમાં જુદી જુદી મિથુનધી મૂર્તિને અદ્દ મદિરો બાંધેના છે પણ આ પટ્ટીઓની પાછી દુકો પાડેલી છે શેત્રુજ ઉપર આવી કુન દસ દુકો છે આ ન્હાની મોડી દુકોને આસપાસ રક્ષણ માટે કિસ્વા બાંધેના છે અને તે મજાબુત દરવાજાઓ રાખેના છે જે દરનાજ હમેશા સાચે જાળવવાય છે.

ખા. શિખરોના જુદા જુદા સ્થળેથી જુદો જુદો દેખાવ નજરે પડે છે ઉત્તર તરફના શિખરને છેડેથી જોઇએ તો દક્ષિણ તરફનો આજો

શિખર ભાગ તથા મધ્ય ખીણનાં મંદિરો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ શિખર પટ્ટીને મથાળે આદીશ્વર ભગવાનના મહાન મંદિરનું શિખર દેખાય છે. ગેત્રુંજાનું આ પગ પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે.

વેનમાઇનુ મદિર ઇ મ ૧૭૩૪ મા બધાયુ છે આચોમુખ મ તરમા કુન
૬૪ મૂર્તિઓ અને આ પાદુકાઓ છે

આ મદિરો પૂરા થાય છે ત્યા પુડરી દરનાજો છે આ દરનાજની
અદર જતા સવા મામજનો ચોક આવે છે ખરતર ગરના બમ નાદના
આ શ્રીમન્ત શ્રાવકે આ ટુક ઉપરના મદિરોનો ઇ મ ૧૬૧૮ મા જીર્ણો-
દ્ધાર કર્યો અને ચોકની આમપામ ગર થણાઓ આ મર્મમા આ શ્રી-
આએ અદગક પેઓ વાપર્યાનુ કહેવાય છે મ્હે છે માન નીચેથી માન
ઉપર નહ જવા માટે વપરાએના દોગડાઓનાજ ચોરાસી દ્વાર પીઆ
ખરચાયા હતા અને મારનાડની આગમપલાણની ખાણુમાથી મૂર્તિઓ
માટે આરમ લાવનાના કામમા નગલગ એટનાજ રીઆ ખરચાયા હતા
મીરાત-ઇ-અહમદી પ્રમાણે આ જીર્ણોદ્ધારના મર્મમા આ બમ નાદી
રોડીઆએ કુન અડનાગીશ નાખ ગ્પીઆ ખરચ્યા હતા

આદીશ્વર ભગવાનના દેવગમા જના માટે પુડરીકે દરનાજમા પેમવુ
પડે છે અને આ ટુક ઉપરનુ મુખ દેવગ આદીશ્વર ભગવાનનુજ છે આ
દેવગ ચામુખ ધાટનુ આ કુગર ઉપરના મોટા મદિરોમાનુ એ અને બધી
રીતે સપૂર્ણ હોવાથી એનુ વર્ણન કાષ્ઠક વિગતનાર કર્યું છે જેના જેનુ-
જના મોટા મદિરોનો સામા ય ખ્યાન આની શકશે

મુળ આ મદિર વિક્રમ રામએ બધા યુ હતુ એમ કહેનાય છે, પણ
હાલનુ મદિર તેા મવા સોમજીએ ઇ સ ૧૬૧૮ મા બાધેનુ છે અને એ
મતલબનો વેખ પણ કોતરેનો છે

જે શી ઉચી ઉભણી ઉપર ઉભેનુ આ મદિર ૫૭ શીટ પહોળુ અને
૬૭ શીટ લાણુ છે આજુ મદિર જે ચોરસ વિભાગોમા વિભક્ત છે અને
તેની આગળ પુર્વમા ચોરસ મડપ છે મડપમાથી થોડા પગથીઆ ચદતા
અદરથી ચોરસ ૩૧ પુર્વનો અતરાન આવે છે આ અતરાવ ઉપર બાર
ચાલણાઓ ઉપર રાખેનો વુમટ છે આ ચાલણાઓ એની રીતે ગોઠવેના

કે ખુણા ઉપરના ચાગ માદ પ્રતા માખીના આપ્તો એવો અખડોણ
ખતે કે કે જેના ઉપર આપણા મરીગરો પોતાની રીતે ધુમ્ ગખતા
આણતા મરિયા આની જ રોજના તેની છે પૂર્વના મુખ્ય દ્વાર ઉપ
રાત બાકીની મેં જિગમ આ અનરાને મડપમા ઉડતા દ્વાર છે અને
નામેજ ગર્ભગુનુ દ્વાર કે આ ગભગૃદમા આગમ દાણના મિદામનના
ખુણાઓ ઉપર થાલનાઆ કે આ મદિગની કમા માટે એ બાનન ખામ
ન થવા જેની કે કે ગર્ભગૃદના થામનાઓ અત અતગાનના થાલનાઓ
અત નન્યના અતરે એક માપ ૧૧ ૪ ગર્ભગૃહ ઉપર ૮૬ ફુટ ઉચુ
નિમાન ૭ ગભગૃ મા પ્રવેશ રસા માટે એ દ્વાર અતગાલમાથી છે અને
બાખીની ૧૫ વિનાઓમા ત્રણ દ્વાર છે અને પ્રતો ચોક્ષ છે

ગર્ભગૃહ મા દુધ આરમપદાણુ ૧૦ ચોગસ ફુટનુ જે ફુટ ઉચુ
મિદામન કે આ સિદામનની ચારે માણુ ઉપર ખુન કોતરકામ છે મિદા
સન ઉપર જુદી જુદી દિગામા મુખ ગખીને બેઠેની આદિનાથ ભગવાનની
ચાગ મૂર્તિઓ ૬ આ મૂર્તિઓ વિશાગમાય મિનસનથી ૧૦-૧૧ ફુટ
જોટની ઉચી અો પદામન નાખી મેલી છે જન મૂર્તિઓની જમર ઉપર
ગતો અને ઠાલી ઉપર, ખલાઓ ઉપર અને ગોદણુ ઉપર મોનાના પતરા
મોના હોય છે અો માથા ઉપર કેનીનાર મુકા પથ હાય છે, એની
રીતે આદી પણ છે

ગર્ભગૃહના અને અતગાનના ગોખનાઓમા નાની મોગી અને આગ
મપદાણુની પ્રતિમાઓ છે આમા શેક અને મેડાણીની પણ એક રથજે છે
ઉત ત દ્વાર મડપની પુન બજુએ નિમાન ઉપર જવાનો દાદર કે આ
નિમાનના ઉપના ભાગ ૧ ગયા ૨ ૧૫ નવો ચુનો નગાડ્યો હોય એમ
લાગે ૭ અને નીચેના ભાગમા જુનુ કામ એમને એમ છે ત્યા મરીગરી
પણ નરમ છે

અનરમદિ ૭ ઉપ ૪ ૧૧૮ ના અને તે પછીના આગ
મુખીના આ શિવાય અને નાના મોગા મદિરો છે સાન મદિરો તો ઉપ-

તાં મંદિર સાથે એકજ વખતે બંધાએલાં. જેમાંના એ શાંતિનાથ તીર્થ-
 કરનાં. અદમદાવાદના શેઠ સંઘવી ખીમજી સોમજીનું એક પાર્શ્વનાથ
 તીર્થકરનું, લાલજી શિવાનું એક ધર્મનાથ તીર્થકરનું, એમ તીર્થકરોની
 મૂર્તિઓવાળા કે પાદુકાઓવાળાં મંદિરો જોતાં આપણે યાદી જઇએ પણ
 એનો પાર ન આવે. એક એક જન મંદિરમાં મૂર્તિઓ પણ ઘણી હોય છે.
 આજ દુકેમાના ઇ. સ. ૧૭૨૭ ના ત્રણ ચૌમુખ મંદિરોમાં અઢી દગ્ગર
 પાદુકાપુગલ છે ઇ. સ. ૧૭૬૬ ના મદિમપુરના શા. દકમચંદ ગંગાદાસે
 બંધાવેલા મંદિરમાં ૭ પાર્શ્વનાથ તીર્થકરો છે એજ રીતે ઇ. સ. ૧૬૨૫
 માં જેસલમીરના ભાગુશાહી પુનશીએ બંધાવેલા મંદિરમાં ૧૪૫૨ પાદુકા-
 પુગલ છે. આ ઉપરાંત આ ભાગમાં ઇ. સ. ૧૭૨૫ નું એક, ઇ. સ. ૧૬૨૭
 નું એક, ઇ. સ. ૧૮૧૩ નું એક, ઇ. સ. ૧૮૧૮ નું એક, ઇ. સ. ૧૮૩૪
 નું એક અને ઇ. સ. ૧૮૫૫ નું એક મંદિર છે. આ ઉપરાંત ગદ્ડ સદીનાં
 નાનાં નાનાં મંદિરો છે તે પણ આ

ગઢમાના મુખ્ય મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની ખાલીસ પ્રતિમાઓ છે. એની પૂર્વમાં શેઠ પ્રેમચંદ્ર દામોદરે બંધાવેલા ન્દાના મંદિરમાં પાર્શ્વનાથનીજ અગીયાર પ્રતિમાઓ છે. બાબુના શેઠ મગનભાઈના ઇ. ૧૮૪૩ ના મંદિરમાં અદાર પ્રતિમાઓ છે. એજ વર્ષમાં બંધાવેલા અમદાવાદના શેઠ ખીમચંદ ૦/મનાદાનના મંદિરમાં વજ્રવ્રજીની ૧૫ પ્રતિમાઓ છે. આ મંદિરની પછવાડે કીપા વમદિ દુક છે જેમાં મોટે ભાગે ન્દાના ન્દાના દેવળો છે આમાનું એક શા વાવચંદ મુગચંદ અને બે મુરજમલેષ, ૨ ૧૭૩૧ મા બંધાવેલા છે.

આકરચંદ પ્રેમચંદની દુકની દક્ષિણે અમદાવાદના હેમાભાઈ વખતચંદની દુક છે જેનો ગઢ ઇ. સ. ૧૮૪૦ મા બંધાવેલો છે. આ દુકમાનું મુખ્ય મંદિર નંદીશ્વર દીપ દેવેવાય છે. એ ચોરસ છે પણ એની રચના જુદાજ પ્રકારની છે. આ મંદિરની દિવાલો જળા કાનગેલા પથ્થરોની છે અને અંદર પત્ર વેદિઓ સાથીઆના આકારમાં ગોઠવેલ છે. અને આ મંદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર વિમાન નથી પણ મધ્યમાં એક અને ચાર ખુણે ચાર ધુમટો છે. આ દુક ઉપરનું એક નાનું મંદિર ઇ. સ. ૧૮૪૧ મા અમદાવાદના શેઠ ડાયાભાઈ અનોપચંદ બંધાવેલું છે બાબુના ૭ ન્દાના મંદિરો છે. ચોકમાં ગોત્રજ દેવી છે.

નંદીશ્વર દીપના દરવાજામાંથી નીકળતા જરા ઉંચાણમાં હેમાભાઈ વખતચંદની ખીજ દુક આવે છે જેમાં આગળજ મોટો ચોરસ કોઠો છે અને બે તરફનાં તળાવો વચ્ચેના પગથીઆં ચડીને દુકમાં જવાય છે. હેમાભાઈ વખતચંદની પહેલી દુક એની દીકરી ઉજ્જમબાઈના નામથી અને આ ખીજ એના પુત્ર પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈના નામથી ઓળખાય છે. આ દુકમાં મુખ્ય મંદિર હેમાભાઈ વખતચંદના પિતા શા. વખતચંદ ખુશાણચંદ ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં બંધાવેલું છે. ઉપર એક ચૌમુખ મંદિરનું વર્ણન કર્યું છે એ પ્રકારનું આ પણ છે. આમાં ૧૦૨ પ્રતિમાઓ, ત્રણ પંચતીર્થ, માત સિદ્ધ ચક્રો અને શેઠ શેઠાણીની પ્રતિમાઓ છે. આની પૂર્વમાં લક્ષ્મીભાઈ

પાનાચદ, તગીનદામ હેમાલાઇ, નથુ સોભાગની દોકરી જવેબાઇ અને હેમાલાઇ વખતચદેઈ મ ૧૮૦૬ થી ૧૮૩૨ વચ્ચે બધાવેના ન્દાના મંદિરો છે આ આકૃદ૦ શીટ નામે પટોળો છે અને ફગ્તી નાની નાની દોકરીઓ છે દરવાજાના બદાજ બગીચામાં ગૌતમ આમીની પાદુના ઉપર નાનું દરેડું છે

આ દેગની બગીચા આવના તમાવને કોં થઈ આ સિખર ઉપરની પશ્ચિમ છેડાની અમનાના મોઢી પ્રેમચદ ગાયચાની કુદ આવે છે એમાં ત્રણ મંદિરો મુખ્ય છે અને બીજા ન્દાના છે જ્યનુ મંદિર સાથી મોટું છે પુર્વના મુખ્ય દ્વારમાંથી આ મંદિરમાં પસતા આગના મંડપના ચાલવાઓ દેખાય છે જેના ઉપર દ્વારપાલો કોનડેના છે અને મંડપની દિવાનની મધ્ય બાગમાં બનાની ગણેન રંગે દિદ

ખીમનં નાના દેરાં છે. આરમના મંદિરના ચોકમાં પુર્વમાં ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં જુદાં જુદાં માળખોએ બંધાયેલાં આઠ દેરાં છે. અને ચોકને ફરતી ઇ. સ. ૧૭૬૧ થી ૧૮૩૬ સુધીમાં બંધાયેલાં ખીમં ચાળીસ છે.

ઉજ્જવલાઇના મંદિર પામેથી નીચે ઉતરતા જગા ખંચિને એક નીચા હુમટવાળું ખડકમાળ બાંધેલું મંદિર છે. આ મંદિર આધુનિક છે ૫૧ એમા જે ખડકમાથી કોનરી કાઢવી ૧૮ ૪૮ ફીટ અને ગોદાળથી ગોદાળ સુધી ૧૪ પહોળી એકલી આદિ ભુવણની મુર્તિ છે તે અર્જેમના મને ઘણી પ્રાચીન જણાય છે. ચોકો અને બીમ પાડવની મુર્તિ પણ દેહે છે.

આ બીમ પાંડવના મંદિરની પછવાડેથી ત્રયસી ખીલુના બાલાબાઇના મંદિરનો અને દક્ષિણના શિખરનો મરસ દેખાવ નજરે પડે છે. બાલાલાઇનું મંદિર ૧૫૧ ફુટ લાંબી અને ૧૦૯ ફુટ પહોળી દુકમાં છે. એ મુખાઇના શા. કલ્યાણજી કાનજીએ ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં બંધાવેલું છે અને ખીમન ચૌમુખ જેવું છે. આ મંદિરમાં ૩૨ પથરની મુર્તિઓ, એ ધાતુની, એક મિદ્ધ ચક્ર, એ પંચતીર્થા, અને નવગ્રહનું એક પત્ર. અને રંગમંડપમાં ૨૪ તીર્થંકરની મુર્તિઓ, અને એક નાભિ રાજની છે. દ્વાર આગળ ચક્રેશ્વરી માતા અને ગોમુખ વક્ત્રની મુર્તિઓ છે.

બાલાલાઇની દુકના ખુલ્લા પામેથી ખીલુમાં ઉતરાય છે. અહીં મોતી-શાની દુક ૭૩૧x૨૨૪ ફુટ છે અને કરનો, ખુણાઓ ઉપર મોટા દોડાઓ વાળો મનભુજ ગઢ છે. મુખ્ય દરવાજાની બહાર ડાબા દાથ ઉપર એક કુંડ અને કુન્તીજીનું ન્હાનું મંદિર છે. મોતીશાના ચોકનો ગઢ ઇ. સ. ૧૮૩૫-૩૬ માં બંધાયેલો છે. દુકમા પેમતાંજ મુખ્ય મંદિર દેખાય છે જે બાલાલાઇના મંદિરના ઘાટનું છે. આ ચોકના મંદિરોનું જુદું જુદું વર્ણન નથી કર્યું, કારણ કે ઉપર જે વર્ણન કર્યું છે તેથી આમાન્ય ખ્યાલ આવી ગયો દરો. બાકી આ ચોકનાં બધાં મંદિરોનો મરસ દેખાવ બીમ પાંડવ

મંદિરના ઉપલા ભાગ ઉપરથી નજરે પડે છે. સગભગ બધાં મોટાં મંદિરો ત્યાંથી જોઈ શકાય છે.

શેરુંજના દક્ષિણ શિખરની વિમલ વમદિ ટુંકમા મુગલપોળને દરવાજેથી પેસાય છે. આ મુગલપોળ પામેજ મોટો કુંડ છે, જમણા દાથ ઉપર વીધણ પોળ છે. વિમળમદિ ટુંકના ખદારના ચોક્કમાં ન્દાના મોટાં જુદા જુદા ઘાટના સગભગ સાદું મંદિરો છે. આ બધાં મંદિરોનું વર્ણન કરવાની અહીં જગ્યા નથી. પણ આમાંથી બૂલવણીનો મંદિર મમૂદ નોધવા જેવો છે. બૂલવણીમાં આગળ જ આદીશ્વર ભગવાનનાં મંદિરો છોડી દાર દરનાર ગિતોડના દોશી કમગાએ છ. મ. ૧૫૩૦ માં બંધાવેલું એક શ્રી ચક્રેશ્વરી માતાનું અને છ. મ. ૧૭૬૪ માં સુરના નંધવી તારાચદે બધાવેલું વાણેશ્વરીનું એમ બે ન્દાના મંદિરો છે. પણ આ બૂલવણીનું મકાન મુગલનું છે અને એનો વારંવાર છોડી દાર થયો છે; એટલે જૂના ભાગો અને નવા ભાગો ઘણે ફેરફારે દેખાય છે. મુર્તિઓ પણ નવી મુકવામાં આવી જે. એક મુર્તિ ઉપરના લેખ ઉપરથી બૂલવણી અમદાવાદના મંધવી રૂપણ સામાજીએ છ. મ. ૧૬૦૮ માં બંધાવી હોય એમ અર્થ નીકળે છે. જના આ પર્વત ઉપરના જનામાં જના ભાગો જેટલા એટલે કે છ. મ. ના બારમા તેરમા શતક જેટલા જૂના આ મંદિરના ફાક ભાગો હોવાનો સંબંધ બજાઈ માને છે. અને આ બૂલવણી ખરેખર જેવા કાયક છે. આ વિશાળ મંદિર મમૂદની પછવાડે નજાવ છે અહીંથી પશ્ચિમમા આગળ ચાલતાં એક પછી એક મંદિરો જોનાં છ. મ. ૧૬૨૯ માં અજમેરના જયમદવનું મોટું મોટાં શિખરોવાળું શતમામ્લ કહેવાતુ સોમુખ મંદિર દેખાય છે. ખરીરીને આમાં ૬૪ ચામવાઓ જ છે. પાછા ફરીને મોતીચંદ શિવાચંદના મંદિર સુધી આવી પશ્ચિમમા પાછા ફરતાં પાર્થનાથનું અમદાવાદના પારેખ મોમચદે છ. મ. ૧૬૨૫ માં બંધાવેલું મંદિર અને એની બાબુમા જગત મેડનું ગાગુતું સુમતિનાથનું મંદિર દેખાય છે. આ મંદિર જોના તો જગત શેડની ધાર્મિક ઉના-

રતા માટે બહુ ઉચ્ચે ખ્યાલ આવે એવું નથી. બંજાળાના આ શેઠની અદ્યક્ષ ન પાતિ વિશે અગ્રેજ ઇનિદામ લેખકોએ હેરન પમાડે એની નોંધો દર્શી છે ઇ. મ. ૧૭૪૭ માં મુર્શીદાબાદના જગશેઠના ધરમાથી બે ડગેડ (આગકોટ) ડીપીઆ મગાડાઓ લુટી ગયા છતાં એ ગેર દાહ ન બન્યું હોય તેમ મગકાગની એડ એડ કોડની દુલીઓ દેખાડ થનાજ ભરી આપના બેફાનાંમેટમા આ શે' વિશે કહેવું કે એવું કામકાજ બેફાં એક ઉગ્ગડ કોટલુ હતું ઇ. મ. ૧૭૮૬ માં પણ આ ગેરના પન્મા બે લગ્નર માણમે ગહેના દના દીક્ષીના સુવનાનોએ એને જગત્ મેંની પદવી આપેલી. આ જગત્ મેંના વશજોને વરના પ્રેણા વેચી નિર્વાદ કરવે પડેવો (જુઓ.

હાથીપોળમાં અંદર બીજો દરવાજો આવે છે. જેમાંથી અંદર જતાં આ શેત્રુંજીને તીર્થ જનાવનાર પરમ પવિત્ર સ્થાન આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર આવે છે. શેત્રુંજી ઉપરનું સૌથી પ્રાચીન અને ઐથી પવિત્રસ્થાન આ ચોકમાજ છે. પણ જૈનોનાજ જુદા જુદા તકાઓના પરસ્પર દ્વેષ અને પોતાનો ગર્વ એ સ્થાનનો આપક છે એ દર્શાવવાની ઇચ્છાએ આ સ્થાનમા વિદ્યર્થીઓ કરતાં વધારે નાશ કર્યો છે એમ દેડક કહે છે અને બજેસ ઉમેરે છે કે તપાગચ્છે અને ખરતર ગચ્છે આ સ્થાનમાંથી જુની નિશાની માત્રનો નાશ કર્યો છે એટલે કે જ્યારે તપાગચ્છનું જોર હોય ત્યારે એ લોકો ખરતર ગચ્છનું નામ જોમા આવે એવા બધા લેખોનો નાશ કરે અને ખરતર ગચ્છનું જોર આવે ત્યારે તેઓ એથી ઉલટું કરે. આ રીતે આ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્થાનની પ્રાચીનતાની નિશાનીઓ જૈનોને લાગેજ નાશ પામ્યાની હકીકત બજેમે શેત્રુંજી ઉપર વિદ્વાન જૈનોને મોટેજ સાબળેલી (જુઓ ગાઇડ પા. ૩૮).

આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર ભગ્ન છે. પણ એની બાંધણી વગેરે બીજા મંદિરોને એટલા બધા મળતા છે કે વર્ણુનની જરૂર નથી. બીજા આમુખમા અને આગા ફેર એટલેજ છે કે આ મંદિરનો મંડપ બે માળનો છે. વળી બજેમ કહે છે કે શિખર તરફ જોના શિખરનો લાકડાના મકાનને મળતો દેખાવ તરબ ખ્યાન ખેંચે છે. મૂળ લાકડાના મંદિરની, પ્રથમ પથ્થરનું મંદિર બંધાવનારે નક્કસ કરી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઝડપલનાથની મુખ્ય મૂર્તિ અસાધારણ મોટા કદની છે.

આ મુખ્ય મૂર્તિ ઉપરાંત તીર્થ કરોની પંચાવન ન્દાની મૂર્તિઓ ગંભારમાં, અને એથી વધારે રંગમંડપમાં છે. ગંભારના દ્વાર આગળ હાથી ઉપર બેઠેલાં નાભિરાજ અને મરદેવી દેખાય છે. વળી ઉપલે માળે ગંભારમાં ૩૩ મૂર્તિઓ તીર્થ કરોની, એક જ્ઞાનમસ્તામીની, એક મહાલક્ષ્મીની, અને બે તપસ્વીઓની છે. અને માળ ઉપરના મંડપમાં ૯૩

તીર્થંકરોની અને બે તપસ્વીઓની પ્રતિમાઓ છે. કુલ ૨૭૩ પ્રતિમાઓ પાકુકાઓ વગેરે આ મંદિરમાં છે.

શેત્રુંગ ઉપરના લગભગ ૫૦૦ મંદિરોનું વિગતવાર વર્ણન કરવા માટે બુદ્ધ પુસ્તક લખવું જોઈએ; પણ ઉપરના વર્ણનથી આ મંદિરોના શહેરનો અને તેની પ્રતિમા વસ્તીનો મામાન્ય ખ્યાલ તો વાચનારને જરૂર આવ્યો હશે.

જેનો તો માને છે કે આ પર્વત ઉપર ખેલુ દેવળ ભરતરાગ્યએ બાળેયુ અને જાવહારાએ વિ. મં. ૧૦૧૮ માં એનો તેરમીવાર જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. ૫૫ આ દહીકન માટે કંગો પુરાવો નથી મળેલો; પણ કુમારપાલના અમાત્ય, ઉદયનના પુત્ર વાદડે પિનાની ઇચ્છાને અનુસરી મં. ૧૨૧૧ (ધ. સ. ૧૧૫૪) માં આ પર્વત ઉપરના આદીત્ય ભગવાનના મૂળ વાકાના મંદિરને ટેકાણે પથ્થરનું મંદિર અણાવ્યું હોવાનો અંભવ છે. કુમારપાલનું મંદિર પણ કદાચ આ વખતે અણાયું છે. વાદડે આ વખતે શેત્રુંગ ઉપર બે કરોડ ને ૯૭ લાખ રૂપીઆ ખર્ચેલા અને એ કામને અંતે નળેટીમાં મજૂરો વગેરેનું વાદડપુર શહેર વખેતુ એમ કહેવાય છે. આ પછી વસ્તુપાળે મં. ૧૨૬૬ માં જેતુ જયના પગથીઆ અધાવ્યાનું, મગાગપોગમાં દોડાખાટીની દિવાલ ઉપરના લેખથી જણાય છે વસ્તુપાળે બીજું પણ જીર્ણોદ્ધારનું કામ કર્યું હશે. ૫મી વસ્તુપાળે પોનાની પત્ની લલિતા જેનીના પુત્ર સમરણાએ તળેટીમાં લલિતા માગર તળાવ ખંધાવ્યું હતું.

૫મી અક્ષાઉટીનના વખતમાં મુમત્સાનોને દાયે શેત્રુંગના મંદિરને કેટલુંક તુકશાન થયું હતું અને મેર તુંગના કહેવા પ્રમાણે મૂળ મૂર્તિ ઉપડી ગઈ હતી. તે મં. ૧૩૭૧ માં સમરકે નવી બેસારી. પરંપરા પ્રમાણે ૧૬ મી વખતનો ઉદ્ધાર સં. ૧૫૮૭ (ધ. સ. ૧૫૪૧) માં ચિતોડના કરમાગાએ કર્યો છે અને આ પરંપરાને એક ઉત્કૃષ્ટ લેખ રેકા આપે છે. પ્રવેશ દ્વાર આગળના બીજા લેખથી ખંભાતના સોની તેજપાળે ૪.

સં. ૧૫૮૯ થી ૧૫૯૩ સુધીમાં જીર્ણોદ્ધાર કર્યાનું તથા કેટલીક પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું સિદ્ધ થાય છે.

આ ચોકમા ખીજાં જે મંદિરો છે તેની નોંધ લેવાની અહીં જગ્યા નથી. ઇ. સ. ૧૬૩૯ માં દીવતા સંઘવી ગોવિંદજીએ આદિશ્વર ભગવાનનો સહસ્ત્રકૃત પીળા આરસનો બંધાવ્યો છે જેના ઉપર ૧૩ દારમાં કુલ ૧૦૨૪ પ્રતિમાઓ બેસારેલી છે. આદિશ્વર ભગવાનની પાદુકા ઉપર અમદાવાદના શેઠ દસપત ભગુભાઈએ બંધાવેલ મંદિર પામે મહાન મોગલ શહેનશાહે જેને ખુબ માન આપ્યું હતું તે શ્રી હીરવિજયસરિતું ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં બંધાવેલું મંદિર છે આ ચોકમા ઇ. સ. ૧૬ માં શતકમા ઉપર કહેલ ચીતોડના કરમાશાએ તથા ખીજાઓએ અને ૧૭ માં શતકમા પણ ખીજા જનોએ બંધાવેલા કેટલાક મંદિરો છે.

દુકામાં આ ચોકમા આખા પર્વત ઉપરના જૂનામાં જૂના મંદિરો છે. આ ચોકમા ઉપર ગણાવ્યા છે તે શિવાય ઇ. સ. ૧૧૦૯, ૧૧૩૨, ઇ. સ. ૧૨૩૭, ઇ. સ. ૧૨૫૨ અને ૧૨૮૬ ના જુનાં મંદિરો જેનો બતાવે છે પણ એ માટે ઉત્કીર્ણ લેખ જેવો પુરાવો બજાવે મળ્યો નથી.

શેત્રુંજે પર્વત એ જન દેવોનું એક પકારનું સ્વર્ગ છે અને એમાં દેવોની વસ્તી ઘણી મોટી છે. આ એકજ ચોકમા ૫૦૦૦૦ પ્રતિમાઓ વગેરે છે. એ જોઈને સમગ્ર પર્વત ઉપરની સંખ્યાની કલ્પના આવશે.

શેત્રુંજની પવિત્રતા જુનાકાળથી મનાતી હશે, કદાચ વલ્લભી રાજ્ય-કાળમાં વલ્લભીપુરમાં વસતા જૈનોએ આ પર્વતને પોતાનો કર્યો હોય તો એ મંભવિત છે પણ અત્યારે જે મંદિરો વગેરે છે તેમાંથી કોઈનો મમય ઉપર જોઈ ગયા પ્રમાણે કુમારપાળના વખતથી આગળ જતો નથી. વળી બારમાંથી ૧૬ માં શતક સુધીનાં જે થોડા મકાનો થયેલા, તે અનેક જીર્ણોદ્ધારને લીધે મૂળ રૂપમાં ભાગ્યેજ જળવાયાં છે. પણ અત્યારે છેલ્લાં

ગામો વાંદા થયેલું કામ પુરેપુરું દેખાય છે. શ્રીમંત વૈનોએ આ પુણ્ય-
ધામ ઉપર જે પુણ્ય સ્પર્ધા કરી છે, એ અમાધારણ છે. એક પછી એક
મયોએ શત્રુજય તીર્થની યત્રા કરી એ પવિત્રસ્થાન ઉપર કાષ્ટકને કાષ્ટક
ઉભું કર્યું છે.

(શત્રુજય વિશે ઉપર જે દટીકન લખી છે તે મોટે ભાગે ગર્જેમના
પુત્રક ઉપરથી લીધી છે. એ ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં લખાયેલ, તે પછીના
લગભગ પચાસ વર્ષોમાં પર્વત ઉપર કેટલાક ફેરફારો થયા હશે, તે શત્રુ-
જયના દર્શન કરનારે ઉમેરી લેવા.)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં તીર્થો.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે અને એનાં મુખ્ય ધામો પણ ગુજરાતમાં જ છે, ગુજરાત કાઠીઆવાડનાં જે જે ગામ કે શહેરમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી રહેતા હોય તે તે ગામમાં એકાદ સ્વામી નારાયણનું મંદિર હોય જ. વળી કાઠીઆઓમાંના ઘણા એ સંપ્રદાયના અનુયાયી હોવાથી અને સ્વામીનારાયણના પાળાઓ મંજુરી કરવા તૈયાર હોવાથી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં મંદિરો વિશાળ અને ઉંચા શિખરોવાળાં હોય છે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક સદ્ગુણદેવ સ્વામીએ જાને જે જે સ્થળમાં દેવની સ્થાપના કરેલી અને જેજે સ્થળોમાં પોતે વધારે વખત રહીને ધર્મોપદેશ કરેલો તે તે સ્થળની યાત્રા કરવા તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે. પણ વડતાળ અને ગઢડા એને તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં ધામજ ગણવાં જોઈએ. વડતાળ અને ગઢડા એ સ્થળે મોટાં સુંદર મંદિરો છે.

ગઢડા-વડવાણીથી 'ધોળા તરફ જતી ગાડીનાં નીંગાળા સ્ટેશનથી પાંચ ગાઉ ગઢડા છે.

જે દાદા ખાયરના દરબારમાં દોલીઆ ઉપર બેસીને સદ્ગુણદેવ સ્વામીએ ઉપદેશ કર્યો હતો તે દાદા ખાયર તથા એના વારમોએ આપેલી જમીન ઉપર ગઢડાનું મંદિર જંધાયું છે. ગઢડાનું મંદિર વિશાળ જમ્બા રોકે છે. અને મંદિર બહાર પણ ઘણી જમ્બા મંદિરના તાબામાં છે. ગઢડાનું મંદિર સ્વામીનારાયણનાં ખીર્ગ મંદિરોના ઘાટનું જ પણ મોટું છે અને મુખ્ય મંદિરની આસપાસ બ્રહ્મચારી સાધુઓને રહેવા માટે તથા મંદિરની પુષ્કળ સમૃદ્ધિને આવશ્યક મોટાં મકાનો છે. વળી સદ્ગુણદેવ સ્વામીએ જાને વાપરેલી અનેક ચીજો પણ આ મંદિરમાં સાચવીને રાખેલી છે.

વડતાલ—આણંદથી આગળ મેઘન લાઘનમાં ૪ મૈલ ઉપર બોરી આવીનું સ્ટેશન છે, સાંથી ચાર મૈલ દૂર વડતાલ ગામ છે. અહીં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું મઢકા પેડે મોટું મંદિર છે. આ મંદિરમાં ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં સંહજનનંદ સ્વામીએ પોતે લક્ષ્મી નારાયણની મૂર્તિની સ્થાપના કરેલી. આ લક્ષ્મીનારાયણ ઉપરાંત નરનારાયણની અને સ્વામીનારાયણની પોતાની મૂર્તિઓ છે. સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં ઘણું ખર્ચ સ્વામીનારાયણની પોતાની મૂર્તિ હોય જ છે. તત્ત્વજ્ઞાનની આગ્રતમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયને રામાનુજનો વિશિષ્ટા દ્વૈત સિદ્ધાન્ત માન્ય છે અને સેવાનો વિધિ પુષ્ટિ ભાગને અનુસરે તો સ્વીકાય છે, એમ મહાજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું છે (જુઓ શિક્ષા પત્રી શ્લોક ૮૧) છતાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોની મૂર્તિઓના પ્રકારમાં તથા દેવની મૂર્તિ સાથે સંહજનનંદ સ્વામીની મૂર્તિ પણ પૂજવાના રિવાજમાં રામાનુજ સંપ્રદાયનું અનુકરણ થયું છે.

વડતાલમાં મુખ્ય મંદિરની આસપાસ ત્રણ માળની મોટી હવેલીઓ છે. જેમાં આચાર્ય તથા સાધુઓ અને બ્રહ્મચારીઓ રહે છે. વડતાલમાં પશ્ચિમથી બાંધેલું એક તલાવ છે જે ગોમતી તળાવ કહેવાય છે.

અમદાવાદનું સ્વામીનારાયણનું મંદિર પણ મોટું અને જૂનું છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય પાસે પૈસો પણ પુષ્કળ છે એમ કહેવાય છે.

કચ્છનાં તીર્થસ્થાનો.

કચ્છ અસારે ગુજરાતમાં ગણાય છે, પણ એ સિંધને મળતો પ્રદેશ છે અને એક કાળે સિંધનો જ એક ભાગ હતો. પૌરાણિક ઓદુમ્બર-પ્રાચીન ઓદુમ્બરો Odumbara એજ કચ્છ એમ કેટલાક પુરાતત્વજ્ઞો માને છે. પણ એ કાળે કચ્છમાં વસતી બાબ્બેજ હશે સિંધમાંથી કાઠીઓ અને તે સાથે બાહીરો પડેલા કચ્છમાં ઉતર્યા જણાય છે જૂના કાળમાં જગતી વસતી થોડી હોય અથવા રહ્યા અથવા આર્યો આવ્યા હોય એ સભવને ન ગણીએતો કચ્છમાં પડેલા વસનારા કાઠીઓ અને બાહીરો છે ઇ સ આઠમાં શતકમાં કાઠીઓ કચ્છમાં આવ્યા હશે એમ પુરાતત્વજ્ઞો માને છે. પછી મૂળરાજ મોલકીએ અણહીલવાડ ચાવડાઓ પાસેથી લીધું એટલે ચાવડાઓ પણ કચ્છમાં ઉતર્યા અને મૂળરાજ ઉપર અને ભીમદેવ ઉપર ન્યારે બહારનું દનાણું થયું ત્યારે તેઓ પણ કચ્છકોટમાં બગવા હતા.

કાઠીઓ અને બાહીરો પછી સમા રજપુતો સિંધમાંથી જ સિંધમાં મુસલમાનોનું જોર થતા ઇ સ ૭૧૨ થી ૧૦૫૧ સુધીના ગાળામાં જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા ટોળામાં કચ્છમાં ઉતર્યા છે. (જુઓ બોમ્બે ગેઝીટીઅર Vol IV p 132 133) અને છેવટ ૧૪ મા ૧૫ મા શતકમાં કચ્છમાં સમાનું બહુ જોર થતા કાઠીઓને કાઠીઆવાડમાં ઉતરી ગયું. કચ્છની હુવાણા, બાટીયા વગેરે ખીજી ધણી વસતી સિંધમાં જ ઉતરી છે. કચ્છની વસતીને કેટલોક ભાગ મારવાડથી પણ આવ્યો હોવાનો સંભવ છે

કચ્છનો હાલનો રાજવંશ જોડેજ કહેવાય છે. જામનગર, રાજકોટ, ગોડલ, મોરબી વગેરેના જોડેજ રાજવંશો મૂળ કચ્છના ફાટાઓ જ છે. આ જોડેજ પોતાને યાદવ ગણે છે અને પોતાની વંશાવળીને શ્રી કૃષ્ણ પ્રાપ્તે સાધી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ ચઢના વંશજો—યાદવો શ્રી કૃષ્ણના વંશજો હોના જોઈએ એવો પાછલા વખતની પ્રાપ્તિ છે. પુરા-

જોમાં યદુના વંશજોના ધણા ફાંટાઓ ગનાવ્યા છે. કચ્છના જાડેજાઓની વંશાવળીમાં શ્રી કૃષ્ણના, સામ્ય, સામ્યના ઉબિયુદ્ધ અને ઉબિયુદ્ધી ૧૩૫ મી પેઢીએ દેવેન્દ્રને મથાવેત છે, આ દેવેન્દ્રને કેટલાક મ. ૩૭૮ ની આનવાસ મુકે છે. આ દેવેન્દ્રને ચાગ પુત્રો થયા. (૧) અગ્નિપતિ (૨) ગગ્નપતિ (૩) નરપતિ (૪) મુપતિ આમાંથી નગ્નપતિએ રજનીની ગાની મેળવી અને પોતે જામ નામ ધારણ કર્યું, આ નરપતિને મમા નામે પુત્ર થયો. સમાએ સિધદેગ છત્રી લીધી.

આ વંશાવળીમાં ઐતિહાસિક તથ્ય એટલું જ લાગે છે કે સમા જન્મપૂતો સિધમા ખડારથી આવ્યા હોવા જોઈએ. આ સમા રજપુતોમાંથી જાડેજા નીડળા જાડેજા નામનું મૂળ નીચે પ્રમાણ કહેવાય છે. સમા જામથી દશમો જામ લાખીઆર થયો, તેણે સૌધમા નગરકકા વસાવ્યું. આ લાખીઆરથી આઠમો જામ જડો થયો અને જડાનો દત્તક દીકરો જામ લાખે થયો. અને તે જડાનો દત્તકપુત્ર હોવાથી જાડેજા (જડાનો-કચ્છી) કહેવાયો અને લારથી એના વંશજો જાડેજા કહેવાવા લાગ્યા. જામ લાખીઆરની પેઢીના અને પછીનાં નામો વંશાવળીમાં આપેલાં મળે છે. પણ એમાં વિશ્વાસ રાખવો મુશ્કેલ છે. પણ આ જામ લાખે સાચો ઐતિહાસિક પુરૂષ હોય તો પણ એ ક્યારે થયો? આ પ્રશ્નનો સાચો જવાબ આપી શકાય એટલો કચ્છના ઇતિહાસનો અભ્યાસ હજી થયો નથી. કચ્છનો ઇતિહાસ પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ અને અર્જેસ સાહેબે વર્ષો પહેલાં કહેવું તેમ હજી સાવ અધારમાં છે એટલે જામ લાખા પ્રતાપીનો સમય નક્કી કરવો કઠણ થઈ પડ્યો છે: સિધની તવારીખો લખનારા મુસલમાન લેખકોનાં તથા જારોટોનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનોમાંથી કાંઈ પત્તો લાગતો નથી. જેમ્સ અર્જેસ સાહેબ ખૂબ મથન કર્યા પછી જાડેજા લાખાને વિ. સં. ૧૪૦૬ માં મુકે છે. (જુઓ-Report on the antiquities of Kathiawad & Kachh. p. 199) જોખે ગેઝીટીઅર અને અનુસરે છે (જુઓ vol. V. p. 134) અને

બજેસ કહે છે તેમ સં. ૧૪૮૬ માં ચર્ચ થયો હોય, તેનો પાંચમો પુર્વજ
 જમ ગોડાણો સં. ૧૩૦૭ માં થયો હોય તો તે પહેલાનાં ત્રણમો વર્ષમાં
 જમ પ્રલાણીથી જમ ગોડાણા સુધી કોણ કોણ જમ થયા એ વિશે ઐતિ-
 હાસિક માહિતી મળવી મુશ્કેલ છે. કારણ કે કચ્છમાં પ્રાચીન ઉઝીણું લેખો
 ઉપલબ્ધ થયા જણાતા નથી, એટલે ફતકચાઓ જ બાકી રહે છે. કદાચ
 મૂળરાજ સામે લડનાર જમ પ્રલાણી અને હાલના વંશનો મૂળ પુરુષ જમ
 જોડેજો એક વંશના ન પણ હોય. હુ કામા કચ્છ રાજ્યનો સાચો ઇતિહાસ
 જમ હમીરથી અને વિ. સં. ના ૧૬મા શતકથી શરૂ થાય છે. આ હમીરજીને
 મારીને જમ હાલાના વંશજ અને જમનગરની ગાદીના સ્થાપનાર જમ
 રાવજો કચ્છ પડાવી લીધેલું તે હમીરજીના પુત્ર રાઓ ખેંગારજીએ અમ-
 દાવાદના સુલતાનની મદદથી પાછું લીધું અને આ ખેંગારજી (વિ. સં.
 ૧૫૬૬ થી ૧૬૪૨) ના વખતમાં કચ્છ દેશની વર્તમાન સ્થિતિનો આરંભ
 થયો. આ ખેંગારજીએજ સં. ૧૬૦૨ માં અંબાર ગામની, મં. ૧૬૦૫
 માં જુજનગરની અને સં. ૧૬૩૬ માં રાવર (માંડવી) બંદરની સ્થાપના
 કરી. આ રાઓ ખેંગારના ત્રાસથી જમરાવજીને કચ્છ દેશ છોડી હાલારમાં
 આવવું પડ્યું અને તેજે સં. ૧૫૯૬ માં જમનગર વસાવ્યું.

હાલનું કચ્છની રાજ્યધાનીનું શહેર જુજ સં. ૧૬૦૫ માં વસાવનાર
 ખેંગારજીથી સોળમા હાલના મદારાજાધિરાજ મદારાઓ શ્રી ખેંગારજી
 (ત્રીજા) સં. ૧૯૩૨ માં ગાદી ઉપર બેઠા છે.

નારાયણ સરોવર—કચ્છમાં બેજ મોટાં સ્થાનો છે. નારાયણ
 સરોવર અને કોટેશ્વર. આ બેય સ્થાનો કાડીઆવાડનાં ગિરનાર,
 પ્રભામ અને હારકા જેવાં પ્રાચીન કે બારતવિખ્યાત નથી. તેમ
 તદ્દન આધુનિક પણ નથી. નારાયણ સરોવર વિશે જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ
 શ્રીમદ્ ભાગવતમાં મળે છે. જે કથાપ્રસંગમાં આ ઉલ્લેખ આવે છે તે
 કથા વાસુ, વિષ્ણુ વગેરે ખીર્જા જૂનાં પુરાણોમાં છે પણ તેમાં નારાયણ
 સરોવરનો ઉલ્લેખ નથી અને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તથા તે પછીના બ્રહ્મવૈવત

મા છે એ જોતા ભાગવતને નવમા ચતુર્થમા રચાયુ માનીએ (જુઓ: ભાગવતનો મમય પુરાતત્ત્વ પૃ ૫ અ. ૨) તો આ નારાયણ સરોવર એ પહેલાના સૈકામા તીથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયુ હોવું જોઈએ આથી વધારે ચોક્કસ રીતે નારાયણ સરોવરનો સમય નક્કી કરવાનું કાઠ સાધન નથી

શ્રીમદ્ ભાગવતમા નીચે પ્રમાણે કથા છે — દક્ષપ્રજાપતિએ દુર્વાશ નામનાદય હન્ટર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા અને તેઓને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે કહ્યું, પણ આ દુર્વાશે પશ્ચિમ દિશામા ચાલ્યા ગયા (જુઓ મા ૬ પ ૧, ૨) અને પશ્ચિમમા નારાયણસરોવર નામનું તીથ છે, જ્યાં સિન્ધુ અને સમુદ્રનો મુનિઓ અને સિદ્ધોએ સેવેનો સગમ થાય છે, ત્યાં તપ કરના લાગ્યા

તત્ર નારાયણસરસ્તીર્યં સિન્ધુસમુદ્રયો ।

સક્તમો યત્ર સુમહન્મુનિસિદ્ધનિષેવિતમ્ ॥

તેપિરે તપ ઇવોમ્

મા. ૬. ૧. ૩., ૫

આ વર્ણન દાનના નારાયણ સરોવરનું જ છે જો કે અત્યારે નારાયણ-સરોવર આગળ નિન્ધુ અને સમુદ્રનો સગમ નથી થતો, પણ સિન્ધુના મુખે ધણા હિ અને એ જૂના કાળમા ફરતા રહ્યા છે વળી જે ડેરી નદીના મુખ આગળ નારાયણમર છે તે ડેરી સિન્ધુનો એક ફાટો જ છે એ જોતા ભાગ વનકારે મિન્ધુ અને સમુદ્રના સગમ આગળ નારાયણસર છે એમ કહ્યું એ વ્યાજબી લાગે છે

જુજથી ૮૧ મંથ છેટે રજુમાં ડેરીના મુખ આગળ નારાયણ સરનામનું નાનું ગામ છે ગામ પાસે નારાયણ સરોવર તળાવ છે યાત્રાળુઓ એમાં સ્નાન કરે છે નારાયણ સર ગામમા મધ્યમા સાત મંદિરો છે, અને તેને ફરતો કોટ છે આ કોટની આસપાસ ગામ લોકોનાં ઘરો છે નારાયણ સરોવર પામે આદિનારાયણનું મંદિર જુના કાળમાં હતું તે પહેલાં કાનફટા બાવ

ના દાયગાં હતું. એતી થામેથી નારાયણ નામના અતીને સં. ૧૬૦૭માં
 લઈ લીધું. આ નારાયણે તળાવની આસપાસ પાટ અને તળાવને પગથીયાં
 બાધ્યાં. પછી કચ્છના ગામો દેશગજની રાણી મહાકુંવરે (છ. સ. ૧૭૧૮
 થી ૧૭૪૧) દ્વારકાના પૂજારીઓ સાથે ન બનવાથી એની દરીદ્રાઈમાં
 નારાયણ સરનીયેનો મહિમા વધારવા અહીં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં. પહેલું
 દ્વારકાના મહિમા ઘાટનાં લક્ષ્મીનારાયણના અને ત્રીકમજીનાં મંદિરો
 બંધાવ્યાં. પછી આદિનારાયણનું, જૈવર્ધનનાથનું, દ્વારકાનાથનું અને
 લક્ષ્મીજીનું એમ ચાર મંદિરો બંધાવ્યાં. અને પાછળથી સં. ૧૮૮૫ માં એજ
 ઠાટમાં કલ્યાણરાયનું મંદિર બંધાયું.

આ મંદિરોને રાજ્ય તરફથી જમીનો, ગ્રામ વગેરે મળેલ છે.

કોટેશ્વર—આ નાગમણસરથી આગળ દરીઆકાંઠે બંદર છે પણ ભરતી
 વખતે ખેટ બની જાય છે. આ બંદર પ્રસિદ્ધીની યાત્રાળુ યુવાનયંગને જાણીતું
 હતું એમ મનાય છે. એ વખતે આ સ્થળે શૈવ મંદિર અને પાશુપત સાધુઓ
 હોવાનું યુવાનયંગના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. આ બંદરની પ્રાચીન મહત્તા
 નાથ પામી છે. ગામથી કોટેશ્વરનું મંદિર એક મૈથ છેડે ટેકરા ઉપર આવેલું
 છે. દરવાજા ઉપરના એક સેખરી દાસનું મંદિર સં. ૧૮૭૭માં બંધાયું છે.
 આ સ્થળનું પ્રાચીન મંદિર તદ્દન નાથ પામ્યું છે. અને એની કરી નીચા-
 નીઓ નથી જળવાઈ. અસારે કોટેશ્વર અને નીલકંઠ બે શૈવ મંદિરો
 ફક્ત છે. પણ નારાયણ સર પણ એક કાળે કાનજડા બાવાઓનાં હાંથમાં
 હતું એ વેતેતાં કોટેશ્વર જૂના કાળમાં મોટું તીર્થ હતું અને એ મંદિરના
 પાશુપત આચાર્યોનું જોર હતું એમ લાગે છે. મતલબકે નારાયણ સરોવર
 પ્હેલાં સરોવર તરીકે પ્રસિદ્ધ અને તીર્થ રૂપે થયું, પછી એ શૈવ તીર્થ
 થયું અને છેવટે વૈષ્ણવ તીર્થ થયું છે.

આ શિવાય કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરમાં જૈન મંદિરના અવશેષો વગેરે જૂની
 નિશાનીઓ મળે છે, ભુવડમાં ૧૩મા શતકના એક મંદિરનું ખડેર છે. પણ

બુજીથી ૧૩ મૈલ ઉપર ખેડ કોટમાં એક પ્રાચીન શા મંદિર છે, જેને બજે સ દશમા ગતકનું ધારે છે. (Antiquities of Kathiawad & Kachh p. 212) અને રણુને કોઠે કોટાઈ નામના જૂના ગામમાં એક પ્રાચીન સૂર્ય મંદિર છે. આ મંદિર રા લાખા પુલાણીનું કહેવાય છે. અને હંતકથા પ્રમાણે લાખા પુલાણીની રાજધાની અમુક વખત સુરી આ ગામમાં હતી. બજેસ આ મંદિરને દશમા શતકના પહેલાં ભાગનું ધારે છે (એજન પા ૨૧૪). એ જોતાં આ સૂર્ય મંદિરવાળો લાખો પુલાણી એજ મૂળરાજ સોલંકી સામે વડનાટ લાખો પુલાણી હોવો જોઈએ.

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતનાં તીર્થ સ્થાનોનું વર્ણન અહીં પુરું થાય છે. પણ ગુજરાતમાં અઢી વર્ણવ્યાં છે એટલાં જ તીર્થો છે અથવા એજ મોટાં તીર્થો છે એમ વિવક્ષિત નથી. આપણી તીર્થ લાવના લક્ષિ પ્રધાન છે એટલે જેની જેના ઉપર ભક્તિ તેને મન તે મોટું તીર્થ. પણ આ વર્ણનમાં તો મે ઐતિહાસિક દષ્ટિ પ્રધાન રાખી છે. દા. ત મોદેરામાં મોદેશ્વરીમાતા છે, જેનાં દર્શન કરવા મોઢ લોકો હજી જાય છે અને જે મોદેશ્વરી માતાની ભક્તિથી મોટોએ બધાવેલ ધર્મશાળામાં મોદેરાનું સૂર્ય મંદિર જોવા જનારાઓને ઉતરવાનું મળે છે તે મોદેશ્વરી માતાનો ઉલ્લેખ પણ નથી કર્યો અને મોદેરાના જે સૂર્ય મંદિરની અલારે પૂજ્ય સ્થાન તરીકે લોકોના મનમાં કાંઈ કિંમત નથી તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. છતાં દાલના ગુજરાતનાં મુખ્ય તીર્થો દારકા, સિદ્ધપુર, ગિરનાર, શનુજય, વગેરેનું વર્ણન કર્યું જ છે, પણ તેમાયે મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક દષ્ટિ રાખી છે.

વળી આ ગ્રંથને સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ નથી કરી શક્યો. ખાસ તીર્થસ્થાન નહીં પણ અતિ પ્રાચીન હોય એવાં ઘણાં નાનાં ગામો ગુજરાત

કાડીઆવાડમાં જે અને આવાં ગામેમાં એકાદ દેવમંદિર હોવાનો સંભવ ખરો એ જોતાં કોઇક કાળે આસપાસના પ્રદેશમાં એ પ્રાચીન ગામે તીર્થપદ પ્રાપ્ત કયું હોય એ જાનવા જોગ છે. પણ આવાં પ્રાચીન ગામેની નોંધ જુદી થાય એજ ઇષ્ટ લાગે છે અને એવી એક નોંધ તૈયાર થઇ પણ છે.

પણ પ્રાચીનતાના કસા ખામ દાવા વગર ઘણાં દેવસ્થાનો આસપાસના અમુક લોકોમાં માન્ય થઇ જાય છે એવું જોઇએ છીએ. આવા સ્થાનો એના ઉપરની ભક્તિવાળા લોકો માટે તીર્થ પણ ગણાય. પણ આવાં સ્થાનોની સંખ્યા કદાચ મોટી નીકળે અને એ સ્થાનોનું વર્ણન કરવા માટે અહીં જગ્યા નથી.

પણ કેટલાક સ્થાનો કાંઇક વધારે પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં એનું વર્ણન ઉપર નથી આપ્યું એટલે એવા કેટલાક સ્થાનોની ટુકી નોંધ અહીં પરિશિષ્ટમાં કરી છે.

ઉટડીઆ મહાદેવ—ઉટડીઆ મહાદેવ વાત્રક નદીને કાંઠે છે, તે તીર્થ સ્થાન ગણાય છે કપડવજથી થાય ગાંધી દૂર આ સ્થાન છે. ગામથી દૂર વાત્રકને કાંઠે જંગલમાં કેદારેશ્વર મહાદેવ છે. અને ઉટડીઆ અથવા ઉત્કંઠેશ્વર મહાદેવનું દેવસભ્ય એક ટેકરા ઉપર છે. મંદિરની આસપાસ ધર્મશાળાઓ છે.

અહીં શ્રાવણ માસમાં મેળો ભરાય છે. તથા સિંહના બૃદસ્પતિ જેમતા તથા ઉતરતા મહાદેવ ઉપર ધન ચડે અને ઉતરે ત્યારે મોટો મેળો ભરાય છે. અહીં આગળ શેઠી નદી વાત્રકને મળે છે.

ઉમાદેવી—મહેસાણેથી ૧૩ મૈલ ઉપર ઉઝા સ્ટેશન આવે છે. આ ઉઝા ગામ ને ઉમાપુર કહે છે અને ગામમાં ઉમાદેવીનું મોટું મંદિર છે. આ ઉમાદેવી કડવા કણખીઓની કુળદેવી છે. કડવા કણખીઓમાં ખાર ખાર વર્ષે લગ્નો થાય છે અને એ લગ્નો ક્યારે કરવાં તેની ચીકી આ ઉમાદેવીમાં થાય છે.

ઉઝામાં કડવા તેમજ લેઉઆ કણુખીની વસ્તી વધારે છે.

ખંભાત—આણંદથી ખંભાત જવાય છે ખંભાતના અખાત ઉપર જ આ ખંભાત શહેર છે. મહીનદી અહીં આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે. જૂના કાળમાં ખંભાત ખંદર બહુ પ્રખ્યાત અને મોટું ખંદર હતું અને ખંભાતના વેપારનું ગુજરાતમાં મોટું સ્થાન હતું.

વચસા કાળમાં ખંભાત તીર્થ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પુરાણોમાં ખંભાતને સ્તંભતીર્થ કહ્યું છે. ૨૬૬ પુરાણના કૌમારિકાખંડમાં મહી-સાગર અને સ્તંભ તીર્થનો મહિમા વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. અને ખંભાત ખંદર નવમા દશમા શતકમાં સારી પ્રસિદ્ધિમાં આન્યું છે એ જોતા તથા ૨૬૬ પુરાણમાં ૧૧ મા ૧૨ મા, ૧૩ મા શનકના અને કવચિત્ તે પછીના બનાવોનાં પણ વર્ણનો મળે છે, એ જોતાં ખંભાત દશમા ૧૧ મા શનકામાં મોટું તીર્થ ગણાતું હશે જુનું ખંભાત અને તેને તીર્થ કરનાર મહિરો વગેરે બહુ નાશ પામ્યું છે. અત્યારે એ મોટું ખંદર પણ નથી, માત્ર મધ્યમ વસ્તીનું ગુજરાતનું એક શહેર છે.

ખોરાસા—સોમનાથ પાટણથી બાર મેલ છેટે ખોરાસા ગામ છે. આ ગામમાં પ્રાચીન કાળમાં એક સૂર્યમંદિર હતું. આ સૂર્યમંદિરના જીર્ણોદ્ધારની પ્રશસ્તિનો એક લેખ વિ. સ. ૧૪૪૫ નો ચોરવાડના નાગનાથ મહાદેવના મંદિરમાં છે.

ગોપનાથ—ઈ. સ. સોળમા શતકના આરંભમાં રાજપીપળા શાખાના ગોહીલ રાજા ગોપસિંહજીએ આ મહાદેવની સ્થાપના કરેલી કહેવાય છે. પણ નરસિંહ મહેતાએ ગોપનાથ મહાદેવની ભક્તિ કરી હતી એ દંતકથા સાચી હોય તો આ મહાદેવ પણ વિ. સં. ૧૫ મા શતકથી પ્રાચીન હોવા જોઈએ. જો કે ગોપનાથની ખાડીતો ઘણા પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પેરીપ્લસમાં ગોપનાથનું નામ પપીક (Popike) મળે છે. આ મંદિરની સ્થાપના ખેલાં આ સ્થળે અને તેની આસપાસ જંગલ હતું. અને આ પ્રદેશ વાળજોને તાબે હતો.

ભાવનગરના ચોલીલ રામજીનો ગોપનાથમાં અલ્લકુંડ આગળ બાળ-
મોવાળા વિતરાવવાનો નિયમ છે. સ્થળ સમણીય છે અને હવા આરામકર
છે. આ સ્થળે ધર્મશાળા અને દરબારી હિતાગે પશ્ય છે.

તરણેતર—યાત્રી થોડે હેટે તરણેતર નામનું પ્રખ્યાત જૂનું ગિર
મંદિર છે. તરણેતર નિતેશ્વરનું અપભ્રંશ છે. નીચે તરીકે નિતેશ્વરનું
વર્ણન મહંદ પુરાણના પ્રભાસ ખંડમાં મળે છે

તક્ષામ—તક્ષામ ટેકરી ઉપરના જૈન મંદિર માટે પ્રસિદ્ધ છે. પશ્ચ
ટેકરીની બોદ્ધ સુદ્ધાઓ પ્રાચીન છે, ઘણું કરી વક્ષબી મમયની છે.

થાન—અહીં પશ્ચ એક જૂનું સૂર્ય મંદિર હતું, જેને ઇ. ન. ૧૬૬૦માં
ગુજરાતના સુબા કારનખખાને તોડી નાખ્યું. હાલ મંદિર જૂના મંદિરને
ઠેકાણે બધાયું છે. થાન વાસુકી-મર્ષોનારામ-ના મંદિર માટે ખાસ પ્રખ્યાત
છે. થાનમાં નાનાં નાનાં સુંદર તળાવો પશ્ય છે. થાન પાસે એક બે
હિના પાણીનો ઝરાઓ છે.

૧. તુલસીસ્થાન—કિનાથી ૨૦ મૈલ ઉત્તરે ગિરમાં તુલસી સ્થાન નામનું
સ્થાન છે. અહીં ગરમ પાણીના ઝરાના પાણીથી ભરાતા આન કુડો છે.
પુરાણોમાં આ સ્થાનનું તપોદક નામ મળે છે. તપોદકમાં સ્નાન કરીને
તલસ્થામીના દર્શન કરવાં (પ્રભાસખંડ-૨૬૬ પુરાણ).

આ સ્થાનના મહીમા માટે નીચેની કથા કહેવાય છે; તુલસીનો વર
શંખચૂડ નામનો દેવ દીર (જલધર બેટ)માં રહેતો હતો, આ દેવને એણે
વર્ષાન હતું કે જ્યાં સુધી એની પત્ની પવિત્ર રહે ત્યાં સુધી શંખચૂડ મરે
નહીં. એટલે એ દેવ કોઈ દેવથી છતાંયો નહીં, હેવટ શ્રીકૃષ્ણે એના વરનુ રૂપ
લઈને તુલસીને શ્રષ્ટ કરી, પરિણામે જલધર મરાયો, અને તુલસી કૃષ્ણને
પથર ધવાનો શાપ આપી સતી થઈ. તારથી વિષ્ણુ શાલીગ્રામ રૂપે પૂજાય
છે. અને તુલસી વિષ્ણુપ્રિયા થઈ છે.

ગોરખમઢી—સોમનાથ પાટણથી પૂર્વમાં નવ મૈત્ર છે. ગોરખમઢી નામનું કાનફટા બાવાઓનું મુખ્ય સ્થાન છે. આ કાનફટા બાવાઓના મઠને નાથજી કહેવાય છે અને આ નાથ મંત્રનાથ મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથથી ચાલ્યો કહેવાય છે. આ રસ્તે એક ગુફામાં ગોરખનાથ અને મત્સ્યેન્દ્રનાથની મૂર્તિઓ છે.

જડેશ્વર—કાઠીઆવાડમાં વઢવાણથી રાજકોટ જતી માડીમાં વાંકાનેર રોશન આવે છે. આ વાંકાનેર ગામથી થોડે છેટે ટેકરા ઉપર જડેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે. આ જડેશ્વરની કાઠીઆવાડના આ ભાગમાં ઠીક માન્યતા આસે છે. જડેશ્વરનો મઠિમા કહેનારી કથાઓ કહ્યું છે કે જામનગર રાજ્યના મૂળ પુરુષ જામ રાવળને જડેશ્વરે પ્રસન્ન થઈને હાસારનું રાજ્ય આપ્યું.

ઇન્ડેક્સ

સ્થાનનું નામ	પાન	સ્થાનનું નામ	પાન
અકૂરેશ્વર	૨૫	આરમડા	૭૪, ૭૫, ૮૧
અચળમઢ	૧૪૨, ૧૪૪	આરાસુર	૯૧, ૯૨, ૯૩
અજન્તા	૬	આશ્વમેશ્વર	૨૫,
અજમેર	૧૭૫	ઘડર	૧૩૬, ૧૩૮,
અણ્ણીમવાડ	૨૬, ૨૮, ૪૨,		૧૩૯
	૪૪, ૫૩	ઈન્દ્રપ્રસ્થ	૭૩
અપરાન્ત	૪૦, ૬૯	ઇસણાવ	૧૦૭
અફઘાનીસ્તાન	૨૭	ઉત્તરમની	૨, ૨૭, ૪૬
અમદાવાદ	૧૭, ૨૭, ૨૮,	(ઉત્તરમેન)	૪૭
	૩૦, ૭૪, ૧૨૩	ઉડીઆ	૧૪૦
	૧૩૫, ૧૬૯	ઉંટણીઆ મહાદેવ	૧૬૦
અમરકંટક	૧૯, ૨૨	ઉદેપુર	૧૩૮
અમરનાથ	૧૨૯	ઉમરવાણ	૯૮
અરબસ્તાન	૧૭	ઉમાદેવી	૧૬૦
અશ્વિનપર્વત	૧૨, ૯૩	ઓખામંડળ	૭૨, ૭૩, ૭૪
આશુદ્ધ	૧૭		૭૫ વગેરે
આનર્ત	૩૯, ૬૮	ઓર નદી	૩૫
આણ	૧૪, ૧૭, ૪૭,	અંકેશ્વર	૧૭, ૨૫, ૩૨
	૧૦૫, ૧૨૭,	અંબાણ	૧૪, ૧૭ ૯૧
	૧૪૧ થી ૧૫૩		થી ૯૪
આભપરા (બર- ડાનું શિખર.)	૧૧૨	કચ્છ	૩૭, ૫૮, ૧૮૩
આમેઠ	૨૫	કનોજ	૫૭, ૧૨૬
		કંચકોટ	૧૨૬

સ્થાનનું નામ	પાન	સ્થાનનું નામ	પાન
કપડવજ	૧૩૦	ખેડથળા	૧૩૩ થી ૧૩૬
કપિલાશ્રમ	૫૪, ૫૫, ૬૬	ખેડા	૧૨૩
કંમોષ	૫૮	ખોરામા	૧૮૧
કરનાળી	૧૭, ૩૩, ૩૫,	ખંઝા	૭, ૮, ૨૦, ૪૩
	૩૬	ગડડા	૧૮૧
કરોલ	૩૧	ગજમર ગઢ	૯૪, ૧૪૨
કર્ણાટક	૧૪૦	ગયા	૫૪, ૫૫, ૬૧
કર્મણ્યકટક	૫૬	ગિરનાર	૧૩, ૧૪, ૧૭,
કર્ચી	૯		૬૯, ૯૪, ૧૦૫
કટિલા	૧૨૦		૧૪૦, ૧૫૪ થી
કાઠીઆવાડ	૧૪, ૧૮, ૨૬,		૧૬૫
	૩૭, ૩૮ વગેરે.	ગિરિનગર	૭૦, ૭૧, ૮૪,
કારવણ્ય	૪૬, ૫૦		૧૫૪ વગેરે.
કાવી	૩૧	ગીર	૭૫
કાથી	૩, ૨૧, ૬૧	ગોંડલ	૧૪, ૧૧૯
કાશ્મીર	૧૨૬	ગોદાવરી	૬૧
કાશ્મીર	૧૧૧, ૧૧૩	ગોધા	૮૯
કાશ્મીર નદી	૧૧૩, ૧૧૪	ગોપ	૧૧
કાંભારીઆ	૯૩	ગોપનાથ	૧૬૧
કુશરથની	૬૮, ૧૫૪	ગોપાંતગ્યા	૮૩
કુશીનારા	૬	ગોમતી	૭૮, ૮૮, ૯૯
કોકણ	૨૩, ૨૬	ગોરખમઢી	૧૯૨
કોટશ્વર	૧૮૮	ગોલઆવતી(ગોલેલ)	૨૫
ખંભાત	૩૭, ૧૭૮, ૧૯૨	ધર્ધર	૫૪
ખેડા	૧૮૯	ધુમલી	૧૦૭, ૧૦૮,

સ્થાનનું નામ	પાન	સ્થાનનું નામ	પાન
	૧૧૦, ૧૧૫,	ઢાંક	૧૧૬
ચન્દ્રાવતી	૧૧૬ વગેરે	તળોદ	૧૩૬
	૯૪, ૧૪૨,	તરણેતર	૧૯૨
	૧૪૩, ૧૪૫	તળાભા	૧૯૨
ચાણોડ	૧૭, ૩૩, ૩૪	તાપી	૨૩
	વગેરે	તારંગા	૧૫૩
ચાંપાનેર	૯૫, ૯૬, ૯૮	તુલસીસ્વામ	૩૮, ૧૯૩
	વગેરે.	ત્રિનેત્રેશ્વર	૧૯૨
ચિતોડ	૧૭૫, ૧૭૮	ય શ્વેશ્વર	૫૪
ઝાયા	૧૧૮, ૧૧૯	યાન	૧૨૩, ૧૯૨
ઝાટાઝિદપુર	૧૦૦	યાનકડોરથા	૧૧૭
જડેશ્વર	૧૧૫, ૧૯૨	દશપુર (દશેરા)	૧૨૬
જાનપુર	૧૯	દક્ષિણપથ	૨૭
જમ્બુસર	૨૫	દાંતા	૯૪

સ્થાનનું નામ	પાન	સ્થાનનું નામ	નામ
નવસારી	૧૭	પ્રયાગ	૩. ૧૨
નવાનગર(ભાનનગર) ૭૪, ૧૦૭,	૧૧૮.	પ્રાંતિજ	૧૩૫
નાગના	૧૧૫, ૧૧૬	જરડો.	૪૪, ૮૪, ૧૦
નાથેર	૩૮, ૪૭ (ટી)	જરવાળા	૧૧૧, ૧૧૪.
નારાયણજીવર	૧૮૬	જલુચરાજી	૭૫
નાથિક	૩		૧૪, ૧૭, ૧
પંચમહાલ	૧૦૧	જીયેશ્વર	૧૦૭
પાટણ	૧૭, ૫૬, ૬૧,	જીલેશ્વરી નદી	૪૪, ૧૧૧, ૧૧
	૧૨૨, ૧૨૭	જુદગવા	૧૧૨
	૧૪૭	ખેટદારકા(શ ખોદારખેટ)	૬
પાલીતાણા	૩૧, ૧૪૩, ૧૬૬		૮૧, ૮
પાવાગઢ	૮૫ થી ૧૦૬	ભદ્રેશ્વર	૮૩, ૧૧૬
પિંડારક(પિંડારક) ૧૨, ૮૩		ભરૂચ (ભરૂચ)	૧૮૮
પિંડારક	૮૩	ભરૂચ	૧૮
પીપળાવ	૧૦૭	ભરૂચ	૧૭ ૧૬થી
પુષ્કર	૩, ૪, ૧૨	ભાડશૂત	૩૨
પુષ્પાવતી નદી	૧૨૨	ભાણુવડ	૧૦૭, ૧૧૭
પેટલાદ	૧૦૭	ભાદર નદી	૩૮
પૈંડુ	૨૭	ભાવનગર	૧૭
પોત્રીસા	૭૫	ભિન્નમાળ	૧૪, ૧૨૫
પોરબંદર	૭૪, ૭૬, ૧૦૮,	ભીટા	૬
	૧૧૫, ૧૧૮	ભીયોડા	૧૩૬
પ્રભાસ	૧૨, ૧૩, ૧૪,	ભુવડ	૧૮૮
	૨૪, ૩૮, ૬૮	ભૃગુતીર્થ (કેશ્વર) (ભરૂચ)	૬, ૧
		ભૃગુપુર (ભરૂચ)	૧૬

પાનનું	પાન	સ્થાનનું નામ	પાન
મમધ	૧૪૦	મોરખી	૧૦૯, ૧૧૫
મયુરા	૧૦, ૩૬, ૬૬, ૧૪૦	ચમુના	૨૧
મહોશ્વ	૨૨, ૨૬	રણ ચમો	૫૮
મહો	૨૩	રક્ષાપુર	૮૯
મહીમપુર	૧૭૧	ગજકોટ	૧૧૧
મહીકાઠા	૧૮, ૧૩૬, ૧૩૮	રાણપુર	૧૧૮
મહેસાણા	૧૦૬, ૧૬૦	રામગિરિ	૮
માગરોળ	૩૮	રામગઢ	૧૦૩
માંડલ	૫૮	રૂપેશ્વરદી	૧૨૨
માતૃગયા	૫૩, ૫૪	રેવતાચળ	૪૦, ૬૯
માધવપુર	૩૩	રેવા	૧૯
માલસર	૩૩	લાટ.	૨૩, ૨૪ વગેરે
માળવા	૧૪, ૨૦, ૨૩, ૪૯, ૬૪	લોદગઢ	૧૦૩
માહિબતી	૨૪	વડતાલ	૧૮૨
મીનાણી	૧૧૫, ૧૧૭	વડનગર	૧૩૦
મુખધ	૨૮, ૧૧૧ ૧૬૮	વડાલી	૧૩૬
મુર્ધાવાળા	૧૭૬	વડોદરા	૧૭, ૬૬
મૂળદારકા	૧૨૦, ૧૬૩	વદવાણુ	૧૭, ૧૪૦
મેવાડ	૪૭, ૧૩૬, ૧૩૮	વણુચની	૧૧૪
મેરવોનદી	૧૩૬	વર્તેરા (વલ્લનેર)	૨૫
મેડપર	૧૧૨	વલ્લનીનગર	૭૧, ૧૭૬
મેઢાસા	૧૩૬	વાકોનેર	૧૧૫
મેઢેરા	૧૪, ૧૭, ૧૦૬, ૧૨૧ થી ૧૩૨	વાગરા	૨૫
		વાતકનદી	૧૩૮
		વિજાપુર	૧૩૫

સ્થાનનું નામ	પાન	સ્થાનનું નામ	પાન
વિંધ્યાચળ	૨૦	સાંચી	૭
વિરમગામ	૧૭	સાગરમતી	૧૩૫, ૧૩૮
વિશ્વામિત્રી	૧૭, ૩૩, ૧૦૩, ૧૦૫	સિદ્ધપુર	૧૪, ૧૭, ૪૭, ૪૮, ૫૩ થી ૬૭ ૧૩૦
વિસનગર	૯	સિંધે	૭૩, ૧૦૮, ૧૧૮, ૧૮૪
વેરાવળ	૩૯, ૪૦, ૪૯	સિંદગઢ	૧૦૩
વૃંદાવન	૧૦, ૭૨	સુધ	૮૯
ચંપોદ્ધાર	૮૨	સુદામાપુરી (પોરબંદર)	૭૬, ૧૧૯
ચત્રુજય	૧૬૬ થી ૧૮૦	સુરત	૧૭, ૨૮, ૩૦ ૯૦, ૧૭૧
ચામળાજી	૧૩૬, ૧૩૭	સુરપાણેશ્વર	૧૭, ૩૬
ચિરીખપત્ર	૨૫	સુરાશ્ર	૨૪, ૩૬, ૩૮
ચિશોદા	૨૫	સુપારિક (સોપારા)	૨૩, ૨૪
ચીગામ	૨૫	સુત્રાપાડા	૧૯૩
ચીનોર	૩૩	સેમનાથ	૩૬ થી ૫૩
ચીરાહી	૧૩૮	સોગઢ	૩૭, ૩૮ વગેરે
ચીદુગ્રામ	૨૫	હડાળા	૧૫૦
ચુકલતીય	૧૭, ૨૪, ૩૧, ૩૨	હડીઓ (બરડાનું શિખર)	૧૧૨
ચેત્રુંજી	૧૪, ૧૭, ૧૬૬ થી ૧૮૦	દરદાર	૩
મીનગર	૨૨, ૧૦૮, ૧૧૫	દસ્તિનાપુર	૩૫
મીનાપજી	૧૦ -	દાયમતી	૧૩૮
શ્રીરુપલ	૫૫	દાસોલ	૯૮, ૧૦૦, ૧૦
સખપુર	૧૧૧	દિંમનનગર	૧૩૬
સમાથા	૧૧૪	દિગ્વિજયદેવી (દરમ્યાનનદી)	૧૩૬
સરથુઆ (સુરયાન)	૨૫		
સરસ્વતી નદી	૫૪, ૫૫		